

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2013

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2013

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2013

REDAKTÖR
GUNNAR BROBERG
LUND

BITRÄDANDE REDAKTÖR
DAVID DUNÉR
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Exakta, Malmö 2013

INNEHÅLL

KARIN MARTINSSON OCH ANNA BACKMAN, I ett hörn av Hammarby. Om några linneanska växtillustrationer	7
JONAS NORDIN, Peter Forsskål 1732–1763. En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter	39
INGVAR SVANBERG, Svenska sköldpaddor 1650–1950	53
DAVID DUNÉR, Botaniska vandringar på Kullen. Om fältbotanikern Bengt Lidforss	89
<i>Smärre meddelanden</i>	143
Recensioner och anmälningar • Linneana, 143 • Linneaner, 144 • Övrigt, 149 (Gunnar Broberg, David Dunér, Bengt Jonsell & Ingvar Svanberg)	143
Diverse notiser och meddelanden (Gunnar Broberg, Bengt Jonsell & Örjan Nilsson)	166
<i>Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter</i>	171
Svenska Linnésällskapets verksamhetsberättelse 2012 (Mariette Manktelow)	171
Linnémuseets verksamhetsberättelse 2012 (Eva Björn)	173
Svenska Linnésällskapets styrelse 2013	175
Valda avhandlingar av Carl von Linné	177

KARIN MARTINSSON & ANNA BACKMAN

I ett hörn av Hammarby

Om några linneanska växtillustrationer

Till Linnés Hammarbys huvudattraktioner hör växtplanscher som utgör den så kallade sovrumstapeten i Linnés sovrum. Slentrianmässigt har dessa oftast uppgivits som hämtade ur Christoph Jacob Trews planschverk *Plantae selectae*, utgivet mellan 1750 och 1773, med illustrationer av den skicklige och framgångsrike växtillustratören Georg Dionysius Ehret (1708–1770). Denna uppgift finns med i såväl äldre som nyare beskrivningar av Hammarby, exempelvis i Tycho Tullbergs inventarium över Linnés Hammarby från 1917 (med hänvisning till Thore Magnus Fries) och i Rutger Sernanders och Arvid Ugglas vägvisare *Linnéminnena i Upsala och på Hammarby* från 1950. Sammansättningen av sovrumstapeten är dock betydligt mer komplicerad än så, något som uppmärksammades först inför Linnéjubileet 2007. Mer än två tredjedelar av de knappt 250 planscher på sovrumsväggarna är hämtade ur andra tryckta vetenskapliga verk eller, vilket är ämnet för denna artikel, till och med illustrationsoriginal.¹

På uppdrag av Statens fastighetsverk inventerade dåvarande vice ordförande i Sällskapet Linnés Hammarby, Monica Knutson, planscher i sovrummet 2006 med fokus på Georg Dionysius Ehrets produktion. Hennes inventering visar att sovrumstapeten består av 61 planscher ur *Plantae selectae*, 15 planscher ur Ehrets *Plantae et papilionae rariores* (1748–1759) samt 102 planscher ur Philip Millers *Figures of the most beautiful, useful and uncommon plants described in the Gardener's Dictionary* (1755–1760), där Ehret är en av flera illustratörer. Planscher ur dessa tryckta, handkolorerade verk sitter prydligt uppfästade i ett rutsystem på sovrummets södra, västra och norra väggar samt på de delar av den östra väggen som är synliga runt Linnés säng. På mer undanskymda ställen i sovrummet – i det nordöstra hörnet, bakom sängen och bakom dörren till arbetsrummet – sitter mer udda planscher, slarvigt uppfästade och ofta beskurna. Hälften är korrektur till Johannes Burmans utgåva av Charles Plumiers växtplanscher *Plantarum Americanarum* (1755–1760), det vill säga det verk som i sin slutversion klär väggarna i Linnés arbetsrum, men där sitter också enstaka tryckta planscher ur andra botaniska verk.²

Delvis akvarellerad blyertsskiss av jakobslija, Sprekelia formosissima, längst ner på Linnés sovrumsvägg, bakom sängen. Mellan banderollen och löken skymtar svagt dateringen 24.3.1742. Foto: Antonio Molin, SFV, position CV13 enligt SFV:s numrering.

Akvarell av jakobslija, Sprekelia formosissima, funnen i en låda i naturaliemuseet på Linnés Hammarby. Den är fastlimmad vid en illustration av kungsmagnolia, Magnolia grandiflora, klippt ur Christopher Grays Catalogue of American trees and shrubs (1739). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Insprängda bland de tryckta planscherna har vi kunnat identifiera åtta illustrationsoriginal. De är placerade på ett sätt som ger intryck av att de mest använts som utfyllnad när de vackrare tryckta planscherna inte räckt till eller att de använts för att laga skador i tapeten. Trots deras undanskymda roll i sovrummet är deras vetenskapliga värde stort. Förutom de åtta bilder som sitter på väggarna har vi även hittat en lös originalillustration som tidigare kan ha suttit på väggen. Vi väljer att presentera de nio bilderna i den ordning som vi bedömer att de målats och försöker även identifiera uphovsmännen bakom verken samt vilken roll illustrationerna kan ha spelat i Linnés vetenskapliga gärning. Vi försöker även föra ett resonemang kring illustrationernas placering i tapeten och om de tillhör den ursprungliga tapeten eller inte. Detta är dock svårt att avgöra utan omfattande konservatorsinsatser, något som i dagsläget inte är aktuellt.

Amaryllis den sköna

Längst ner på väggen bakom Linnés säng sitter en blyertsteckning av en jakobslija *Sprekelia formosissima*, av Linné namngiven ”Skiönhets Amaryllen *Amaryllis formosissima*”. Den visar växten i sin helhet, från lök till blomma, sedd från sidan. Tvärs över stjälken löper en banderoll i vilken man mycket svagt kan skönja rester av text. Mellan banderollen och växtens lök är teckningen daterad ”24.3.1742”. Det översta kalkbladet är kolorerat lysande rött och röd färg syns även på blommans stödblad, men resten av växten saknar färgläggning. Teckningen utgör den ena av två förlagor till en gravyr i *Kungl. svenska vetenskapsakademiens handlingar* för 1742, illustrationsplanschen till Linnés uppsats ”Anmärkningar öfwer Amaryllis den Sköna”. Banderollen saknas dock i den tryckta versionen. Den andra förlagan, föreställande själva blomman sedd framifrån, hittade vi sommaren 2006, liggande bortglömd i insektsskåpet i Linnés naturaliemuseum på Hammarby. Till skillnad från teckningen på sovrumsväggen är denna blomma kolorerad i sin helhet och försedd med bokstavs-beteckningar motsvarande dem på gravyren i den tryckta uppsatsen.³

Enligt uppsatsen slog jakobslijan ut i akademiträdgården i Uppsala den 12 april 1742. Påföljande dag visade Linné upp den för alla professorer och den 23 april demonstrerades jakobslijan för studenterna, vilket var Linnés första publika botaniska föreläsning efter att han tillträtt som trädgårdens prefekt. I lyriska ordalag beskrivs blommans skönhet i uppsatsen: ”högröd, men då solen skin, ser aldeles förgyld ut, eller såsom ett sammet med Brocad i botn oförliknelig präktigt glänsande, at ingen blomma i werlden bekant, med denna på något sätt kan för liknas uti glans och fågring”. I dateringen på originalet har troligen mars och april förväxlats, illustrationerna bör vara gjorda den 24 april 1742. Två dagar senare berättar Linné i ett brev till vetenskapsakademien att han betalt ritaren två plåtar för de två teckningarna, en utgift som han hoppas att akademien skall gottgöra honom för. Av brevet framgår dock inte vem denne ritare var och hans namn nämns inte heller i akademiens räkenskaper. Varken akvarellerna eller den tryckta planschen i *Vetenskapsakademiens handlingar* är signerade. På samma plansch förekommer även fem illustrationer till Linnés uppsats ”Beskrifning på Sältingsgräset”, men inte heller de är signerade.⁴

Arvodet två plåtar, motsvarande sex daler kopparmynt, tyder på att det är en professionell illustratör som Linné anlitat. Det naturligaste vore att han vänt sig till universitetets ritmästare som vid denna tidpunkt var Philip

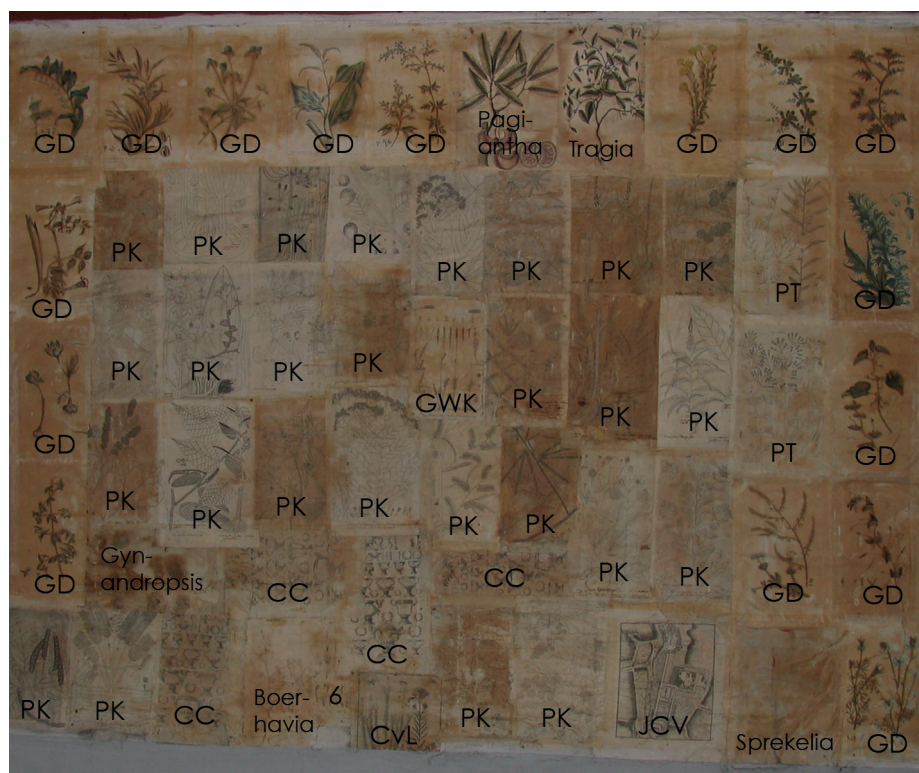
Jacob Thelott (1682–1750). Under 1690-talets andra hälft tillhörde han de mer produktiva tecknarna för Olof Rudbecks botaniska verk *Campus Elysii* och han var därmed van att avbilda växter. Planschen visar likheter med den osignerade illustrationen till Linnés avhandling om *Peloria* från 1743. Denna är försedd med en banderoll tvärs över växtens nedre delar likt den på *Sprekelia*-förlagan på Hammarbys vägg och detaljerna är markerade med små bokstäver med samma piktur som på den lösa förlagan. Både jakobslijan och pelorian synes vara tecknade av en erfaren konstnär vilket gör Thelott till den troligaste upphovsmannen. Att Linné vid denna tid anlitade Thelott som illustratör av sina vetenskapliga rön styrks av brev till vetenskapsakademien 1744 och 1745 där Linné berättar att han går och väntar på illustrationer av Thelott till ett par uppsatser i *Vetenskapsakademiens handlingar*.⁵

Sprekelia-teckningen sitter längst ner i det område på den östra väggen, bakom Linnés säng, där störst ”oreda” syns bland planscherna. De sitter inte i samma prydliga rutsystem som övriga planscher, de flesta är okolorerade, många är beskurna eller monterade på fel ledd och ett par föreställer inte ens växter. Det är oklart hur stor del av detta tapetparti som är ursprungligt. Rutger Sernander kommenterar 1937 att ”Bland de detaljer, som kommit i dagen vid arbetet, kan nämnas, att bakom sparlakanssängen var uppsättningen gjord ganska slarvigt. Några Ehretska planscher voro där ersatta av Burmannska eller av de bekanta kartorna med herbarieurnor.” Trettio av planscherna är hämtade ur Plumiers verk och alla utom två saknar tryckta växtnamn, i stället är växtnamnen skrivna för hand av Linné och Johannes Burman, det vill säga de utgör korrektur. Direkt till vänster om *Sprekelia*-teckningen sitter en uppochnedvänd illustration av Otto von Münchhausens trädgård i Schwöbber, hämtad ur Johan Christoph Volkamers *Nürnbergischer Hesperiden* från 1714. Därefter sitter två uppochnedvända Plumier-korrektur med anteckningar. Rakt ovanför *Sprekelia*-teckningen sitter en plansch ur *Gardener's Dictionary* och därefter två oskadade Plumier-planscher med tryckta växtnamn.⁶

Den lösa *Sprekelia*-illustrationen är i ena kanten hoplimmad med en okolorerad gravyr föreställande kungsmagnolia, *Magnolia grandiflora*. Magnolia-planschen bär längst ner den engelske naturhistorikern och illustratören Mark Catesbys karakteristiska monogram och är klippt ur en ytterst sällsynt trädgårdskatalog över amerikanska växter tillgängliga hos trädgårdsmästaren Christopher Gray i Fulham, London. Katalogen bestod av ett enda blad med illustrationen av magnolian mitt på sidan, omgiven av text. Den skickades av Catesby i mars 1745 med ett erbjudande till Linné att beställa vilka växter

De tryckta illustrationerna till Linnés uppsats om jakobslija, *Sprekelia formosissima*, "Anmärkningar öfver *Amaryllis den sköna*" i Kungl. svenska vetenskapsakademiens handlingar 1742. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Placeringen av illustrationerna av Amaryllis, Boerhavia, Gynandropsis, Pagiantha och Tragia i tapeten bakom och ovanför Linnés säng. GD: plansch ur Gardener's Dictionary (1755–1760). PK: Plumier-korrektur. PT: Plumier-plansch med tryckt namn. CC: Carl Clercks klippark. 6: Ehrets plansch över sexualsystemet. JCV: plansch ur J. C. Volkamers Nürnberger Hesperiden (1714). CvL: halva planschen till Linnés uppsats "Gaura, en växt från Norra America". GWK: plansch ur G. W. Knorrs Thesaurus rei herbariae hortensisque (1770–1772). Foto: Antonio Molin, SFV.

han önskade. Varför skulle Linné klippa ut bilden av kungsmagnolia ur katalogen och limma samman den med illustrationen av en så obesläktad växt som jakobsblilja om inte för ett rent dekorativt ändamål? Båda planscherina bär på baksidan spår av att ha varit fästade vid ett underlag med klickar av lim. Limmet har dock ätits upp av ohyra vilket orsakat stora skador på pappret. En tredje plansch med liknande pappersskador hittades i samma låda i naturaliemuseet. Det okolorerade trycket är plansch CCCXXIV ur Johann Jacob Dillenius *Hortus Elthamensis* från 1732 och visar tandpalmlilja, *Yucca aloifolia*.⁷

1600-talsväxter från Ceylon

Då den unge tyske studenten Johann Beckman besökte Linnés Hammarby sommaren 1765 uppmärksammade han några av sovrumsväggarnas planscher – ”Einige darunter sind auch von Herman in Ostindien mit Tusche gezeichnet”. De tuschteckningar Beckman avsåg är fem akvareller av lankesiska växter. Av dessa sitter fyra på den östra väggen, två ovanför och två bakom Linnés säng, och den femte sitter nere till vänster om fönstret på den västra väggen. Den sistnämnda är delvis dold av två Plumier-planscher, den ena med tryckt text, den andra hårt beskuren. Tre av planschererna bär påskrifter av Linné; ”*Boerhavia*”, ”*Tragia*” respektive ”*Cleome*”, och föreställer de på Sri Lanka inhemska *Boerhavia diffusa* och *Tragia involucrata* samt den från Afrika införda *Gynandropsis gynandra* (då *Cleome gynandra*). Den fjärde planschen på österväggen, föreställande *Pagiantha dichotoma*, saknar samtida påskrift. Planschen vid fönstret visar en insektsfångande kannranka, *Nepenthes distillatoria*, den enda art i släktet som förekommer på Sri Lanka. Även denna plansch är utan påskrift.⁸

Läkaren och botanisten Paul Hermann (1646–1695) var den förste europe som studerade Sri Lankas (Ceylons) flora. Under åren 1672 till 1677 var han stationerad i Colombo som läkare för holländska ostindiska kompaniet. Där samlade han en mängd lankesiska växter och lät även avbilda en del av dem. Vem som utfört illustrationerna i Hermanns herbarium är inte känt, om det var han själv eller lokala konstnärer. Ett av hans herbarier, bestående av fyra volymer med pressade växter och en volym med illustrationer, finns numera i Natural History Museums samlingar i London. Efter Hermanns död var detta herbarium under nästan femtio år försvunnet innan det 1744 dök upp hos hovapotekaren August Günther i Köpenhamn. Denne lånade ut de fem volymerna till Linné, vars studier av samlingen resulterade i *Flora Zeylanica*, tryckt 1747, i vilken fyra av de ovan nämnda arterna beskrivs, undantaget *Pagiantha dichotoma*.⁹

Tillhör de fem planschererna Hermanns illustrationer, så som Johan Beckman uppfattade det? Troligen inte, åtminstone inte alla fem. Mer sannolikt är att åtminstone fyra av bilderna på Hammarbys väggar, *Boerhavia*, *Gynandropsis*, *Nepenthes* och *Tragia*, är svenska kopior på illustrationer och herbarieexemplar i Hermann-herbariet, utförda på uppdrag av Linné. Jämför man maneriet liknar de motsvarande teckningar som finns i Hermanns samlingar. Speciellt är till exempel att örterna ofta avbildas med sina rötter, vilket inte är så vanligt på botaniska illustrationer. Tydligast syns släktskapen

om illustrationen av *Tragia involucrata* på Hammarby jämförs med de två bilderna föreställande samma art i Hermann-herbariets illustrationsband. *Tragia*-bilden är betydligt mer lik Hermanns illustrationer än den till exempel liknar Hermanns herbarie-exemplar eller hur växten ser ut som levande.¹⁰

Av Hermanns 436 illustrationer är 432 utförda i grisaille-teknik, det vill säga i gråtoner, däribland de som visar *Boerhavia*, *Gynandropsis*, *Nepenthes* och *Tragia*. Alla de fem teckningarna på Hammarby tycks däremot vara färglagda blyerts och/eller tuschteckningar. Kopiorna av *Boerhavia* och *Tragia* är dock svårt fuktskadade och överdragna med bland annat silkeslöja vilket gör kolorit och teknik mer svårbedömd. Hermanns inbundna planscher har också en större storlek, cirka 56 gånger 37,5 centimeter, än de på Hammarby som håller helt andra mått: *Boerhavia* (38 x 23,5), *Gynandropsis* (43 x 23,5), *Tragia* (41,5 x 26,5) och *Nepenthes* (31 x 22).

Vi finner det sannolikt att Linné lät kopiera ett antal växter och teckningar ur Hermanns samlingar som tänkta illustrationer till sin *Flora Zeylanica*, av vilka bara några graverades och sedan publicerades. Floran är illustrerad med fyra planscher av vilka tre är kopior av illustrationer, eller delar av illustrationer, i Hermann-herbariets femte volym: *Cyanotis cristata* (då *Commelina*), *Flemingia strobilifera* (då *Hedysarum*) och *Ceratopteris thalictroides* (då *Acrostichum*). Den fjärde planschen, föreställande *Hydrolea zeylanica* (då *Nama*) är ritad efter en pressad växt på ark nummer 42 i Paul Hermanns tredje herbarievolym. De illustrationer som hamnat på sovrumsväggarna bör ha varit sådana som Linné avstod från, eller av ekonomiska skäl var tvungen att avstå från, att publicera.¹¹

Ingen av de fyra akvarellerna är signerad och det är inte heller de illustrationer som trycktes i *Flora Zeylanica*. De bör ha kommit till mellan 1745 och 1746 eftersom Linné fick tillgång till Hermanns herbarium 1744 och *Flora Zeylanica* var, enligt brev till Johann Georg Gmelin, klar för tryckning redan i maj 1746 men blev fördröjd till 1747. Eftersom flera av illustrationerna är i mycket dåligt skick är det svårt att avgöra om de har en och samma upphovsman. Vid denna tid var det främst två studenter som tecknade för Linné; Johan Gustav Hallman (1726–1797) och Lars Alstrin (1718–1775), och det kan ha varit endera som utförde kopiorna. Hallman har illustrerat avhandlingarna *Hortus Upsaliensis* (1745) och *Passiflora* (1745) samt *Philosophia botanica* (1751). Lars Alstrin har gjort förlagan till tvättbjörnen i ”Beskrifning på et amerikanskt diur ...”, i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1747, och båda har bidragit med illustrationer till *Västgöta resa* (1747). Inga originalillustrationer av Hallman är kända, men efter Lars Alstrin finns en

Akvarell av kannrankan, Nepenthes distillatoria, vid nedre vänstra hörnet av sovrumsfönstret. Här syns senare lagningar i form av två Plumier-planscher ditlimmade vid konserveringsarbeten 1937, den ena med det tryckta namnet Alpinia. Till vänster sitter en plansch ur Gardener's Dictionary, skarven täcks av en remsa av japanpapper. Foto: Antonio Molin, SFV, position EV06 enligt SFV:s numrering.

Akvarellen av *Gynandropsis* är den mest medfarna av de nio illustrationerna och helt överdragen av silkesslöja. Runt den sitter tre Plumier-korrektur med anteckningar, två av Carl Clercks klippark och en plansch ur *Gardener's Dictionary*. På den senare syns Thore Magnus Fries etikett från 1879 med inventarienumret 84. Foto: Antonio Molin, SFV, position CIV5a enligt SFV:s numrering.

signerad teckning av tvättbjörnen i Linnaean Society's samlingar och han anses även ha gjort den stora akvarell av tvättbjörnen som hänger på Linnés Hammarby.¹²

Eftersom planscher med lankesiska växter omnämns av Johann Beckman sommaren 1765, bör åtminstone några av dessa fem illustrationer tillhöra den ursprungliga sovrumstapeten och två sitter eventuellt på sin ursprungliga plats. Bilderna av *Pagiantha* och *Tragia* sitter prydligt uppfästade i den översta raden på den östra väggen. Klistringen av deras kanter följer samma mönster som de omgivande planscher ur *Gardener's Dictionary*, det vill säga de har klistrats i en löpande följd från vänster till höger med överlappande kanter. De betydligt mer fuktskadade illustrationerna av *Boerhavia* och *Gynandropsis* sitter däremot i lapptäcket av planscher bakom sängen, *Gynandropsis*-planschen dessutom vriden ett kvarts varv. Runt de två akva-

rellerna sitter, förutom Plumier-korrektur, fyra slarvigt uppfästade exemplar av Carl Clercks klippark. Klipparket återfinns i ytterligare två exemplar i sovrummet – ett i norra hörnet och ett bakom dörren mot arbetsrummet. Klipparket föreställer olika modeller av trädgårdsurnor och kransar. Dessa var tänkta att klippas ut och användas som etiketter i naturvetenskapliga samlingar. Urnorna var avsedda för herbariematerial och skulle klistras över växtens nedre, avskurna del som en såväl pryddlig som praktisk avslutning. På urnorna står förkortningarna "C L" och "Spec. Pl.", och på det tomma utrymmet där under skulle växtens nummer i Linnés *Species plantarum* skrivas dit. Kransarna var tänkta för montering av entomologiska specimen; insekter och spindlar. Klipparken kan ha skickats till Linné i två omgångar, hösten 1758 och våren 1759. I ett tack till Clerck, daterat 3 november 1758, framhåller Linné att "Det är omöjligt annat än de artige ritningar till zirater för Herbarium skola blifwa wid wårtiden behaglige för våra unge Herrar, som lägga sig till herbarier; ty det gör dem makalöst propre." Tydligen har han vid detta tillfälle fått ett provtryck av klipparket som sedan följdes av flera exemplar, ty den 17 april 1759 skriver Linné till Clerck och tackar för hans "senasta hederskänk af de många täcke vignetterne till Herbarium." Inklämt mellan klipparken och *Boerhavia*-planschen sitter en till största delen skymd Ehret-plansch av sexualsystemet "Methodus Plantarum Sexualis" tryckt 1735 samt övre hälften av en plansch föreställande *Gaura bien-nis*, illustrationen till Linnés uppsats "Gaura, en växt från Norra America" i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1756.¹³

En obeskriven art

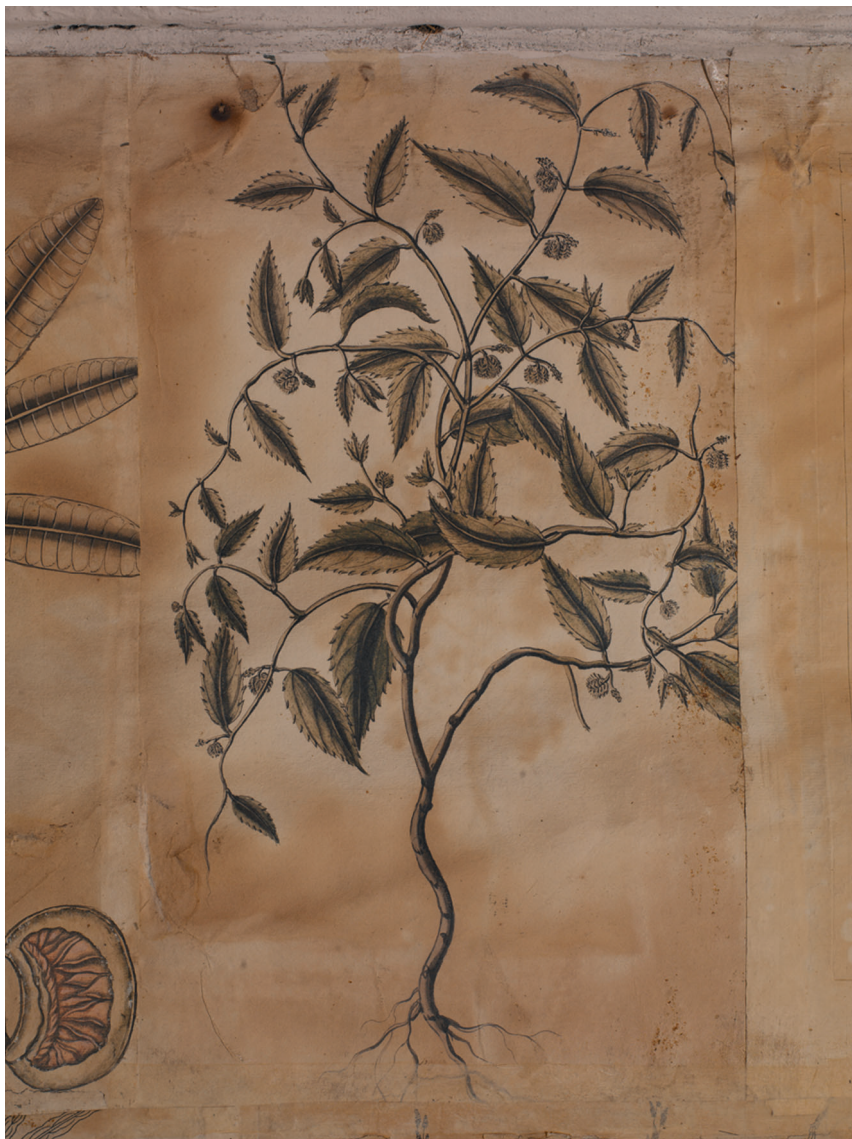
Av extra intresse är den akvarell högst upp på östra väggen vilken visar en gren med frukter av det lankesiska trädet *Pagiantha dichotoma* i familjen Apocynaceae. Den avviker från de övriga fyra illustrationerna då den avbildade arten varken finns med i Hermanns illustrationsband eller beskrivs i Linnés *Flora Zeylanica*. Den beskrevs och namngavs först 1814 som *Tabernaemontana dichotoma* av William Roxburgh, i en katalog över växterna i ostindiska kompaniets trädgård i Calcutta. Att den inte uppmärksammades av Linné beror på att han blandade ihop den med två andra arter i samma växtfamilj, klippmangrove *Cerbera manghas* och *Cerbera odollam*.

Linnés misstag bottnar i sin tur i en felaktig beskrivning publicerad av hans holländske kollega och gode vän Johannes Burman (1707–1780). Den-

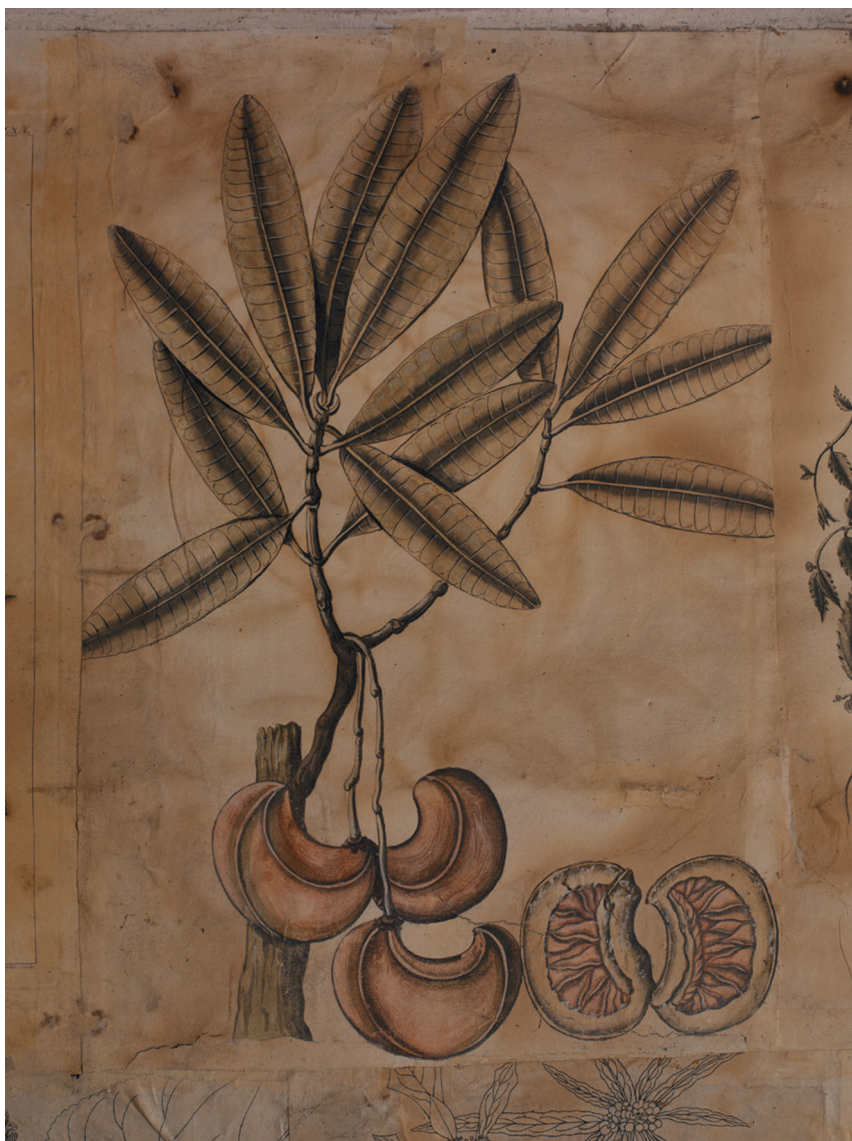
ne hade tillgång till ytterligare ett av Paul Hermanns herbarier och gav 1737 ut *Thesaurus Zeylanica*, huvudsakligen baserad på detta material. Där har Burman låtit illustrera växten *manghas* med blommande skott av *Pagiantha dichotoma* och en frukt av *Cerbera odollam* samt listat ett antal synonymer, som bland annat syftar på *Cerbera manghas*. I detta herbarium finns dock ingen av de tre arterna, material av växten *manghas* hade Burman i stället fått låna av en annan holländsk botanist, Johan Gronovius (1686–1762). Linné, som parallellt arbetade med den första upplagan av *Genera plantarum*, stödde sig på Burmans uppgifter när han 1737 beskrev släktet *Cerbera*. I två brev från slutet av 1736 försöker Johan Gronovius förgäves övertala Linné att ta in en rättelse av synonymiken i *Genera plantarum* eftersom Gronovius lämnat felaktiga uppgifter till Burman.¹⁴

I det Hermann-herbarium som Linné mer än 15 år senare studerade för *Flora Zeylanica* finns två pressade, blommande grenar av *Pagiantha dichotoma* samt en illustration av blommande *Cerbera odollam* och en av dess frukt. Vid de första tre har Linné skrivit namnet ”*Cerbera*” och dess nummer i floran, 106, vid frukten står bara numret 106. Fortfarande missar han att skilja på de två *Cerbera*-arterna och han inser inte heller att *Pagiantha*-grenarna är något annat än *Cerbera*. När han i *Species plantarum* från 1753 beskriver *Cerbera manghas* omfattar beskrivningen material från tre arter: *Cerbera manghas*, *C. odollam* och *Pagiantha dichotoma*. Med det fragmentariska herbariematerial av blommande *Pagiantha* som Linné hade tillgång till, är det förståeligt att han misstog arten för den besläktade *Cerbera*. Samtidigt satt han med facit i hand om han bara förstått att koppla samman de blommande kvistarna med den utmärkta *Pagiantha*-illustrationen. Den visar artens typiska böjda, mångfröiga frukter vilka tydligt skiljer sig från de äggformade, tvåfröiga frukterna hos släktet *Cerbera*.¹⁵

Varifrån kommer då *Pagiantha*-illustrationen på Linnés sovrumsvägg? Den visar klara likheter med Hermanns illustrationer. Karakteristiskt är till exempel att när grenar från ett träd avbildas, så låter konstnären de tunnare grenarna utgå från en stump av en grövre gren. Även den överdrivet kontrastrika skuggningen av bladen är karakteristisk för maneret i Hermanns illustrationsband, men till skillnad från de flesta av Hermanns illustrationer är *Pagiantha*-akvarellen i färg och dessutom av ett mindre format, 40,5 gånger 20,5 centimeter. I illustrationsbandet finns dock en plansch (5:415) som håller ett mindre format. Det är också en av de få planscher i bandet som är färglagd. En möjlighet är att *Pagiantha*-illustrationen legat lös i herbariet och inte returnerats till Günther. Kanske behöll Linné den avsiktligt

Tragia-illustrationen är beskuren i över- och högerkanten. I överkanten syns hål efter rostiga spikar, tecken på en tidigare montering. Foto: Antonio Molin, SFV, position CI10 enligt SFV:s numrering.

Akvarellen av Pagiantha dichotoma, överst på väggen ovanför sängen. Att den tunnare grenen utgår från en grövre grenstump är mycket typiskt för Paul Hermanns illustrationer av träd. Foto: Antonio Molin, SFV, position CI09 enligt SFV:s numrering.

i väntan på att kunna ge växten en korrekt beskrivning, kanske blev just denna illustration kvar av en slump.¹⁶

En klibbig skånsk glim

Ovanför dörren ut mot arbetsrummet sitter en akvarell, cirka 30 gånger 43 centimeter, föreställande växten klibbglim, *Silene viscosa*. Arten hittades för första gången i Sverige av Linné 1749, under hans resa i Skåne. Den finns visserligen inte upptagen i reseskildringen *Skånska resa*, tryckt 1751, men i andra upplagan av *Flora Svecica* från 1755 uppger Linné att han samlade frö av klibbglim vid Gunnarstorp och att han sedan sådde dem i akademiträdgården. Artens naturliga förekomst är i Sverige knuten till Östersjökustens fågelgödslade klippor, från Blekinge till Uppland. Linnés fynd vid Vrams Gunnarstorp bör därför ha rört sig om ett adventivfynd, kanske i någon av kapten Casper Johan Berchs många försöksodlingar på gården. Eftersom klibbglim är en tvåårig växt kan man utgå ifrån att den kan ha blommat i akademiträdgården först sommaren 1751 eller 1752. Den finns upptagen därifrån i avhandlingen *Demonstrationes plantarum* från 1753. Då Linnés *Skånska resa* trycktes i mars 1751 hade växten med andra ord ännu inte blommat och därför varken hunnit artbestämmas eller avbildas. Hammarbys bild av klibbglim är endast känd som original, någon tryckt version har inte publicerats.¹⁷

Akarellen av klibbglim är inte signerad och det går därför inte att med säkerhet fastställa vem som gjort den. I brev till Abraham Bäck den 13 oktober 1749 berättar Linné: "Min resejournal renskrifwer jag hwar onsdags och lördags morgon; men hwar jag nu skall få figurer, wet jag rätt aldeles intet; om jag will at vår Ritare skall göra dem, så sker det ej på 10 åhr." Linné önskade sig en dugligare illustratör än universitetets åldrande ritmästare som orsakade honom ständiga besvikelser. Den gamle Thelott både såg och hörde dåligt och hans hand värkte, därför var han knappast aktuell för uppdraget. Inte heller de två studenterna Lars Alstrin och Johan Gustaf Hallman kunde komma på tal, då båda lämnat universitetet 1749. I deras ställe tycks Linné ha engagerat ytterligare en student som illustratör, Jöns Gahne. Han är den tecknare som flitigast illustrerat Linnés skrifter mellan åren 1749 och 1752 och det förefaller troligt att det är han som ritat alla, eller många av, illustrationerna till *Skånska resa*. Reseskildringen innehåller sex planscher och ett stort antal mindre figurer insprängda i textsidorna. En

av planscher, Tabula III föreställande några kyrkor och jordbruksredskap, är signerad av tecknaren "I. Gane del."¹⁸

Jöns Jönsson Gahne (1719–1763) var son till kyrkoherden i Väskinde på Gotland, Jöns Hansson Gahne. Han skrevs in vid Uppsala universitet två gånger, 1737 som "Joannes Gane Gotl." och 1751 som "Jean Gahne Gotlandus" med kommentaren i universitetsmatrikeln: "Erlade enligt symbola ingen ny avgift". Vad han sysselsatte sig med mellan de två studieperioderna är inte känt. Har han kanske varit utomlands eftersom han ersätter Jöns med franskans Jean i stället för latinets Johannes? Sommaren 1751 skickar han in en matematisk observation till *Vetenskapsakademiens handlingar* och kallar sig då "Jean Gahne mathes. studiosus". Mellan 1750 och 1752 tecknar han åt Linné och vi har kunnat identifiera följande illustrationer vars förlagor ritats av Jöns Gahne: planscher i dissertationerna *Splachnum* (1750), *Semina muscorum* (1750), *Plantae rariores* (1750), *Nova plantarum genera* (1751) och *Rhabarbarum* (1752) samt tre tabeller i *Acta societatis regiae scientiarum upsaliensis* från 1751: Tab. I *Scabiosa*, Tab. II *Penthorum* och Tab. III *Cyprinus*. Jöns Gahne signerade sina illustrationer "J. Gane" eller "Joh. Gane". Om en möjlig illustratör skall pekas ut för klibbglimmen så ligger Jöns Gahne närmast till hands.¹⁹

Även akvarellen av klibbglim ingår i ett blandat tapetparti, bakom och ovanför sovrumsdörren, bestående av åtta planscher av skiftande storlek och ålder. Överst till vänster sitter en detaljrik gravyr av *Magnolia grandiflora* signerad av Ehret, men som inte kan knytas till något publicerat verk. Det kan vara den *Magnolia*-plansch "singula artis magisteria" som Linné tackar Ehret för i brev den 23 augusti 1747. Därefter sitter de två planscher ur John Ellis uppsats "An account of the plants Halesia and Gardenia" ur *Philosophical transactions* 1759–1760 (tryckt 1761), akvarellen av klibbglim samt plansch VIII ur *Plantae et papilionae rariores* av Ehret, daterad 1748. Linné tackar för och kommenterar just denna plansch i brev till konstnären, den 9 oktober 1749. Bakom dörren sitter, uppifrån och ner, en gravyr av Thomas Donaldson från 1767 föreställande en blommande *Agave americana* i Edinburgh, ett av Carl Clercks klippark samt ett Plumier-korrektur med anteckningar. Agave-planschen utfördes på uppdrag av den skotske botanisten John Hope vilken skickade ett exemplar till Linné i ett brev daterat den 6 april 1769.²⁰

Illustrationer av *Tragia involucrata* och *Cerbera odollam* ur illustrationsbandet till Paul Hermanns herbarium i Natural History Museum, London. Foto: © The Natural History Museum, London.

Alströmers Alstroemeria

Mitt i sovrummets nordöstra hörn sitter en akvarell av alströmeria, *Alstroemeria peregrina*, som utgjort förlaga till övre delen av figur 1 i planschen till Linné-avhandlingen *Planta Alströmeria*, tryckt i juni 1762. På avhandlingens graverade plansch har växten försetts med underjordiska delar samt fyra detaljbilder vilka alla saknas på akvarellen på Hammarby.

Växten alströmerias väg till Linné är mycket väl dokumenterad genom hans korrespondens med Clas Alströmer. Den 30 april 1760 skriver Alströmer till Linné från Cadiz i södra Spanien:

På Svenska Consulns Pulpit fant Jag i dag en quist med 2:ne präktiga blommor af en ört, hvars frön en Skeps Capitain här hemfört från Lima och updragit. Quisten står nu i vatten under min hastiga och ofulkomliga inquisition, ty jag ser straxt, [...] hälst hon ej passar på minsta sätt till någon Character i Hr Archiaterns system.

Klibbglim, Silene viscosa, ovanför sovrumsdörren. Akvarellen är troligen målad av Jöns Gahne efter en planta i akademiträdgården. Foto: Antonio Molin, SFV, position DI04 enligt SFV:s numrering.

Nu hinner Jag ej mer, ej eller vill Jag taga sönder blomman, innan Jag får se hela ståndet. Frö häraf har Consul Lenman låfvat skaffa mig:

Genom korrespondensen kan man sedan följa Clas Alströmers ansträngningar att skicka moget frö av växten till Linné, vilket till slut lyckas i oktober 1760, med Fredrik Logie som kurir.²¹

Sticket i avhandlingen bär två signaturer, "B.M.Hall.del." respektive "A.Åkerman. Sc." Att det är gravören Andreas Åkerman som skurit planschen kan lätt konstateras. Men man kan lika lätt förledas att tro att det är Linnés student Birger Martin Hall (1741–1815) som ritat förlagan som sitter på Linnés sovrumsvägg. Clas Alströmers korrespondens till Linné med anledning av alströmerians upptäckt talar dock emot detta. Den 7 maj 1760 skriver Alströmer från Cadiz: "Om någon god ritare här finnes, skall jag låta afrita henne." Att han lyckades hitta en ritare visas av ett brev från den 10 juni: "Härjemte skickar Jag nu ritningen på den förr beskrefne Plantan Peregrinas de Lima, så god som jag kunnat få den här gord".²²

Clas Alströmer var angelägen att hans bröder skulle få se den växt som skulle komma att bära familjens namn. Den 16 februari 1761 skriver han till Linné: "För att fågna min första botaniska bror August, så utber Jag mig, att Hr Archiatern på Götheborg täckes skicka honom ritningen på Alstroemia att se på, men sedan återsända;". I slutet på samma år påminner Alströmer Linné om att han önskar "få tillbaka den ritning jag skickade eller en Copia deraf så väl till min egen, som mina vänners fågnad." Originalteckningen tycks dock inte ha skickats tillbaka utan i stället hamnat på Linnés sovrumsvägg, bröderna Alströmer fick nöja sig med den tryckta versionen som de själva fick bekosta. I början av 1762 skriver Linné och berättar att han träffat Clas Alströmers äldre och yngre bröder i Stockholm, och att dessa tagit på sig att bidra med 250 daler till tryckningen av Johan Peter Falcks avhandling: "Exemplar skola blifwa äfter Min K. Brors befallning". Alströmer svarar med att begära "20 el:r 30 exemplar väl kringskurne".²³

Vi kan anta att Birger Martin Hall kopierade den spanska teckningen och sedan lade till knölrötter och detaljteckningar av blommans delar på kopian. Birger Martin Hall var en konstnärligt begåvad student som kom till Uppsala 1753 tillsammans med sin äldre bror Peter Adolf Hall (1739–1793) för att studera till läkare. Bröderna reste utomlands 1755–1759 och Peter Adolf kom då att överge läkarbanan för att i stället bli miniatyrmålare. Birger Martin fullföljde däremot sina medicinska studier och kunde 1762, samma år som Peter Falck disputerade på *Planta Alströmeria*, försvara dis-

sertationen *Nectaria florum*, om blommornas nektargömmen. Ytterligare en illustration av Birger Martin Hall är känd från Linnés avhandlingar, *Siren lacertina* (1766). Linné uttalar sig om hans arbete i brev till Abraham Bäck: ”Nu håller vår Ritare på att afrita min Sirén; går det så wähl som allt annat, hafwa wij heder där af”. Vid sin död efterlämnade Birger Martin Hall ett omfattande illustrationsmaterial föreställande svenska svampar, nu i Uppsala universitetsbibliotek.²⁴

Eftersom den spanske tecknaren endast avbildade den översta delen av alströmerians stjälk, har avhandlingens plansch kommit att visa en skenbart kortvuxen växt, med rotdelarna fogade direkt på toppen. Nicolaus Joseph von Jacquin, professor i botanik i Wien, fick redan 1762 alströmeriafrö av Linné från vilka han odlade upp plantor i den botaniska trädgården i Wien. Åtta år senare publicerade Jacquin en utmärkt illustration av växten i *Hortus Botanicus Vindobonensis* (1770). Där framhåller han speciellt att hans plantor skiljer sig från Linnés genom att vara en och en halv fot höga, ovetande om att det i själva verket var Linnés illustration som var vilseledande.

Alströmeria-teckningen ingår i ett lappverk av illustrationer i det nordvästra hörnet, det enda av rummets fyra hörn som täcks av blomstertapeten. I hörnet sitter dessutom planscher i dubbla lager med ett undre lager av större svartvita planscher och blyertsteckningar vilka fäster mot den norra respektive östra väggens planscher. Ovanpå det undre lagret sitter små dekorativa, kolorerade illustrationer. Vi har kunnat identifiera de flesta av illustrationerna i hörnet och kan se att de representerar en väl sammanhållen tidsperiod från 1758 till 1762. Därför håller vi det för troligt att detta arrangemang tillhör den ursprungliga tapeten.

Närmast taket i det undre lagret sitter nedersta delen av en plansch med amerikanskt kermesbär, *Phytolacca americana*, ur andra volymen av Johann Hieronymus Kniphofs *Herbarium vivum* tryckt 1762. Endast texten ”*Phytolacca nis integerremis Linn. S.P. p. Ludw. D.G.P. 580 americana*” syns. Resten av planschen, eller en annan ur samma verk, sitter längre ner i hörnet. Endast den mellersta delen av denna plansch är synlig, med en växt avbildad i den mycket speciella tekniken naturhögtryck, och eventuell text döljs av ovanpå sittande planscher. Därefter sitter ett par blyertsskisser av växter, den ena på baksidan av ett brev, som vi inte lyckats identifiera säkert och därmed inte heller kunnat datera. Den ena skissen visar en växt med motsatta blad, urnupna, sammanvuxna kronblad och utstickande ståndare, troligen en *Boerhavia*. Av den andra skissen syns bara nederdelen föreställande tre växter med motsatta blad. En tänkbar upphovsman är Nicolaus Joseph von

*Planschererna till vänster om, och ovanför sovrumsdörren. Akvarellen av klubbglim, *Silene viscosa*, sitter rakt ovanför stolen. Konservator Ann Hallström har visat att denna montage troligen är från 1880-talet. Foto: Antonio Molin, SFV.*

Jacquin som var en mycket skicklig växtillustratör. Han korresponderade livligt med Linné från 1759 till Linnés död och Jacquins brev åtföljdes ofta av skisser av växter. Längst ned i hörnet sitter ytterligare ett av Carl Clercks klippark.²⁵

I det övre lagret sitter, förutom *Alstroemeria*-planschen, kolorerade provtryck till Carl Clercks fjärilsverk *Icones insectorum rariorum*, tryckt 1759.

Akvarell av alströmeria, *Alstroemeria pelegrina*, i nordöstra hörnet av Linnés sovrum, utförd av en okänd konstnär i Cadiz. Den sitter mellan delar av Carl Clercks fjärilsplanscher. Till vänster syns planscher ur *Plantae selectae* och till höger planscher ur *Gardener's Dictionary*. Foto: Antonio Molin, SFV, position BII14 enligt SFV:s numrering.

Det rör sig om hela plansch 4 samt urklippta delar av plansch 1, 2 och 7 vilka alla visar ostindiska fjärilar. De ritades på Linnés inrådan under våren 1759 för att locka drottning Lovisa Ulrika att stödja Carl Clercks bokprojekt ekonomiskt. Linné och Clerck förde en livlig korrespondens kring fjärilsverket varför dateringen av dessa planscher till 1759 är säker. Linné tackar för det ”präktiga väcket” i brev den 3 augusti samma år, men påpekar speciellt att bokstaven *C* saknas framför fjärilsnamnet *Aureum* på den plansch där nummer saknas (Tab. 4), en beskrivning som stämmer väl med den plansch 4 som sitter i hörnet på Hammarby.²⁶

Illustrationernas plats i tapeten

Kännetecknande för synen på tapeterna är att de under lång tid betraktats som helheter, arbetsrumstapeten respektive sovrumstapeten, utan att någon värdesatt delarna. Därför är dokumentationen av förändringar i de individuella planschernas placering ytterst knapphändig. Tapeterna, såväl i sovrummet som i arbetsrummet, har genomgått konserveringsåtgärder vid ett flertal tillfällen då planscherna monterats om, lappats och lagats med silkesslöja och japanpapper och bestrukits med bland annat gelatinlösning eller cellulosalack. Svårt skadade planscher har ersatts av andra, men tyvärr saknas uppgifter om vilka planscher som tagits bort och ursprunget till de planscher som klistrats dit i deras ställe. Vi kan därför inte ge något entydigt svar på frågan om vilka och hur många av de nio illustrationsoriginalen som ingått i Linnés ursprungliga sovrumstapet och om de sitter kvar på samma plats som förr.

Redan under Thore Magnus Fries tid som inspektor för Linnéanska stiftelsen på Hammarby, någon gång på 1880- eller 1890-talet, ersattes en del förstörda planscher med Plumier-planscher ”ur den packe sådana han uppsparat i Stiftelsens gömmor”. Ytterligare kompletteringar av tapeterna gjordes i maj 1937 då arkivbokbindare Nils Nehlin utförde konserveringsarbeten på såväl sovrums- som arbetsrumstapeterna. Även han ersatte en del medfarna planscher med planscher som tillhandahölls av dåvarande inspektor Rutger Sernander. När Sernander räknade planscherna i bunten den 8 april 1937 fanns ännu 98 planscher kvar. Nils Nehlin använde 13 av dem till att byta ut planscher omöjliga att konservera. Efter att Nehlin återigen varit och lagat arbetsrumstapeten rapporterar han till Sernander i juni 1940: ”Det är nog ej mycket, att göra, åt dessa planscher då pappret

är så dåligt, om man lagar på ett ställe, går det sönder bredvid. Det enda är att varje år laga till de värsta skavankerna så länge det går. En ny plansch, satte jag upp till höger om kakelugnen. Jag gjorde en anteckning härom, på omslaget av planscherna.” Till höger om kakelugnen sitter inte bara en, utan fyra och en halv Plumier-plansch som markant skiljer sig från de kring-sittande planscherna genom sitt oskadade skick. I sovrummet sitter fyra Plumier-planscher i motsvarande skick som vi därför bedömer kommit dit vid konserveringsarbetena på 1930–1950-talet. Två sitter ovanför *Sprekelia*-illustrationen och två ovanpå *Nepenthes*-illustrationen vilket skulle kunna vara ett tecken på att de områdena av tapeten varit utsatta för upprepade skador och lagats vid flera tillfällen.²⁷

Den 10 april 1953 besöktes Linnés Hammarby av Kungliga byggnadsstyrelsens Einar Lundberg tillsammans med konservatorn Sven Dalén, läns- och landsantikvarien samt en dr Westlund – antagligen Per Olof Westlund vid Riksantikvarieämbetet. Lundberg rapporterar några dagar senare till inspektör Hammarbyensis Nils von Hofsten att ”Då bestämdes att de färgglada kopparsticken i rum 12 skola, utan att de först löstas, fästas för gott av konservatorn.” Man plockade även ner ett väggfält i arbetsrummet, till höger om kakelugnen, vilket Sven Dalén tog med till sin ateljé för konservering. Besöket bevakades av *Svenska Dagbladet* som i en artikel den 15 april 1953 rapporterade att det fortfarande fanns ett 90-tal lösa planscher bevarade vilka skulle kunna komma att användas vid konserveringen. Hur många av dessa planscher som gick åt vid restaureringen finns inga uppgifter om, inte heller vilken typ av planscher det kan ha rört sig om. I Hammarbys samlingar finns i dag en mindre bunt bestående av 17 Plumier-planscher med tryckta namn, till synes skurna ur en inbunden bok.²⁸

Var det bara Plumier-planscher i den ursprungliga bunten eller fanns där även andra planscher? Någon planschbunt finns inte upptagen i Fries eller Tullbergs inventarier över Hammarby. Däremot nämns ”103 st växtplanscher, som tillhört Linné (Härav 3 in duplo, 4 kolor.)” i förteckningen över Svenska Linnésällskapets handskrifter som inventarienummer 104. Det är rimligt att anta att det rör sig om samma planscher som förts mellan stiftelsen och sällskapet, någon bunt med växtplanscher har vi nämligen inte lyckats hitta i Linnésällskapets samlingar. På den norra sovrumsväggen sitter en plansch som skulle kunna vara en av de fyra kolorerade planscherna som nämns i Linnésällskapets inventarium. Väggen är med ett undantag klädd med planscher av Ehret ur *Plantae selectae* och *Plantae et papilionae variores*. Undantaget utgörs av en plansch som sitter dold bakom porträttet av apan

Illustrationen till Linné-avhandlingen *Planta Alströméria* från 1762. Gravvynen är signerad av illustratören Birger Martin Hall (del.) och gravören Andreas Åkerman (Sc.). Växten är opropotionerlig i förhållande till verkligheten då minst halva stjälken saknas. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Grinn och som vi kunnat identifiera som *Pentapetes phoenicea* ur tecknaren John S. Millers *Illustratio systematis sexualis* (1770–1777) med illustrationer till Linnés sexualsystem. Miller söker kontakt med Linné 1772 och tar sig ”den friheten att öfversända så monga Tabeller som jag redan hunnit förferdiga”. Korrespondensen med Linné, och senare hans son, pågår till 1780. *Pentapetes*-planschen är den enda planschen ur Millers verk som finns representerad i blomstertapeterna och dess dolda och avvikande placering samt sena tryckår tyder på att den bör ha kommit dit i efterhand. Nils Nehlin påpekar speciellt i sin beskrivning från konserveringen 1937 att planscher som suttit bakom tavlor varit extra hårt åtgångna av råttor. Förändringar av tavlornas hängning har dock skett under årens lopp. I Linnéanska stiftelsens arkiv finns till exempel ett fotografi från 1931 där en stor spegel hänger på platsen för Grinns porträtt.²⁹

År 2005 arrangerade Statens fastighetsverk ett seminarium kring konserveringmetoder och byggnadstekniska åtgärder för att bevara sovrumsstapeterna. Som ett resultat av seminariet genomfördes sommaren 2008 ett pilotprojekt där papperskonservator Ann Hallström vid Nationalmuseum hade i uppdrag att plocka ned ett väggfält med planscher för undersökning och konservering. Som testobjekt valdes tapetpartiet till höger (väster) om sovrumsdörren, där tapeten består av 24 Ehret-planscher. Efter att mödosamt ha lyckats lossa fyra planscher konstaterade Ann Hallström att dessa planscher troligen aldrig tidigare lossats från väggarna och att det skulle göra mer skada än nytta att försöka montera loss resten av planscherna. Hon fastslog också att planscherna bakom och ovanför dörren, däribland illustrationen av klibbglim, måste monterats vid ett senare tillfälle än övriga planscher på den södra väggen. De sitter klistrade på en typ av papp, bestående av lump och trämassa, som började produceras först efter 1840 och som rekommenderats i samband med renoveringsarbetena 1882. Hade de suttit på samma plats tidigare? Vi vet inte. Det enda vi säkert kan säga genom vår undersökning är att *Agave*-planschen bakom dörren inte kan ha tillhört den ursprungliga tapeten från cirka 1765 då den kom i Linnés ägo först 1769.³⁰

Hur de tre lösa blomsterplanscherna hamnat i naturaliemuseet är inte känt. De finns inte upptagna i några av inventarierna över Linnés Hammarby och det är inte dokumenterat hur och när de kom dit. En möjlighet är att de ingått i sovrumsstapeten, till exempel i området bakom sängen, och att skadorna uppstått när de suttit på väggen. I samband med konserveringsarbeten kan de ha bedömts som alltför skadade, plockats ner och lagts

i naturaliemuseet. En annan möjlighet, med tanke på att alla tre planschererna är från 1730–1740-talet, är att de ingått i en äldre blomstertapet och inte återanvänts på Hammarby på grund av sina skador. Det är en öppen fråga om Linné haft en äldre blomstertapet, i prefektvillan i akademiträdgården i Uppsala där han bodde från 1743. Något som tyder på detta är ett brev från den 13 oktober 1747, där Linné uttrycker sin tacksamhet till Ehret för att denne varje år sänder honom fantastiska bilder. Dessa pryder nu väggarna i hans studerkammare, skriver Linné, och får hans besökare att falla i extas. Brevet antyder att Linné redan på 1740-talet kan ha klätt väggarna i tjänstebostadens arbetsrum med växtplanscher, planscher som sedan kan ha flyttats till hans privata hem på Hammarby. Vid konserveringen 2008 dokumenterade Ann Hallström klisterrester och pappersfragment på planschernas framsidor samt hål efter gamla spikar, något hon tolkar som spår av en tidigare montering.³¹

Ann Hallström konstaterar efter konserveringsarbetena 2008 att ”Min förhoppning är att nästa och nästnästa generation konservatorer som ställs inför bevarandeproblematiken på Linnés Hammarby ska ha de bästa förutsättningarna att ta vid där jag slutade.” Vi hoppas att vi med vår studie kunnat bidra till förbättrade förutsättningar för tapeternas bevarande och att vi visat hur viktigt det är att korrekt identifiera planschererna eftersom deras ålder, placering och motiv utgör viktiga ledtrådar till tapetens sammansättning.

Noter

¹ I uppsatsen ”Linnés Hammarby”, i första årgången av sällskapets årsskrift, *SLÅ* 1918, 1–79, publicerar Tycho Tullberg såväl Thore Magnus Fries inventarium från 1902 som sin egen betydligt mer omfattande förteckning från 1917. I Fries inventarium har sovrumsplanschererna nummer 84. Enligt papperskonservator Ann Hallströms rapport består sovrumstapeten av 241 planscher, det är dock oklart hur planschererna i hörnet har räknats, *Konserveringsrapport Linnés Hammarby. Väggfält D i Linnés sovrum* (Stencil, 2009, Nationalmuseum Dnr 19-197/08), 3.

² Monica Knutson, *Georg Dionysius Ehret. En katalogisering av Ehrets växtplanscher på väggarna i Linnés sovrum på Linnés Hammarby* (SFV, stencil, 2006). Illustrationerna till *Plantae et pa-*

pillionae variores (London, 1748–1759) är tecknade och graverade av Ehret, illustrationerna till Philip Millers *Figures of the most beautiful, useful and uncommon plants described in the Gardener's Dictionary* (London, 1755–1760) är tecknade av bland annat R. Lancake, John S. Miller och Ehret samt graverade av John S. Miller, J. Mynde och T. Jefferys. Fransiscanermunken Charles Plumiers (1646–1704) illustrationer av växter från Västindien publicerades postumt av Johannes Burman under namnet *Plantarum Americanarum ...* (Amsterdam, 1755–1760). Åtskilliga brev från Burman vittnar om hur han före publiceringen skickade korrektur av planschererna till Linné, t.ex. från den 30 oktober 1759, The Linnaean Correspondence, linnaeus.c18.net,

brev L2394. Korrektoren skiljs från de färdigtryckta planschererna genom att de saknar tryckta växtnamn, i stället har Johannes Burman och/eller Linné skrivit dit växternas namn för hand.

³ Detta lösa ark genomgick viss konservering inför Linnéjubileet 2007 och fick pryda framsidan till Uppsala universitets festskrift *Låt inte rätter eller mal fördärva* ..., red. Anna Sjögren, Roland Moberg & Annika Windahl Pontén (Uppsala, 2007). I samma skrift behandlas Amaryllis-illustrationerna av Karin Martinsson i uppsatsen "Amaryllis den sköna", 10–13.

⁴ Carl Linnaeus till Kungl. vetenskapsakademien 26 april 1742 (brev L0459).

⁵ Planschen till Linnés avhandling *Peloria* (1744) innehåller även ett dekorativt element i form av en mänsklig hand som håller en *Peloria*-blomma i nypan, också den ett exempel på att en skolad konstnär tecknat förlagan. De illustrationer Linné väntade på var till uppsatserna *Svenskt höfö* (brev L0574) och *Petiveria, en amerikansk växt* (brev L0662).

⁶ Här sitter även en kolorerad plansch föreställande mossan *Mnium caule simplicifolii ovatis*, Tab. III i Georg Wolfgang Knorrs postumt publicerade floraverk *Thesaurus rei herbariae hortensisque* ... (1770–1772). Tryckningen påbörjades redan 1750 och de flesta av Knorrs planscher var klara 1755, därför kan Linné ha fått planschen i sin ägo redan på 1750-talet. Knorrs planscher publicerades inte i någon speciell ordning och är inte heller konsekvent numrerade enligt Bernadette G. Gallery i "Hunt catalogue notes I. – Knorr's Thesaurus", *Taxon* 25 (1976), 145–150. *Mnium*-planschen kan ha utgjort en "reklamplansch" för Knorrs verk eftersom motsvarande lösa plansch finns i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel, Tyskland.

⁷ Ehrets och Catesbys *Magnolia*-planscher är föremål för en studie av Dr E. Charles Nelson, Outwell, Norfolk, UK. Han har vänligen identifierat illustrationen från Christopher Grays trädgårdskatalog *Catalogue of American trees and shrubs*. Denna skall ha tryckts cirka 1739 enligt Marcus B. Simpson jr i "Dr John Brickell's Catalogue of American trees and shrubs (1739). A bibliographic misadventure", *Archives of natural history* 21 (1994), 67–72. Den är känd i två fullständiga exemplar, den beskurna planschen

i Linnés ägo är den enda som är kolorerad (E. Charles Nelson pers. kom.). Mark Catesby till Linné 20 mars 1745 (brev L0612).

⁸ Johann Beckman uppger felaktigt att Hermanns planscher trycktes i *Hortus Malabaricus*, "die hernach im Horto Malabarico abgedruckt." Se Thore M. Fries, *Johann Beckmanns Schwedische reise in den Jahren 1765–1766* (Uppsala, 1911), 77. Den rikt illustrerade *Hortus Malabaricus* gavs ut av Hendrik van Rheede tot Drakestein i tolv volymer under åren 1678–1693. Hermanns lankesiska planscher har däremot aldrig publicerats i bokform.

⁹ Charlie Jarvis, *Order out of chaos* (London, 2007), 181–182. Enligt Beckman (op. cit.) skall August Günther (u.å.) ha erhållit herbariet från en anförvant till Hermann.

¹⁰ Det aktuella Hermann-herbariet finns i sin helhet digitaliserat och tillgängligt på Natural History Museums web-sida www.nhm.ac.uk/research-curation/research/projects/hermann-herbarium/index.htm De herbarieark och illustrationer som varit intressanta för denna artikels resonemang är (volym:sida): *Boerhavia diffusa* (5:469), *Gynandropsis gynandra* (5:10, 5:438), *Tragia involucrata* (5:36, 5:420), *Pagiantha dichotoma* (3:17), *Cerbera manghas* (5:70, 5:71), *Nepenthes distillatoria* (5:69, 5:439), *Cyanotis cristata* (5:152), *Flemingia strobilifera* (5:220), *Ceratopteris thalictroides* (5:249) och *Hydrolea zeylanica* (3:42).

¹¹ Carl Linnaeus, *Flora Zeylanica* (Stockholm, 1747), 44–45.

¹² Carl Linnaeus till Johan Georg Gmelin 4 maj 1746 (brev L0698). Spencer Savage "A recently discovered drawing of Linnaeus's pet racoon", *Proceedings of the Linnean Society of London* 150 (1938), 109–110.

¹³ Linné till Carl Clerck 3 november 1758 (brev L2454) och 17 april 1759 (brev L2529). Seden att använda ornament i form av urnor på herbarieark kommer från Holland. De kan t.ex. ses i Johannes Burmans, Adriaan van Royens och George Cliffords herbarier. Enligt webbsidan "George Clifford Herbarium (1685–1760)", www.george-clifford.nl, var det Linné som introducerade användningen av herbarieornament utanför Holland. Carl Clerck använde själv etiketterna i sina samlingar där vissa av insekterna

sitter uppnådde med lagerkransarna som bakgrund. De clerckska insektsamlingarna tillhör Bergianska stiftelsen, men finns deponerade vid Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm, www.bergianska.se/fjarilar.html. I Linnémuseets samlingar finns ett löst klippark som via Oscar Juel skänktes till Svenska Linnésällskapet 1924 av Linnean Society i London. H. O. Juel, "Om några herbarier i Uppsala från Linnés tid samt om botanices demonstratorn Eric Tuwén", *SLÅ* 1926, 64–65. Enligt Monica Knutsson (op. cit., 26) är Ehrets plansch av sexualsystemet endast känd i tre exemplar förutom det på Hammarbyväggen. "Gaura, en växt från Norra America", *KVA handlingar* 1756, 222–225, tab. VIII.

¹⁴ Johannes Burman (1707–1780), professor i botanik i Amsterdam, beskrev växten *Manghas lactescens, foliis Nerii crassis, venosis, Jasmini flore, fructu Persicae similij Venenato*, i *Thesaurus Zeylanicus* (Amsterdam, 1737), 151–152, tab. 70. Brev från Johan Gronovius till Linné 10 oktober 1736 (brev L0102) och 27 november 1736 (brev L0109).

¹⁵ Fyra Hermann-herbarier med växter från Sri Lanka är kända: ett i Natural History Museum i London (grunden för Linnés *Flora Zeylanica*), ett i Institut de France i Paris (grunden för Johannes Burmans *Thesaurus Zeylanicus*), ett i Rijksherbarium i Leiden samt ett i Erfurt. Enligt Alicia Lourteigs genomgång av herbariet i Paris "L'herbier de Paul Hermann, base du Thesaurus Zeylanicus de Johan Burman", *Taxon* (1966), 23–33, finns varken *Cerbera manghas* eller *Pagiantha dichotoma* där.

¹⁶ *Pagiantha*-bilden kan t.ex. jämföras med bilden av *Sterculia balanghas*, s. 201, vol. 5, i Hermann-herbariet.

¹⁷ Andra upplagan av Carl von Linné, *Flora Svecica* (Stockholm, 1755), i svensk översättning 1986, 130. Enligt Torbjörn Tyler m.fl. i *Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning* (Lund, 2007), 206, har klibbglim hittats tretton gånger i Skåne, senast 1978. Primärlokalen är där felaktigt lagd till Allerums socken, där Kulla Gunnarstorp ligger. Linné avser dock Vrams Gunnarstorp i Norra Vrams socken där Casper Johan Berch bedrev experimentodlingar.

¹⁸ Carl Linnaeus till Abraham Bäck 24 oktober 1749 (brev L1057). I brev till Erik Gustaf Lid-

beck 17 mars 1751 skriver Linné att "nu är min skånska resa fulltryckt" (brev L1226). Linné beklagar sig i ett brev till Bäck 13 oktober 1749: "jag har mistat både Alstrin och Hallman, som förut hulpo mig med figurer; nu har jag ingen som kan wara mig till tjenst; jag har äntelig fått en student, som afritar ormen men så älendigt, at jag blyges wisa honom för academien" (brev L1057).

¹⁹ Carl von Linné, op. cit, 325–326. Brev från Jean Gahne till akademiens sekreterare Pehr Wargentin om Hadley's oktant, daterat Wisby 12 augusti 1751, KVA arkiv, Centrum för vetenskapshistoria.

²⁰ Katalog av Henry J. Noltie till utställningen "John Hope – enlightened botanist" (Edinburgh, 2011) samt brev från John Hope till Linné 6 april 1769 (brev L4211). Ehret skickade korrektur av *Halesia*-planschen till Linné redan 1757, men planscherna över dörren tillhör den tryckta upplagan från 1761 vilket konstaterats av James L. Reveal & Margaret J. Seldin i "On the identity of *Halesia carolina* L. (Styracaceae)", *Taxon* 25 (1976), 128. Brev från Linné till Georg Dionysius Ehret 9 oktober 1749 (brev L1047).

²¹ Clas Alströmer till Linné 30 april 1760 (brev L2705). Avhandlingen *Planta Alströmeria* finns utgiven i svensk översättning som "Växten Alströmeria" i *Valda avhandlingar av Carl von Linné* 78 (2011).

²² Clas Alströmer till Linné 7 maj 1760 (brev L2733), 10 juni 1760 (brev L2745).

²³ Clas Alströmer till Linné 16 februari 1761 (brev L2877), 9 november 1761 (brev L2996). Linné till Clas Alströmer 15 februari 1762 (brev L3185) och 29 maj 1762 (brev L3067). Familjen Alströmer har använt alströmeria-illustrationen som förlaga till mönster på en rad personliga ägodelar. I Vänersborgs museum finns en byrå med intarsia av såväl alströmeria som linneor, nr KLV_M_13341. Ytterligare en byrå finns på Kobbergs slott i Västergötland, båda troligen beställda av Patrik Alströmer. Vidare uppger Gudrun Nyberg, *Clas Alströmer* (Stockholm, 2011), 105, att fyra olika ostindiska serviser med alströmeria-motiv beställdes från Kina. I Linnémuseets samlingar finns tallrikar från två av dem.

²⁴ Linné till Abraham Bäck 11 februari 1766 (brev L3719).

²⁵ Johann Hieronymus Kniphofs *Botanica in originali seu Herbarium vivum* (Halle & Magdeburg, 1757–1767) i tolv volymer är tryckt med *Typographia naturalis*-teknik, på svenska naturhögtryck. Det innebär att levande växter använts som tryckstockar. Den färsk, tillplattade växten svärtades med trycksvärta och pressades sedan mot pappret. Den *Phytolacca*-plansch som finns i Bergianska bibliotekets exemplar av bokverket, deponerat i Stockholms universitetsbibliotek, har identisk text med textfragmentet men växtmotivet skiljer sig. Därmed inte sagt att fragmentet på Hammarby inte visar *Phytolacca*. Eftersom ett växtexemplar bara kunde användas som tryckstock ett begränsat antal gånger skiljer sig olika exemplar av *Herbarium Vivum* åt.

²⁶ Carl Clercks fjärilsplanscher har utförligt behandlats av Björn Dal i uppsatsen "Gräsgökar och Papilioner. Om Carl Clercks fjärilsverk *Icones Insectorum Rariorum*", *SLÄ* 1984–1985, 9–88. Han ger som förklaring till att Clercks fjärilsplanscher sitter på sovrumsväggen att de är kasserade planscher men att Linné klippt bort en del bitar och "fört till sitt arbetsmaterial", 21, 82 not 32. De planscher/planschdelar som sitter i hörnet på Hammarby är, uppifrån och ner: hela plansch [4] *Niphe* med fig. 1 *Niphe* [*Papilio niphe*], fig. 2 *Almana* 89 [*Junonia almana*], fig. 3 *C aureum* 116 [*Polygonia c-aureum*] och fig. 4 *Oenone* 92 [*Junonia hierta*]; nedre hälften av plansch 1 *Paris* visande fig. 2 *Helenus* 4 [*Papilio polytes*]; nedre hälften av plansch 2 *Polyetes* visande fig. 2 *Pammon* 8; övre hälften av plansch 2 *Polyetes* visande fig. 1 *Polytes* 7 [*Papilio polytes*]; översta tredjedelen av plansch 7 *Leda* med fig. 1 *Leda* 102 [*Melanitis leda*]; nedersta tredjedelen

av plansch 7 *Leda* med fig. 3 *Alimenia* 121 [*Melanitis leda*].

²⁷ Nils Nehlins, bokbindare vid Landsarkivet i Uppsala, kortfattade beskrivning av tapetkonserveringen finns återgiven av Rutger Sernander i "Meddelanden från den Linnéanska stiftelsen på Hammarby X", *SLÄ* 1938, 158–160. Sernander återberättar att en del av Plumierplanschererna användes av dåvarande bibliotekarien Marcus Hulth till att komplettera Uppsala universitetsbiblioteks exemplar av Burmans utgåva.

²⁸ Brev 18 april 1953 från Einar Lundberg, Kungliga byggnadsstyrelsen, till Nils von Hofsten. Linnéanska stiftelsen arkiv, Uppsala universitetsbibliotek.

²⁹ Tack till Eva Björn vid Linnémuseet samt Åsa Henningsson och Håkan Hallberg vid Uppsala Universitetsbibliotek som hjälpt oss leta efter bunten med planscher. John S. Miller (1715–1792) var född i Nürnberg som Johann Sebastian Mueller. Brevet, undertecknat av Miller, är skrivet på svenska av Anders Berlin (1746–1773) som vid denna tid vistades i London (brev L4750). Foto av Oscar Juel 11 mars 1931. Linnéanska stiftelsens arkiv, Uppsala universitetsbibliotek.

³⁰ Ann Hallström, *Åtgärdsprogram. Konserveringen av ett väggfält på Linnés Hammarby* (Nationalmuseum, stencil 2008-02-14). I samband med konserveringsarbetet har Statens fastighetsverk låtit Antonio Molin fotografera av alla planscher i sovrummet och vi vill framföra vårt varma tack till SFV för lån av bilder till vår artikel.

³¹ Ann Hallström (op. cit.), 6.

Summary:

In a Corner of Hammarby

On Some Linnaean Plant Illustrations

By Karin Martinsson & Anna Backman

An account is given of eight, previously neglected, Linnaean drawings discovered as parts of the wallpaper in Linnaeus' bedroom at his residence Hammarby, close to Uppsala, Sweden. Two of the drawings, of *Sprekelia formosissima* and *Alstroemeria peregrina*, form originals to engravings published in scientific papers by Linnaeus in 1742 and 1762. Four drawings of

Sri Lankan plants, *Boerhaavia diffusa*, *Gynandropsis gynandra*, *Nepenthes distillatoria* and *Tragia involucrata*, are copied from a volume of drawings in the Paul Hermann Herbarium at Natural History Museum, London. They were probably intended as illustrations to Linnaeus' *Flora Zeylanica* (1747), but never printed. A fifth Sri Lankan drawing, of *Pagiantha dichotoma*, may be an original drawing kept by Linnaeus from the Hermann collections. The species was never described by Linnaeus as he failed to recognize it, although in possession of the excellent drawing. The last drawing on the bedroom wall depicts *Silene viscosa*, seeds of which were collected by Linnaeus on his journey to Scania in 1749. The plants raised from the seeds did not flower in time for the drawing to have been completed before his travel journal was published in 1751. An additional, severely damaged, loose drawing of *Sprekelia formosissima* was also discovered that might previously have formed part of the wallpaper. All drawings are unsigned, but hypotheses are presented on whom the artists might have been.

Författarnas adresser:

FD Karin Martinsson, Bergianska stiftelsen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. E-post: karin@bergianska.se; FM Anna Backman, Museiassistent, Uppsala Linneanska trädgårdar, Svampvägen 7A, 756 45 Uppsala. E-post: hippoklutur@gmail.com.

JONAS NORDIN

Peter Forsskål 1732–1763

En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter

För 250 år sedan, den 11 juli 1763, avled Linnélärjungen Peter Forsskål i Jemen, det land som sedan romersk tid kallades Arabia Felix, ”Det lyckliga Arabien”. Namnet kom sig av de bördiga förhållanden som utmärkte den sydvästra delen av den arabiska halvön. Forsskål deltog i en dansk forskningsexpedition vars främsta syfte var att öka den historiska kunskapen om Bibelns berättelser. Folkets seder och den östliga arabiska som talades i området ansågs med sina arkaiska former stå nära de förhållanden som rådde under biblisk tid. Vid sidan om detta hade expeditionen att beakta mångskiftande geografiska, historiska och naturalhistoriska frågeställningar. I historieskrivningen har företaget främst förbundits med geografen Carsten Niebuhrs namn, inte för att han ledde expeditionen utan för att han var den ende av de sex deltagarna som överlevde resan.¹

Den månglärde Forsskål var kunnig i arabiska och hebreiska, men hade enrollerats till expeditionen som naturalhistoriker. Han hade visat löftrika talanger på detta område och Linné satte stor tilltro till hans förmåga. Mer än ett löfte blev han dock aldrig – vid sin död var han blott trettioett år gammal och några riktigt stora resultat hann han aldrig presentera. Det är i stället på ett helt annat område han gjort sig ryktbar i eftervärlden. I oktober 1761, då Forsskål befann sig i Alexandria på väg söderut, skrev han otåligt till sin gamle lärare Linné och bad om nyheter från hemlandet: ”Huru aflöper riksdagen och skriffriheten i Sverige?”² Två år tidigare hade han varit invecklad i en politisk tvist som rört just denna fråga.

Tankar om borgerliga friheten

Peter Forsskål disputerade i filosofi i Göttingen 1756, en av Tysklands mest progressiva lärdomsmiljöer.³ Han återvände därefter till Sverige och blev docent i ekonomi i Uppsala. Utnämningen var väl både en yttring av tidens ännu flytande gränser mellan lärdomsgrenarna och en indikation på

Peter Forsskål 1732–1763. Målning av Paul Dahlman, Salnecke slott, Uppland. Foto: Julia Gyllenadler.

hans mångsidiga snille. Den vetenskapliga skepticism han givit uttryck för i avhandlingen lät sig naturligt förenas med de radikala politiska strömningar som var i rörelse. Det som stod på agendan vid denna tid var inte konstitutionella frågor och politisk representation utan ett stärkande av de civila rättigheterna. Politiska radikaler i framför allt de ofrälse stånden tog strid för lika rätt till offentliga ämbeten, utvidgad näringsfrihet, tryggad äganderätt, ökad rättsäkerhet och inte minst yttrande- och tryckfrihet.⁴ På våren 1759 begärde Forsskål att få lägga fram en avhandling i detta ämne vid juridiska fakulteten i Uppsala. Kontrollen av det tryckta ordet hanterades under frihetstiden i flera organ. Akademisk och religiös censur sköttes av fakulteterna och domkapitlen. Övergripande uppsikt hade kanslikollegium, riksförvaltningens centrala myndighet, som också hade en särskild ämbetsman, censor librorum, anställd för detta. Dessa parallella instanser gjorde inte alltid samma bedömningar, och detta kom att utnyttjas mycket medvetet av Forsskål.

Det akademiska försök Forsskål ville lägga fram, *De libertate civili*, skulle ha latinsk och svensk parallelltext, men först fakulteten sedan kanslikollegium fann i tur och ordning att innehållet stred mot laga förordningar och nekade till tryckning.⁵ Forsskål, som enligt samstämmiga vittnesbörd inte var en person som stod kvar där man ställt honom, fann sig inte rådlös. Sedan han begrundat möjligheterna en tid tog han i stället manuset till censor librorum Niclas von Oelreich. Efter vissa justeringar lämnade denne verkligen imprimatur, det vill säga han beviljade tillstånd att trycka skriften. Redigeringen var delvis av kosmetisk natur eftersom censor librorum också hade ett språkvårdande uppdrag. I vissa avsnitt gjorde Oelreich innehållsliga ingrepp, men det var inte nödvändigtvis till det sämre. Slopandet av vissa specifika referenser gjorde i somliga stycken texten mer stringent och allmängiltig, men i en del fall gjorde uteslutningarna helt visst argumentationen tamare. Redigeringen hade troligen skett i samförstånd mellan Oelreich och Forsskål och bedömdes troligen som nödvändig – även i sin bearbetade form kom ju skriften att stöta makthavarna.⁶

Sedan Forsskål nu fått åtminstone en form av officiellt godkännande begav han sig raskt till boktryckaren Lars Salvius, där han för egna medel lät trycka en upplaga om 500 exemplar. Skriften bar titeln *Tänkar om borgerliga friheten* och var enbart på svenska; den tidigare akademiska ramen var nu övergiven och Forsskål siktade mot en vidare publik. Pamfletten har endast sex textsidor och består av tjugo korta paragrafer (originalmanuskriptet hade tjugo). Det som gör innehållet speciellt är inte så mycket vad som sades

Peter Forsskål, Tankar om borgerliga friheten (Stockholm, 1759) och Kongl. Maj:ts nådiga förbud emot en af trycket utkommen skrift, under titel: Tankar om borgerliga friheten etc. (Stockholm, 1760). Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

utan snarare *hur* det sades. Forsskål gav uttryck åt samma tankar som radikaler gjorde i både Sverige och övriga Europa kring 1700-talets mitt, men han gjorde det i en för genren ovanligt stringent och koncentrerad form. I tidens svenska politiska opinionsbildning är arbetet rämligen unikt.

Den så kallade frihetstiden fick sin epokbeteckning redan i samtiden och politiken präglades av storslagna ideal. Även om den utländska beundran för Sveriges regeringsform ibland överdrivits inom forskningen fanns det inom riket en betydande självkänsla och stolthet baserad på det republikanska statsskicket och den svenska friheten.⁷ Samtidigt var 1700-talet generellt en övergångstid som vacklade mellan å ena sidan en ny tids krav på jämlikhet, oväldig maktutövning och rationell, regelstyrd byråkrati, och å andra sidan ett nedärvt ständs-, klan- och skråtänkande. I 1720 års regeringsform fanns formuleringar om att skicklighet och förtjänst skulle prövas vid tillsättningen av offentliga ämbeten och i 1756 års så kallade tjänstebetänkande slogs det fast som enda befodringsgrund. I realiteten var emellertid alla förnåma ämbeten både formellt och reellt vikta åt adeln. Det fanns en tendens till politiska

förföljelser med hjälp av domstolar, vilket återigen ofta var det enda sättet att skilja en ämbetsman som förlorat förtroendet från tjänsten. De många olika krav som framfördes i samhället var med andra ord inte alltid inbördes förenliga och det fanns gott om ytor där skilda normsystem kolliderade. Detta orsakade en många gånger godtycklig rättstillämpning, men det skapade å andra sidan också utrymmen där medborgarna vågade angripa systemet utan nämnvärd risk för personliga förluster – vi har redan sett hur Forsskål utnyttjade kompetensgapet mellan de olika censurvårdande myndigheterna.

Många av frihetstidens radikala systemkritiker sköt in sig på diskrepansen mellan retorik och praktik. Man argumenterade för en *verklig* frihet. Forsskål presenterade i sin pamflett ett koncentrerat reformprogram för det svenska samhället. Redan titeln, tankar om *borgerliga* friheten, ger en ledning om innehållet. Adjektivet antyder att det fanns andra former av frihet, underförstått en *naturlig* frihet. Enligt det naturrättsliga tänkande som slog igenom brett i 1700-talets Europa och som banade väg för en sekulariserad statsrätt var människan född fri. I det ursprungliga naturtillståndet hade människan haft obegränsad frihet men varit rättslös och otrygg; hon hade därför bildat samhällen och stiftat lagar. Med de samhällskontrakt som ingicks ökade hon sin säkerhet men uppgav samtidigt en del av friheten. Alla friheter som inte var förhandlade eller inskränkta efter överenskommelse ansågs emellertid ligga kvar hos den enskilde. Montesquieu uttryckte denna grundläggande mänskliga immunitet som en paroll: ”Frihet är rätten att göra allt som lagarna tillåter.”⁸ Forsskål inledde sin skrift med ett liknande postulat: ”Ju mera man får lefwa efter egit behag, ju mera är man *fri*.”⁹

Men den enes fullständiga frihet blev lätt den andres ofrihet om den inte tyglades av lagar. Var medborgare skulle åtnjuta lagens fulla skydd och vara fri att göra allt det som lagarna tillät, såvida det inte skadade någon annan, var i korthet Forsskåls program. Han försvarade äganderätten och näringsfriheten, han pläderade för jordreformer, publika yrkesskolor och skicklighetsprövning i tillsättandet av offentliga tjänster, och inte minst ville han ha gränser för myndighetsutövning och rättsligt skydd mot övergrepp från både makthavare och andra medborgare. Det viktigaste medlet att upprätthålla en sådan lagbunden borgerlig frihet i samhället var, enligt Forsskål, en fri åsiktsbildning och en oinskränkt skrivfrihet.

Skrif-frihet updrifwer wetenskaperna til sin höjd, röjer alla skadeliga författningar, tyglar alla ämbetsmäns orättwisa, och är Regeringens tryggaste försvar i ett fritt rike. Den göra hela menigheten kär i ett sådant regerings-sätt.¹⁰

Allt i allt var det just denna typ av säkerhet för person och egendom som officiellt förfäktades under frihetstiden. Självaste kanslipresidenten Anders Johan von Höpken hade för sin del vältaligt sjungit tryckfrihetens lov bara några få år tidigare, och han gjorde det utifrån samma immunnrättsliga utgångspunkt som Forsskål:

Sjelfva definition af en fri regering utvisar, at folcket och menigheterne äga vissa rättigheter, på hvilka konungsliga magten icke kan göra intrång. De samma födas menniskan till, ty de äro enlige med naturens lag och enlige med Herres egen regering öfver menniskior; [...].¹¹

Friheten, fortsatte Höpken, krävde aktiva medborgare, och aktiva medborgare fordrade i sin tur kunskap. Medlet till kunskapen var därför ett medel till friheten. Och själva detta medel var tryckfrihet. Lagen fick inte bli vad Bibeln var under den katolska tiden: något förborgat för alla utom invigda präster. Och så vidare. I sak förde alltså Forsskål och Höpken samma argumentation, men som ofta är fallet i radikala tidevarv blev de högstämda idealen inte sällan den goda sakens fiende när de skulle tillämpas. Kanslikollegium kunde inte tolerera ett sådant utrerat frihetsmanifest som Forsskåls, som just använde regimens retoriska arsenal för att kritisera den rådande ordningen.

Det allvarliga ur kollegiets synvinkel var inte så mycket tankarna i sig utan att de hade uttryckts på svenska och kunde ge spridning åt betänkliga idéer. Varje antydning om att den svenska friheten var ofullkomlig innebar ju en indirekt regimkritik. Och här uppträder den verkliga skillnaden mellan Höpken och Forsskål. Den senare bar fram den nya tidens positiva och tillåtande humanism, medan den förre endast omfattade de nya idealen i teorin men i realiteten fortfarande var präglad av den negativa och kontrollerande människosyn som kännetecknade ståndssamhället och den kristna och kanske särskilt den aristoteliskt-lutherska världsbilden. För rikets bildade ungdom fanns numera möjlighet att fördjupa sig i fäderneslandets statsrätt vid universiteten, hade Höpken högtidligt slagit fast, men detta var inte nog, ”ty Regerings-Formen och fundamentale lagen innebegriper lärda och olärda”.¹² Detta var dock en falsk deklaration och i realiteten gjorde han noga skillnad på folk och folk. En sådan dubbel agenda hade han utan omsvep röjt i sitt kanske mest kända tal, ”Om yppighets nytta” hållet inför Vetenskapsakademien 1740. Bland dess upplysta andar och i ett ”förnuftigt samqväm” vågade Höpken ”försvara hvad jag ibland den tanklösa hopen alltid är sinnad med eder angripa, ogilla och fördömma”.¹³ Populasen, som

saknade bildning och inte kunde värdera de större sammanhangen, skulle bara tillhandahållas väl tillrättalagda och lättfattliga förklaringar över tingens ordning – det kunde sedan gälla religion, politik eller allmänna angelägenheter. Den ”fördärvliga halvbildningen” var ett spöke som kom att jaga de styrande långt in på 1800-talet och som bland annat ledde till parallella skolsystem för de olika samhällsklasserna.¹⁴

Forsskål var av helt motsatt uppfattning. ”Gudomliga uppenbarelser, förnuftiga Grundlagar och enskildtas heder, kunna ej af en slik skriffrihet lida någon farlig anstöt”, ansåg han. ”Ty sanning segrar alltid, då den får med samma fördelar bestridas och försvaras.” Denna paragraf hade strukits i den tryckta versionen, vilket var Oelreichs mest omfattande ingrepp i texten.

Forsskål insåg självfallet att hans kuppartade publicering skulle reta upp höga vederbörande och skyndade sig att distribuera pamfletten bland vänner och bekanta. Oelreich och Salvius inkallades omedelbart till förhör hos kanslikollegium, men svor sig bägge fria. Censorn anmärkte oskuldsfullt att han inte kunde se något anstötligt i ett försvar för den svenska friheten och boktryckaren hänvisade till att texten varit försedd med imprimatur. Kanslikollegium ställdes inför ett delikat dilemma. Större delen av upplagan var redan distribuerad och om pamfletten förbjöds skulle den bara läsas med än mer uppmärksamhet. Om den, å andra sidan, inte förbjöds kunde imprimaturen ge intryck av att vara en officiell sanktion av de åsikter som uttrycktes. Till sist beslutade man om indragning och förbud även om bara sjuttionio exemplar kunde konfiskeras.

Forsskål fick en varning, men han ställdes aldrig inför domstol och led ingen synbar personlig skada – det var inte den sortens repression som bedrevs i frihetstidens Sverige. *Tankar om borgerliga friheten* framställdes också i en opinionsmässig medvind. Tryckfriheten blev en av de stora frågorna under riksdagen 1760–1762 och kraven på ökad rättssäkerhet och likhet inför lagen växte sig allt starkare under de följande ständermötena; i början av 1770-talet var adelns privilegier på god väg att helt upphävas.¹⁵ Det var denna utveckling Forsskål så ivrigt ville få nyheter om då han skrev till Linné från Egypten.

Tryckfrihetsförordningen 1766

Angreppen mot adelns företrädaren fick en väsentlig skjuts efter 1766 då Sverige, som första land i världen, verkligen fick en tryckfrihet som var fastlagd i lag. Förordningen placerades dessutom i rang med rikets konstitutionella

stadgar. I det förebildliga England hade förhandscensuren visserligen avskaffats redan 1695, men tryckfriheten var ingen formell rätt och boktryckare fängslades – avrättades rentav i sällsynta fall – fortfarande under 1700-talet. Om frågan var känslig bedömdes det tryckta ordet dessutom strängare än det talade eftersom läskunnigheten var hög och spridningspotentialen därför stor. (I Ryssland, där läskunnigheten var låg, slog myndigheterna tvärtom hårdare ned på det talade ordet.¹⁶) Den svenska tryckfrihetsförordningen var i det perspektivet mycket radikal och formulerad helt enligt de principer som Montesquieu och sedan Forsskål förfäktat: allt kunde nu tryckas såvida det inte var uttryckligen förbjudet. Lovlighet var normen, det var undantagen som behövde preciseras.¹⁷

1766 års tryckfrihetsförordning införde en annan väsentlig komponent i svensk rätt, nämligen offentlighetsprincipen. Det stadgades att all myndighetsutövning skulle vara transparent och att varje medborgare hade rätt att ta del av grunderna för ett beslut. Om makten var utsatt för en fortgående offentlig granskning skulle den också idka självkontroll,¹⁸ även det en tanke som hade ventilerats av Forsskål. Styresmän som kan skyla över sina gärningar missbrukar lätt sin makt, konstaterade han. ”Enda skygden för dem, är at dölja den oförrätt de utöfwa. Men den kan ej länge döljas, om hwar och en får i allmänna skrifter wederbörligen tala på det, som handlas emot det allmänna bästa.”¹⁹ Under sin långdragna batalj med fakultet och kanslikollegium hade Forsskål upprepade gånger begärt att få utdrag ur protokollen och skriftliga motiveringar av vilka lagrum som åberopades i prövningen av hans fall, ty ”själen i vår fria Regering [är], att all ting slutes och dömes, ej efter godtycko utan efter lag”.²⁰ Detta rimliga krav ignoreras genomgående. Myndigheter behövde inte motivera sina beslut eftersom varje diskussion kunde uppfattas som ett ifrågasättande av deras ofelbarhet. Ett decennium senare var en sådan vägran omöjlig, och ett viktigt steg mot en rationell statsbyråkrati var därmed taget. Medan den svenska tryckfriheten haft en växlingsrik historia även efter 1766 har offentlighetsprincipen en i princip obruten kontinuitet från denna tid.²¹

Forsskål var inte med om att formulera tryckfrihetsförordningen. Då den antogs var han död sedan tre år. Andra som aktivt hade berett vägen var ekonomen Anders Nordencrantz, skriftställaren Johan Fredrik Kryger, rikshistoriografen Anders Schönberg, artillerilöjtnanten Gustaf Cederström och prostens Anders Chydenius. Forsskål var del av en allt mer utbredd opposition mot den statliga informationskontrollen, men hans exempel var viktigt eftersom han hade modet att driva frågan genom alla kontrollerande

Kongl. Maj:ts nådige förordning, angående
skrif- och tryck-friheten (Stockholm, 1766).
Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

instanser. Han visade därmed att den effektiva övervakningen i realiteten var rätt verkningslös, och han demonstrerade gång på gång det orimliga i den officiella hållningen. Hans värtaliga försvar inför kanslikollegium och konsistorium blev till en skrattspegel för de styrande.

Förhör i kanslikollegium

När kontrahenterna möttes i kanslikollegium argumenterade bägge sidor med stor kraft för sina ståndpunkter, och protokollen från förhören saknar inte sina komiska poänger. Forsskål kunde uppträda självsäkert eftersom han redan var påtänkt för den danska forskningsexpeditionen och stod i tjänst hos en annan överhet. Under förhöret frågades därför om han hade begärt och erhållit tillstånd att lämna riket. Forsskål svarade att så inte var fallet och han visste inte heller att det var nödvändigt. Här anade kollegiet en blotta där stöten kunde sättas in. Utfrågaren konstaterade att Forsskål alltså inte kände till vad Sveriges författningar stadgade i dylika fall, nämligen att ingen fick lämna riket utan särskilt tillstånd. Och ”om en sådan okunnighet wärkeligen hos honom woro, huru [kunde] han då, som intet känner Sweriges lagar, will[ja] skrifwa derom och dem förklara?” En mindre

kylig person hade tappat fattningen inför kollegiets insinuanta frågor, men Forsskål var alltför slipad och självsäker.

Han yttrade sig uti detta arbete icke [ha] skrifwit om Sweriges lagar, utan allenast hanterat saken såsom ett filosofiskt ämne, och att han haft hel annan tancka, än att Kongl. collegium skola wela förbiuda honom att skrifwa uti ett sådant.²²

Genom den retoriska presuppositionen att kanslikollegium, liksom Forsskål, hade den svenska friheten för ögonen försatte han sina åklagare i en argumentativ återvändsgränd. Varje anklagelse från kollegiets sida besvarades med en motanklagelse alternativt en troskyldig hänvisning till den omhuldade svenska friheten. Forsskåls utnötningstaktik lyckades också utan att han behövde nedlåta sig till den i dylika sammanhang nödvändiga avbönen. Höpken var säkert inte ensam bland ledamöterna om att i grunden sympatisera med Forsskåls åsikter – åtminstone som filosofisk tankelek. Det gjorde det än svårare att hävda att han tillhörde den fåkunniga hop som kunde lida skada av att begrunda denna sorts delikata materia. Man insåg också det lönlösa i att pressa honom vidare. Antingen skulle man behöva driva fallet därhän att han blev en martyr, eller så skulle man ge honom ett forum där han kunde framträda som folktribun. Resultatet blev i stället att kollegiet mer eller mindre lade ned ärendet.

All hantering av Forsskåls pamflett förbjöds av Kungl. Maj:t vid vite av den orimligt höga summan 1 000 daler silvermynt.²³ Man hoppades väl att den lockelse som den förbjudna skriften kunde utöva skulle avta om blotta innehavet av den kunde leda till personlig ruin. För sin brist på vördnad och aktning för kanslikollegium skulle Forsskål tilldelas en ”allvarsam föreställning”. Varningen reducerades till ett akademiskt disciplinärende genom att överlåtas på konsistoriet i Uppsala; man ville inte se honom på podiet i kanslikollegium en gång till. Forsskål besvärade sig över beslutet i en lång skriftlig inlägga, men konsistoriet lät bli att bifoga den i sin rapport till kanslikollegium. Kollegiet torde under normala omständigheter ha haft synpunkter på denna uraktlåtenhet, men den ende ledamot som ville inkräva dokumentet överröstades. Man låtsades som om konflikten hade bilagts, höll andan och hoppades att Forsskål skulle inse det välbetänkta i att gräva ned stridsyxan.

Men Forsskål gjorde en sista framstöt. Från konsistoriet begärde han i maj 1760 återigen att få protokollsutdrag och kopior av de skrivelser som växlats med kanslikollegium rörande hans ärende. Om detta skulle nekas

*Peter Forsskål, gravyr av
Johan Fredrik Martin.
Foto: Kungliga Biblioteket,
Stockholm.*

honom ville han ha skriftligt besked med angivande av de lagrum som åberopades. Konsistoriet meddelade i ett kort svar att det endast verkställt ett beslut som fattats av kanslikollegium. Konsistoriet kunde därför inte ha någon vidare befattning med frågan och heller inte delge honom de begärda handlingarna.²⁴ Torsten Steinby har föreslagit att denna formalism möjligen var avsedd att skydda Forsskål från honom själv – att han inte hade något att vinna på ytterligare konfrontationer med kanslikollegium insåg alla i hans omgivning.²⁵ Forsskåls förestående forskningsexpedition satte i alla händelser ett definitivt stopp för ärendets fortsättning. Mot Kungl. Maj:ts förbud kunde han inte besvära sig förrän vid nästa riksdag, som samlades först den 15 oktober 1760. Den sommar som närmast föregått hade Forsskål ägnat åt förberedelser för den långa resan och i september lämnade han sitt fädernesland för gott.

Den politiska åsiktsbildningen kvävdes

Med Gustav III:s statskupp 1772 avskaffades formellt alla grundlagar som stiftats efter 1680, däribland tryckfrihetsförordningen. Kungen, som gärna gav sken av att vara reformvänlig, införde i stället en ny och ”förbättrad” förordning 1774. Med hjälp av små redigeringar inverterade han tryckfrihetsförordningens innebörd: allt som inte var uttryckligen lovligt att trycka kunde därefter bli rättssak. Om inte författaren gick att identifiera gjordes i stället boktryckaren ansvarig. Detta satte en effektiv munkavel på det fria ordet. Den politiska åsiktsbildningen kvävdes. Offentlighetsprincipen fortlevde emellertid och under gustaviansk tid började exempelvis riksdagsprotokollen, som under frihetstiden bevakats som statshemligheter, att tryckas.

Gustav III:s hycklade öppenhet duperade många och de faktiska inskränkningarna i tryckfriheten försvarades i vida kretsar. Tryckfrihetsårens pamflettflod, med vulgära påhopp på stånd och på enskilda, hade visat Höpken och hans vederlikar det som de redan visste: att den breda massan ännu inte var mogen detta ansvar.

Noter

Denna uppsats är en omarbetad och väsentligt utökad version av en understreckare, ”Forsskål lade grunden för det fria ordet”, som publicerades i *Svenska Dagbladet* på 250-årsdagen av Peter Forsskåls död, 11/7 2013.

¹ Om denna resa, se fr.a. Stig T. Rasmussen (red.), *Den Arabiske Rejse 1761–1767. En dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv*, 3:e uppl. (Köpenhamn, 1997). Se även Carl Christensen, *Naturforskeren Pehr Forsskål, hans Rejse til Ægypten og Arabien 1761–63 og hans botaniske Arbejder og Samlinger* (Köpenhamn, 1918).

² Peter Forsskål till Carl von Linné, Alexandria 10/10 1761, cit. i Henrik Schück, *Från Linnés tid. Petter Forsskål* (Stockholm, 1923), 229.

³ Johan Dellner, *Forsskåls filosofi* (Stockholm, 1953).

⁴ Jonas Nordin, ”Frihetstidens radikalism”, i Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm, 2003).

⁵ De följande turerna är i detalj utredda av Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 3:1 (Uppsala & Stockholm, 1913), 343–351, med bilagor i bihanget; Schück 1923, 114–232; Torsten Steinby, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors, 1970), 48–78; Carl Gustaf Spangenberg, ”Tankar om den borgerliga friheten. Peter Forsskåls skrift om tryckfriheten 250 år”, i *Professorsinstallation vid Uppsala universitet höstterminen 2009*, Acta universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet, B: inbjudningar, 159 (Uppsala, 2009), 7–29.

⁶ Forsskåls originalmanuskript har nyligen utgivits av David Goldberg m.fl., *Tankar om borgerliga friheten. Originalmanuskriptet med bakgrundsteckning* (Stockholm, 2009). Den redigerade, tryckta texten har återutgivits flera gånger i modern tid, exv. i Steinby 1971, separat med efterskrift av Teddy Brunius (Stockholm, 1984), och i Gunnar Broberg (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok*, I (Stockholm, 1991), 514–519. Pamfletten kan också läsas i sin helhet

på exv. svenska Wikisources och Projekt Runebergs webbplatser; på <peterforsskal.com> finns den tillgänglig på en mängd olika språk.

⁷ Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespot-tare". Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden* (Lund, 2001). Om republikanism: Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki. konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2009), 12 f.

⁸ Montesquieu, *De l'esprit des loix*, "Om lagarnas anda" (1748), bok 11, kap. 3.

⁹ Citerat efter originalmanuskriptet. Oelreich urvattnade denna inledningsfras genom att införa ett modererande *tror*: "Ju mera man får lefwa efter eget behag, ju mera tror man sig wara fri."

¹⁰ Peter Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten* (Stockholm, 1759), § 8.

¹¹ Anders Johan von Höpken, "Yttrande till rådsprotokollet angående tidskriften 'Årlig svensk'", 3/6 1755, i Carl Silfverstolpe (utg.), *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, II (Stockholm, 1893), 193–202, cit. 195.

¹² *Ibid.*, 196.

¹³ Anders Johan von Höpken, "Tal om yppighets nytta hållit för Kungl. Vetenskaps-academien år 1740", i *Skrifter*, II (1893), 160.

¹⁴ Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850* (Lund, 1986), exv. 192–196.

¹⁵ Nordin 2003.

¹⁶ Angela Rustemeyer, *Dissens und Ehre. Majestätsverbrechen in Russland (1600–1800)* (Wiesbaden, 2006), 98.

¹⁷ Tryckfrihetsförordningen 1766, § 1–3, 13.

¹⁸ Tryckfrihetsförordningen 1766, § 6–11.

¹⁹ Forsskål 1759, § 6.

²⁰ Forsskål till kanslikollegium, 14/9 1759, i Wilhelm Lagus, *Petter Forsskåls lefnad* (Helsingfors, 1877), 60.

²¹ Johan Hirschfeldt, "1766 års tryckfrihetsförordning och offentlighetsprincipens utveckling", *Förvaltningsrättslig tidskrift* (1998), <<http://johanhirschfeldt.files.wordpress.com/2008/12/1766tf.pdf>>.

²² "Kanslikollegiets protokoll rörande förhöret med P. Forskål i anledning af dennes skrift: Tankar om Borgerliga Friheten", 4/12 1759, i Claes Annerstedt (utg.), *Uppsala universitets historia. Bihang*, 4: Handlingar 1749–1776 (Uppsala & Stockholm, 1912), 137 f.

²³ *Kongl. Maj:ts nådiga förbud emot en af trycket utkommen skrift, under titul: Tankar om borgerliga friheten &c.* Gifwit Stockholm i råd-cammaren then 28. februarii 1760 (Stockholm, [1760]).

²⁴ Konsistoriets protokoll, 13/5 1760, i Lagus 1877, 72.

²⁵ Steinby 1971, 77.

Summary:

Peter Forsskål 1732–1763

A Linnaean Disciple in the Fight for Civil Rights

By Jonas Nordin

Two hundred and fifty years have passed since Peter Forsskål, one of Carl Linnæus's most promising disciples, perished during a scientific expedition to Yemen. Forsskål was only thirty-one when he died, but he had already proven his ability in many fields. Today he is above all remembered for his appeal for free speech and the freedom of print. In 1759 Forsskål published a pamphlet, *Thoughts on Civil Liberty*, containing twenty condensed paragraphs in which he pleaded for strengthened civil rights in Sweden. He argued for freedom of trade, secured rights of possession, land reforms, vocational schools, public

appointments by competence, and proper limits for the authorities' exercise of power. The most important means to achieve all this, Forsskål believed, was a "limited Government and unlimited freedom of the written word."

The period between 1719 and 1772 is known as the Age of Liberty in Swedish history. It was characterized by a republican polity in which the king's powers were severely circumscribed. With his pamphlet Forsskål inevitably drew attention to the prevailing gap between official rhetoric and political practice. The King's Chancellery (*Kanslikollegium*) interrogated Forsskål and tried to make him renounce his theses, but he stubbornly refused to admit that there could be anything wrong in defending "Swedish Liberty," which had already become an official watchword of the age. Forsskål's interrogators were unable to counter his arguments and reluctantly had to let him go. His pamphlet was confiscated and banned, but the authorities only managed to track down seventy nine copies out of a print run of five hundred. The Faculty of Uppsala University was ordered to give him a serious warning for his lack of precaution, though no personal harm ever came to him. Forsskål would most probably have continued his battle with the authorities had it not been for his fateful Arabian expedition.

Forsskål was part of a wider movement, and the freedom of print became one of the major questions during the Diets of the 1760s. Other political radicals continued to challenge censorship until the first Freedom of Print Act was finally issued in 1766. The enactment gave rise to a flood of political pamphlets and an intensified public discussion with a radical stance. This political radicalization – which all but led to the dissolution of noble privileges, among other things – came to a sudden stop in 1772, when King Gustav III carried out a coup-d'état, restored royal powers, and annulled all the constitutional laws of the preceding century. As a response to the uncertainty regarding print restrictions, Gustav issued a new and "improved" Freedom of Print Act in 1774. Whereas the old act had permitted everything that was not expressly forbidden to be printed, the new act made it possible to prosecute authors and printers for having published material that was not expressly allowed. The king did not reintroduce precensorship, but by reversing the essence of the print act he managed to put an end to political debate. The struggle for freedom of expression still had a long way to go.

Författarens adress:

Doc. Jonas Nordin, Kungl. biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. E-post: jonas.nordin@kb.se.

INGVAR SVANBERG

Svenska sköldpaddor 1650–1950

Den engelske prästen och naturforskaren Gilbert White, författaren till den klassiska skildringen *Natural history and antiquities of Selborne* (1789), var inte bara en duktig fältornitolog, han höll också av sin sköldpadda Timothy, som han noggrant förde anteckningar om. Sköldpaddan, som var i Whites ägo under 13 år, hade han ärvt av sin faster Rebecca Snooke. Den hade kommit till hamnstaden Chichester år 1740 och köptes där av Rebeccas make Henry Snooke. Sköldpaddan levde med familjen Snooke i byn Ringmer under närmare 40 år. När fru Snooke dog i mars 1780 övertog White sköldpaddan och förde hem den till Selborne. Själv ansåg White att det rörde sig om en morisk landsköldpadda, *Testudo graeca* LINNAEUS, 1758, men senare forskare har hävdat att det i själva verket var en särskild art, *Testudo whitei* BENNETT, 1836. Nyare genetiska rön visar emellertid att denna lokalform är identisk med den moriska arten och någon taxonomisk upphöjelse är därmed ej motiverad. Sköldpaddan levde på Selborne fram till våren 1794 då den inte längre kom ut ur sitt vinterläger. Själv dog White sommaren innan. Skalet av sköldpaddan finns faktiskt bevarat på Natural History Museum i London.¹

Whites sköldpadda har lockat två författare till att skriva egna betraktelser över den, däribland den engelska poeten Sylvia Townsend Warner som redan på 1940-talet sammanställde Whites anteckningar om Timothy (som i själva verket var en hona). Nyligen har den amerikanske skriftställaren Verlyn Klinkenborg låtit Timothy själv komma till tals och ge sitt perspektiv på den mänskliga naturen.²

Sköldpaddor hemma hos Linné

Även Linné hade levande sköldpaddor i sin trädgård i Uppsala. Ett brev från Claes Grill i Stockholm i maj 1752 till Linné meddelar att Fredrik Hasselquist från Smyrna skeppat inte bara cypriotiskt vin, utan därtill tolv stycken levande landsköldpaddor, av vilka några dött på vägen, ”men ännu några lefwä, hwilka wi skola af Skiepparen emottaga och bewara, tils H. Archiatorn

täcks förordna om deras öfwerförande”. Till dessa anatoliska sköldpaddor som Hasselquist förvärvade åt sin vördade lärare ska vi snart återkomma. Den tyske naturforskaren Johann Beckmann nämner också i en recension 1773 av ett arbete med Andreas Sigismund Marggraf som författare, att han hade sett en sköldpadda, en *Testudo pusilla* LINNAEUS, 1758, under sitt besök hemma hos Linné drygt tio år tidigare. Beckmann skriver inget om denna sköldpadda i sin egen resedagbok. Rörande artattribueringen (namnet *T. pusilla* uppfattas i dag som en synonym till *T. graeca* LINNAEUS, 1758), måste det vara frågan om ett exemplar med ursprung i Europa, Västasien eller Nordafrika. Det kan ju rentav vara så att någon av Hasselquists sköldpaddor fortfarande levde vid Beckmanns besök i Uppsala.³

Följande översikt syftar till att ge några nedslag i sköldpaddans plats som sällskapsdjur i Sverige fram till 1950, men vill också förmedla några allmänna inblickar i kunskapen om och synen på sköldpaddor, ett slags svensk herpetologi i ett diakront perspektiv. Spridda belägg i litteraturen, bevarade museiexemplar och enstaka uppteckningar får tjäna som källor.⁴

Linnés kunskaper om sköldpaddor

Linnés kunskaper om sköldpaddor var begränsade. Tidens zoologer skrev förvisso om dem och fina avbildningar fanns tillgängliga exempelvis i Albert Sebas *Locupletissimi rerum naturalium thesauri* (1734) och George Edwards' *A natural history of uncommon birds, and of some other rare and undescribed animals, quadrupedes, reptiles, fishes, insects, &c. exhibited* (1751) (vars avbildningar av sköldpaddor tjänar som holotyper för Linnés arter *Testudo graeca* L., 1758 resp. *Testudo carolina* L., 1758 = *Terrapene carolina*). Från svensk horisont kan nämnas att Kilian Stobaeus i Lund beskrev en sydamerikansk sköldpadda 1730.⁵

I sina föreläsningar om djurriket från 1740-talet berättar Linné i detalj om havssköldpaddan. Dess skal är hårt

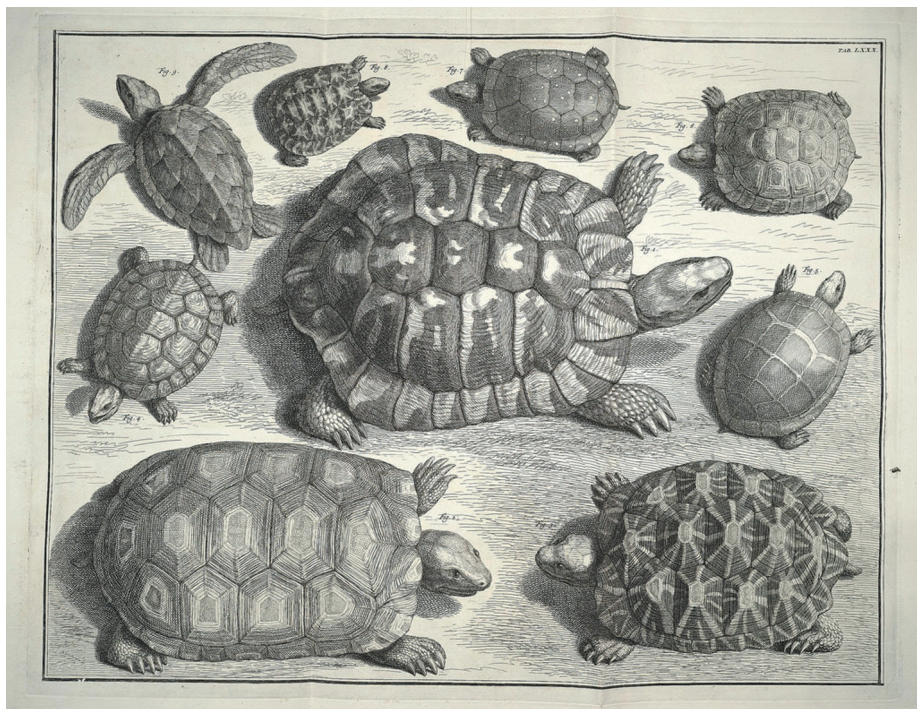
och bruka turkarne det till sköldar; annars brukas det mycket i Vita communi [till vardags]. Besynnerligt är, att Skiöldpaddan kan lefwa hufwudlös hela 8 dagarne. De fångas, då de gådt upp på stranden att sola sig, men om man ej agtar sig dess bättre, än att hon kommer att hugga i benet, så går det af; eljest tagas de ock, då de ligga och sofwa på watnet. Sköldpaddans ägg äro ganska smakeliga; dem lägger hon i sanden wed siöstranden, och der kläckas de af solen.⁶

Sköldpaddan ”är ett stort kreatur, har 4 helt korta fötter, och går ganska sagta på landet”. Så karakteriserar Linné den havslevande soppsköldpaddan. Han uppger sig i samma föreläsning känna till tre arter, i själva verket handlade det dock om två taxa, nämligen den som i dag går under namnet soppsköldpadda, *Chelonia mydas* (LINNAEUS, 1758), respektive den i Europa förekommande kärrsköldpaddan, *Emys orbicularis* (LINNAEUS, 1758), vilka båda också finns med i sjätte upplagan av *Systema naturae* (1748). De ekonomiska uppgifterna om soppsköldpaddan, som han återger, härflyter ur gängse sjömanskunskap väl känd bland besättningar som seglade på de tropiska haven.⁷

Pehr Osbeck ger en detaljerad beskrivning från ön Ascension i södra Atlanten där soppsköldpaddor togs till vara i närmast industriell omfattning: ”Desse skyllpaddor väga ifrån 500 til 700 marker, och swälla mycket ut, när de kokas, så at en Assensions-Skyllpadda räknas så dryg som en Oxe, hwar med en besättning 130 Man kan spisas”. Eftersom sköldpaddorna kunde hållas levande ombord i flera veckor var det ett viktigt tillskott som besparade rederierna en hel del utgifter. I en fotnot tillägger Osbeck att år 1755 fördes en stor levande soppsköldpadda från Ascension till Göteborg, ”men blef straxt efter hemkomsten slagad”. Osbeck lyfter liksom många i sin samtid fram nyttan med sköldpaddor. Intresset för havssköldpaddor som konsumtionsvaror var en viktig del av det linneanska och koloniala projektet. Den mångsidige prästen Gustaf Fredrik Hjortsberg på Gustavsberg, ihågkommen för den märkliga Hjortsbergstavlan i Släps kyrka och skriften *Svenska boskaps-afwelen* (1776), har skrivit ett epitafium över en soppsköldpadda på Ascension. Carl Peter Thunberg berättar att man i juni 1788 gick i land på Ascension, ”en förfriskningsplats”, för att hämta sköldpaddor som proviant.⁸

Kommersen med soppsköldpaddor på ön Ascension var en väl utvecklad hantering av vital betydelse för tidens handelsflotta. Att proviantera sköldpaddor var i stort sett enda anledningen för skeppen att angöra Ascension. Hanteringen med sköldpaddor satte ön på kartan under århundraden. Öppnandet av Suezkanalen bidrog dock till att de sydatlantiska öarna förlorade i betydelse för sjöfarten. Däremot fortsatte export av sköldpaddor för den inom den koloniala handeln eftertraktade, och även i Sverige kända, sköldpaddssoppan, för vilken äkta råvara ännu i början av 1900-talet tack vare brittiska amiralitetens försorg kunde uppbringas i bättre saluhallar. I dag är Ascension dock i det närmaste bortglömd.⁹

Linné fick del av de samlingar som fördes till Sverige med lärjungar och Ostindiska kompaniets hjälp, däribland kom flera sköldpaddsorter. Osbeck

Olika slags sköldpaddor. Ur Albert Seba, Thesaurus 1734.

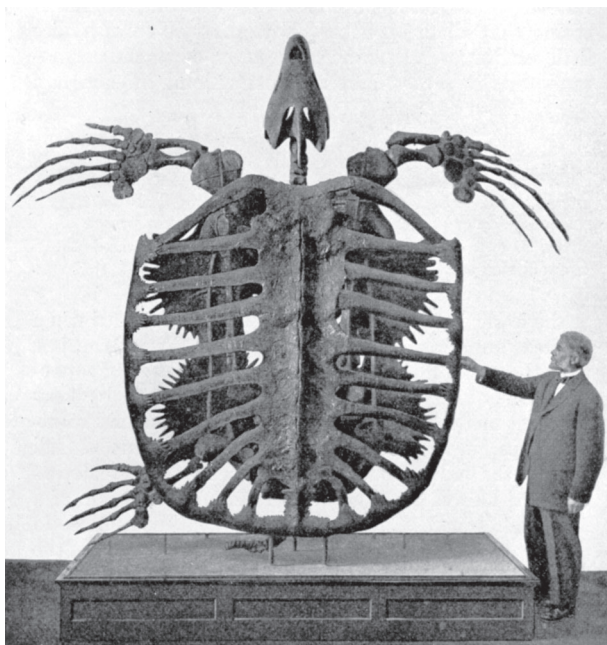
fann exempelvis en art, som han kallade *Testudo javanica*, på Java 1751, vilka han köpte två exemplar av levande för två piastrar. ”Bägge woro honor”, skriver han, och tillägger att de kunde tillagas på samma sätt som soppsköldpaddor. Han tog med dem till skeppet. Om jag förstått det hela rätt av den knökiga synonymin för lädersköldpaddor avser den av Osbeck beskrivna arten (där hans artepitet genom det år 1765 utgivna tyska utgåvan av reseberättelsen borde ha prioritet), den asiatiska lädersköldpaddan, *Amyda cartilaginea* (BODDAERT, 1770). Även Carl Gyllenborg och Jonas Alströmer försåg Linné med preparat av sköldpaddor. Såväl Forsskål som Thunberg bidrog till ytterligare kännedom om sköldpaddor. Linnés sköldpaddskunnande ökade något under årens lopp och i den tionde upplagan av *Systema naturae* (1758) beskriver han inte mindre än elva olika arter.¹⁰

Kännedom om sköldpaddor

Ordet ”sköldpadda” dyker upp första gången i fornsvenskan. Det är ingen mindre än prästbrodern Peder Månsson som lånade in ordet från medeltidslågtyskan i den försvenskade formen *skioldpadda*. Denna benämning för en specifik ordning av reptiler fick snabbt burskap och dyker upp i olika stavningsformer i äldre nusvenska under 1500- och 1600-talet utan konkurrens med andra former. En tidig avbildning finns för övrigt i *Dyalogus creaturarum* (1483).¹¹

Sköldpaddor är en egen ordning, numera benämnd Testudinata (tidigare Chelonia), inom klassen reptiler och har av fossil att döma funnits under mycket lång tid på jorden. De äldsta fynden daterar sig 220 miljoner år tillbaka. Havslevande, nu utdöda arter, kunde uppnå enorma storlekar. Att det för 75 miljoner år sedan fanns lädersköldpaddor på vad som nu är svensk mark, har ett nyligen identifierat fynd från Skåne visat. Den moderna systematiken urskiljer åtminstone 314 arter, en siffra som dock kan ändra sig på grund av revisioner eller att man faktiskt alljämnt upptäcker och beskriver nya arter av reptiler. De recenta sköldpaddorna brukar ordnas i två huvudgrupper (gömhalsssköldpaddor, Pleurodira, och halsvändarsköld-

En fossil jättesköldpadda, Archelon ischyros, från South Dakota, Förenta Staterna. Foto: Yale Peabody Museum, 1902.

paddor, Cryptodira), men kan också indelas ekologiskt efter vilka nischer de tagit i anspråk. Några arter är rent marina och går bara upp på land för att deponera sina ägg på sandstränder, andra förekommer i sjöar och vattendrag, medan ytterligare ett stort antal är landlevande där de anpassat sig till att leva både i skogar, stäpper och rena ökenområden.¹²

Flera sköldpaddsorter återfinns i Europa, och en, kärrsköldpaddan, når relativt nordliga områden i Tyskland, Polen, Lettland, Litauen, Vitryssland och i Ryssland upp ungefär till Moskva. För över 4 700 år sedan fanns den också på Skandinaviska halvön, vilket flera subfossila fynd från Skåne, Öland och Östergötland bär vittnesmål om. Än lever kärrsköldpaddor på Midtjylland, men de är sannolikt ditkomna med människans hjälp under 1900-talet. Förrymda sköldpaddor kan uppenbarligen överleva i årtal i Sverige, och under senare år har man till och med noterat lokala förekomster (Pildammsparken i Malmö) av den på många håll invasiva rödörade terrapinen, *Trachemys scripta elegans* (WIED-NEUWIED, 1839). Den lär emellertid knappast reproducera sig i det fria på svensk mark.¹³

Att sköldpaddor kan bli mycket gamla finns åtskilliga vittnesmål om och det finns dokumenterade exempel på att jättesköldpaddor, som hamnat i fångenskap redan på 1700-talet, kunnat leva fram till våra dagar. En Aldabrasköldpadda, *Aldabrachelys gigantea* (SCHWEIGGER, 1812), från Seychellerna, känd under namnet Adwaita, framlevde sina dagar på Alipore Zoological Gardens i Indien och uppgavs när den dog i mars 2006 ha varit 255 år gammal. En månad senare dog även kung Faruqs Galapagossköldpadda, *Chelonoidis nigra* (QUOY & GAIMARD, 1824), i Kairo djurpark och lär då ha varit 270 år gammal. Berömd är också Lord Rothschilds jättesköldpadda, som påstods vara 300 år gammal, vilket dock inte gått att bekräfta. Exemplet på långlivade sköldpaddor kan flerfaldigas.¹⁴

Tidiga svenska möten

Kunskaper om sköldpaddor i Sverige har i äldre tid varit begränsade. De som var förtrogna med den antika och medeltida litteraturen har förstås kunnat läsa om sköldpaddor hos såväl Plinius som Albertus Magnus. Vår första svenska naturalhistoria, skriven av Sigfrid Aron Forsius 1611 (tryckt först 1952), har en del uppgifter rörande såväl land- (*landzskaalpadda*) som havssköldpaddor (*siöskaalpadda*). Landsköldpaddan har en lång och smal hals, som en orm, ”then hon wthsträcker efter födhon”, att den lägger ägg

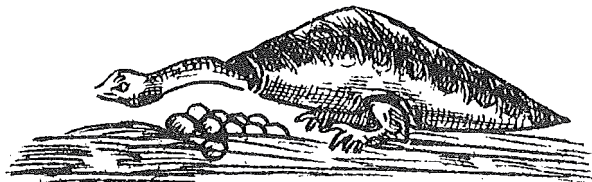
och i Indien nyttjas som mat. Vidare heter det att de är goda kvinnors ”dygde spegel” och att de gärna hålls i husen. Forsius beskriver även havssköldpaddans fortplantningsbiologi och vet berätta att ett exemplar räcker för att 80 personer ”kunna nogh hafua till en måltidh”. Köttet skall smaka som kalvkött.¹⁵

Att sjöfarare och resenärer var välbekanta med sköldpaddor redan på 1600-talet framgår av publicerade reseberättelser. Sålunda berättar Nils Mattson Kiöping 1667 hur man vid ön Saint Helena, ”togo en stor myckenhet Sköldpaddor” för att använda som proviant under sjöresan. Ännu på 1940-talet kunde sjömän berätta om sådan spis. Sjöfolk har genom tiderna tagit med sig sköldpaddsskal som souvenirer. I Skags fiskarekapell i ångermanländska Grundsunda socken hänger fortfarande en sköldpadda i taket, men den lär ha kommit dit först på 1800-talet, medan en uppstoppad stör är betydligt äldre.¹⁶

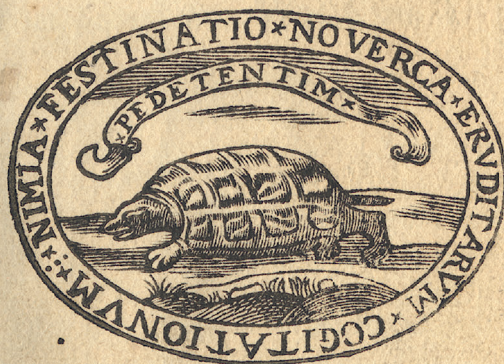
Levande sköldpaddor hållna i fångenskap nådde Sverige åtminstone redan under 1600-talet. Ett intressant exempel är Ebba Brahe, som, enligt ett bevarat dokument från 1650 hade sköldpaddor. Kulturhistorikern William Karlson berättar att Ebba Brahe, som uppenbarligen höll åtskilliga ovanliga sällskapsdjur, däribland kanarifåglar, lät sina sköldpaddor gå i trädgården och i ett brev till Margareta Boije sänder hon ”tusen kiärligh tak för skölpaderna”, som uppenbarligen erhållits i gåva.¹⁷

En målning som tillhörde Karl XI föreställer en sköldpadda. Tavlan är utförd i David Klöcker Ehrenstrahls ateljé; dock ej av mästaren själv, utan av hans främste elev David von Krafft. Om denna sköldpadda står det i kungens almanacksanteckningar för 1696: ”Den 10 [november] förärade Stats-Secreteraren Carl Piper til K. M. en stor sköldpadda, som var kommen med Köpmansskepet Tre Prinsar ifrån Alicanta”. I ett brev till Ehrenstrahl ber kungen denne att med hovfuriren skicka ”stycket hwarpå Kraft har afmålrat Skilpaddan” till Kungsör. Här rörde det sig av den bevarade målningen att döma, om en havssköldpadda av något slag. Möjligen levde den vid ankomsten, men den kan knappast ha blivit långlivad. Kanske hamnade

Landsköldpadda avbildad i S. A. Forsius, Physica (1611). Teckningen har han sannolikt själv gjort.

TRACTATUS
HISTORICO-POLITICVS
DE
PROFESSORIBUS
ACADEMICIS
AUCTORE
JOHANN ROLOTT
GEVALIENSE

Sumptibus Auctoris
imprimebat HENRICUS CURIO

Anno 1682.

Olaus A. Flohrman
* * *

Uppsalaboktryckaren Henric Curios firmamärke, som här ses på titelsidan till J. Rolott, Tractatus historico-politicus de professoribus academicis (1682), har devisen "Nimia festinatio noverca eruditarum cogitationum" (Överdrivet jäktande är lärda tankars styvmoder) och en banderoll "Pedetentim" (Ta det lugnt). Foto: Lunds universitetsbibliotek.

den på kungafamiljens festbord. Bertil Rapp gissar utifrån avbildningen att det rörde sig om en karettsköldpadda. Enligt Rapp förvaras tavlan på Strömsholm.¹⁸

Reseskildrare har genom århundraden förstås rapporterat om sköldpaddor, ofta i kulinariska sammanhang, men också om deras kulturella betydelse i folkreligiösa ritualer, som råvarumaterial och andra sammanhang. Fångst av sköldpaddor har inbjudit till dramatiska skildringar och illustrationer. Djurtämjare, konstmakare och taskspelare har förstås också använt sig av sköldpaddor. Från Ostasien berättas exempelvis om sköldpaddstämjare.¹⁹

Fredrik Hasselquists sköldpaddor

Hasselquist skickade som sagt sköldpaddor från Smyrna till Linné. Hasselquist berättar själv att han med nöje hade hållit sköldpaddor i sin bostad. I ett brev till Linné, daterat 17 april 1750, skriver Hasselquist att han hållit både kameleonter och sköldpaddor i fångenskap:

Camaeleon och jord-sköldpaddor har jag roat mig med en tid, at se deras egenskaper, då jag haft dem i min Cammare, hwad jag wid dem anmärkt, skal jag Guds hielp, i sinom tid bli kunnigt. Af de sednare skulle jag önska at ha några hos Hr. Archiatern at pryda dess Paradis; det är ganska lätt af få dem lefwande hem, och jag skal göra anstalt derom; det är i synnerhet artigt at se huru de älskas.²⁰

Av ett kort brev, daterat den 20 december 1751, framgår det att Hasselquist verkligen skickat iväg sköldpaddorna till Grill i Stockholm:

Med et swenskt skepp, som nu går härifrån ärnat til Stockholm, skickar jag wid pass et Dussin lefwande jordsköldpaddor, hwilka äro til Hr. Archiaterns tjenst, dem Hr. Archiatern behagade låta hämta hos Hr. Grill, som jag anmodat at taga dem i sin wård.²¹

Linné besvarade Grills brev omedelbart den 26 maj 1752. Då var Hasselquist redan död. Han avled i Smyrna den 9 februari, så sköldpaddorna och vinet var det sista livstecknet som Linné fick från honom. Linné anmodade Grill att skicka vinet och fyra sköldpaddor med en postjakt till Uppsala, ”då jag får det säkrast”. Återstående sköldpaddor ber han Grill ”skänka till hwem han helst behagar” och erbjuder sig också att prompt bestrida frakt- och tullkostnader.²²

Att sköldpaddorna verkligen kom fram till Uppsala framgår av ytterligare ett brev från Linné, skickat till Grill den 19 juni: "För några dagar sedan hade jag den fögnaden att få huga mig af de skiöldpaddor och det win-ankare jag fått af salig Hasselquist".²³

Pehr Kalms amerikanska sköldpadda

Resande lärjungar hade naturligtvis möjligheter att förvärva djur i utlandet. Inte bara Osbeck samlade sköldpaddor. Så gjorde redan Pehr Kalm under sin resa i Nordamerika. När han återvände med skepp till Göteborg i maj 1751 hade han, förutom ett omfattande växtmaterial och zoologiska samlingar, även med sig några levande djur. Dessa kom med ett anslutande skepp anförda av en skeppare Törnlund, enligt Kalm "den grofvaste och mäst obehfvade af alla de skeppare vi följt med på hela resan".

Kalms medhjälpare Lars Jungström hade ansvaret för samlingarna, däribland de levande djuren. Han medförde en dräktig opossum, en sköldpadda samt tre marsvin. "Skildpaddan går nu och vandrar uti min trädgård", skriver Kalm i ett brev från Stockholm. I vilken utsträckning Linné fick del av dessa djur är obekant. Tyvärr sägs inget ytterligare om sköldspaddans öde, förmodligen fick den följa Kalm till Åbo, precis som den uppenbarligen inte lättskötta opossumen fick göra.²⁴

Adolf Fredriks museisamlingar

Kungahuset har genom tiderna mottagit exotiska djur som gåvor, till exempel den nämnda havssköldpaddan som Karl XI fick. Många olika djur figurerar i källorna, men sköldpaddor ser man inte mycket av. Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika omgav sig med en rad exotiska djur där det fanns såväl apor som fåglar av olika slag. En del av dessa fick Linné så småningom överta från hovet.

I Adolf Fredriks museisamling med konserverade djur på Ulriksdal, senare av Gustav III överförd till Drottningholm, fanns flera skal av sköldpaddor, som blev föremål för Linnés beskrivningar. På Naturhistoriska riksmuseet förvaras exempelvis ännu en ormsköldpadda, *Phrynops gibbus* (SCHWEIGER, 1812), som härstammar från Adolf Fredriks samlingar på Ulriksdal. Den har katalognumret NRM 1 och kan alltså ståta med att vara museets första preparat. I Linnés skrifter kallas den *Testudo geometrica*. En stor del

av samlingarna kom genom Gustav IV Adolfs försorg till Uppsala universitet, där de i dag förvaras i Evolutionsmuseet. I kollektionen finns åtskilliga sköldpaddor av många arter, men inga uppgifter förekommer om att någon av dem hållits i fångenskap i Sverige.²⁵

Sköldpaddsvännerna Bäck och Hagström

Två uppenbarligen riktiga sköldpaddsvänner i 1700-talets Sverige var inga mindre än läkarna Abraham Bäck och Johan Otto Hagström, som flitigt korresponderade med varandra om sina respektive sköldpaddor. ”Jag äger en lefvande Land-Sköldpadda, *Testudo geometrica*, hvars bak-fötter helt och hållet likna Elefantens, med skrynklig, fiällig, glänsande hud”, skriver Hagström i ett brev till kollegan Bäck i juni 1783. Sköldpaddan begåvas med namnet dossköldpadda på svenska (”Jag kallar henne så, emedan man af Dess vakra skal eller Pantsar gör Sköldpadd-Dosor”). Han ger en utförlig redogörelse för dess födoval. Den gick tydligen sommartid på hans ”gröna gräs-rika gård” och livnärde sig av bladen från *Plantago major*, *Ranunculus ficaria*, *Viola odorata*, *Triticum perenne*, unga kålplantor, sallatsblad och uppenbarligen också torr hönsspillning. ”Denna sista egenskap tilägnar von Linné endast *Testudo pusilla*, som är Dospaddans syster”, berättar han vidare i brevet. Den omväxlande dieten gjorde säkert gott för sköldpaddan.²⁶

Hagströms sköldpadda kunde samtidens lärda läsekrets lära känna lite närmare tack vare en artikel han publicerade i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1784. Det hela är att betrakta närmast som en skötselbeskrivning med goda råd hämtade ur egna erfarenheter. Han ger bland annat en utförlig redogörelse över sin sköldpaddas föda:

Mjölk, söt eller sur, har hon icke velat smaka, ej heller har jag kunnat förmå henne at äta metmaskar, färsk fisk, eller kött, det hon alltid försmått, hvaremot hon gerna ätit de späda bladen af Hvitkål och Blåkål (*Brassica oleracea*), ja stjelkarne (*petrioli*) uti små terningar skurne, af ärters storlek, har hon nedsvälgt, utan at tugga dem, emedan hon intet tuggar något förut, utan genast nedsväljer alt hvad hon förtär. Derföre är nödigt at man sönderskär åt henne äpplen, större blad, stora blomklasor (*racemi*), på det de lättare måtte kunna gå igenom dess svalg och strupe, när de nedsväljas, hvilket jag observerat, så ofta hon til spisning bekommer *Rosa Gallica*, *Anthirrhinum* *Linaria*, *Trifolium pratense*, hvars stora blommor smakat henne rätt väl. Hon försmår ej socker-bitar, helst af det hvita sockret, deremot äro russin icke begärligaför henne.²⁷

Ämnet husdjurens föda låg i tiden, bland annat hade Hagström på svenska skrivit om binas föda, *Pan apum* (1768), och Petrus Holmberger hade 1774 försvarat en avhandling under Linnés presidium, *Esca avium domesticarum*, rörande tamfåglarnas, det vill säga hönsens, kalkonernas, gässens och ankornas födopreferenser. ”Jag har upptecknat åtskilliga växter som hon äter, hvilka icke finnas i Dess fädernesland”, rapporterar Hagström till Bäck och uppger att sköldpaddan särskilt uppskattade blad och blommor av groblad, *Plantago major*. I artikeln står det vidare att han hade fått sköldpaddan från en magister Grönberger i Linköping och för artbestämningen hänvisar han till Linnés beskrivning av arten i första bandet av tolfte upplagan av *Systema naturae* (1766). I brevväxlingen kallas sköldpaddan fortsättningsvis *Testudo pusilla*, och i ett brev den 15 november 1784 meddelar Hagström kortfattat att den ”mår väl ännu, och lefver nu fastande hybernans [vintersovande] denna tid”.²⁸

Om Abraham Bäckes sköldpaddor finns det mera indirekta underrättelser. Hans intresse för sköldpaddor torde väl vara anledningen till att Hagström gång på gång berättar om sitt exemplar. Den 13 december skriver Hagström ”Min testudo pusilla är af de mindre slagen Landtsköldemöer, och hälsar ödmjukast Testudines grandes hos Herr Archiatern”. Uppenbarligen handlar det om olika arter och skillnaden i storlek var uppenbar. Vad som avses med *testudines grandes* är dock förborgat. Det är ju ingen art, utan snarare storleken som Hagström syftar på. I ett brev från april 1785 skriver Hagström efter ett besök hemma hos Bäck att det ”var nöjsamt se, huru Herr Archiaterns begge sköldpaddor redan d. 5 april förtärde sötmiölk med hvetebröd däruti. Sådant miss-smakade min Lillpadda, förmodligen var hon yngre til åren, och derföre delicatere til smaken. Så gissar jag åtminstone”.²⁹

Här kan också nämnas att Carl von Linné den yngre förvärvade en sköldpadda ämnad för den akademiska trädgården i Uppsala. Linnés djursamling hade farit illa efter att konsistoriet hade tvingat sonen att öppna upp trädgården för allmänheten. Förgäves försökte han på nytt få till stånd ett menageri i trädgården, något som uppenbarligen låg honom varmt om hjärtat. Han skriver i ett brev till Abraham Bäck den 4 november 1779 att en levande sköldpadda och några guldfiskar hade anlänt till Göteborg för hans räkning, och att förväntande sig få dem uppsända dem till Uppsala nästkommande vår. Om de verkligen gjorde det är emellertid inte känt.³⁰

Sköldpaddor i Göteborg med omnejd på 1780-talet

En annan sköldpadda presenterades av ämbetsfiskalen Martin Staaf (1731–1788), verksam vid Ostindiska kompaniet. Han skildrar en sköldpadda från Malaga i Spanien som medförts till Göteborg av en sjöofficer i amiraliteten. Det är ovisst vilken art det rörde sig om, kanske var det rentav en vatten-sköldpadda, som Staaf uppenbarligen höll i sitt sovrum:

Det berättades mig, at hon älskade vatten och träskagtiga orter, hvarföre jag åt henne i min Sängkammare strax satte et käril med vatten, hvaruti hon som oftast begaf sig, blåste i vattnet med näbbet och roade sig derstädes en eller annan timme.

Det var en annars värmeälskande sköldpadda i december 1781 gick den i en slags dvala, men vaknade i februari till igen, och uppsökte vatten igen. På midsommardagen fördes hon till ett lantställe på Lindholmen, och där den tydligen försvann i gräset.³¹

Thunberg samlade under sin vistelse i Japan in några sköldpaddor, men de blev preparat. Dessa beskrev han utförligt i en artikel i akademiens handlingar 1787. En som däremot på allvar försökte hemföra levande sköldpaddor (och även apor, papegojor och ekorrar) från Java till Uppsala var Carl Fredrik Hornstedt. De medförda djuren var ämnade åt hans lärare Carl Peter Thunberg, som hade efterträtt Linné den yngre som professor i Uppsala. Tyvärr dog alla djuren under resan till Sverige.³²

En och annan sköldpadda tycks alltså ha kommit till Sverige under 1700-talet, några blev rentav långlivade på grund av att rummen var oeldade och dieten ofta baserad på vad som fanns att hämta på gräsplaner och kålsängar. Skötselbeskrivningar förekom ännu inte, men Hagströms artikel från 1784 kan ses som ett försök att sprida lite kunskap om hur man vårdar en sköldpadda. Landsköldpaddor dominerade helt, och när den annars så flitige och tillförlitlige Johannes Matthäus Bechstein i Walthershausen utkom med sin *Naturgeschichte der Stubenthier* (1797, följd av flera upplagor), ett pionjärarbete i litteraturen om sällskapsdjur, fanns märkligt nog inget att hämta om de terrestra arterna, enbart kärnsköldpaddans skötsel avhandlas.³³ Från slutet av 1700-talet och under 1800-talet växer det vetenskapliga intresset för sköldpaddssystematik, men det berör väldigt lite Sverige. Forskningen utförs främst i Tyskland och England.³⁴

Fregatten Eugenie's besök på Galapagosöarna

Midsommardagen 1853 återkom fregatten H.M.S. Eugenie till Göteborg efter en världsomsegling som varat i två år. Med i lasten hade den en mängd spännande exotika, däribland skal av Galapagossköldpaddor. Expeditionen hade besökt Chatham (Isla San Cristóbal), Charles (Isla Floreana), Indefatigable (Isla Santa Cruz), Albemarle (Isla Isabela) and James Islands (Isla Santiago) i maj 1852 och där stiftat bekantskap med de jättelika sköldpaddorna. Besättningen hade inte bara fascinerats av de stora sköldpaddorna, utan också låtit sig trakteras av dem. Så här skriver Carl Johan Alfred Skogman i sin publicerade reseberättelse:

Till middag för det i land varande sällskapet anrättades en sköldpadda. Slagtandet förrättades af en af öns innevånare och tillgick på ett högst grymt sätt. Paddan lades på rygg och underpallades på sidorna för att ligga stadigt, hvarpå bukskölden med en yxa losshögs och borttogs, under hvilken temligen långsamma operation paddan sparkade på det ohyggligaste sätt. Köttet stektes i den olja, som erhöles ur djurets fett, och var ganska smakligt, ehuru vi ej kunna sätta det så högt på den gastronomiska skalan, som åtskilliga af våra föregångare gjort.³⁵

Manskapet lät sig väl smaka och Skogman rapporterade att de lät tillhandla sig ”ett tjog af dem till förbrukning ombord”. Några sköldpaddsskal finns, tillsammans med ett par leguanödlor som samlades vid samma tillfälle, alltså bevarade i Naturhistoriska riksmuseet. En jättesköldpadda hemfördes uppenbarligen levande, ty i en kataloguppgift på Naturhistoriska riksmuseet heter det att en hona av arten dog i Stockholm den 22 oktober 1853.³⁶

”Oakttadt det betydliga antal landpaddor, som årligen fångas på Galapagos-öarne lærer man dock icke kunna märka någon minskning af dessa i sitt slag högst märkvärdiga djur”, hävdade en expeditionsmedlen. Slakten på Galapagossköldpaddor fortsatte dock i oförminskad skala och trots varningsrapporter försvann åtskilliga populationer. Rolf Blombergs rapporter från 1930-talet, då slakten ännu försiggicks, var mer pessimistiska. Nu är de fridlysta, men flera taxa hann försvinna (fem underarter). Gripande är Lonesome Georges (El Solitario Jorge) – en ikonfigur inom internationellt naturskydd – dystra öde, den sista av underarten *Chelonoidis nigra abingdoni* (GÜNTHER, 1877) från ön Pinta, som dog 24 juni 2012.³⁷

Menagerier och handböcker

Den framväxande urbana borgerligheten hade liksom sina kontinentala motsvarigheter ett intresse för sällskapsdjur i hemmen, även om Sverige befann sig i marginalen. Kanariefåglar kunde köpas av exempelvis från Tyskland årligen inkommande försäljare, men för sköldpaddor var man länge hänvisade till vad sjöfolk kunde hemföra. Någon djurhandel utvecklades inte förrän i mitten av 1890-talet då dansken Axel Cohn öppnade fågelaffär i Klarakvarteren.³⁸

Några av tidens handböcker för ungdomar, vanligen översättningslitteratur, innehöll enkla skötselråd för fåglar, fiskar och reptiler. Uppskattad var Ellas (= Ludvig Andreas Hubendicks) bok *Den kunnige lekkamraten* (1891), som har flera sidor om ödlor, sköldpaddor, geckoer och andra terrariedjur. ”I terrariet bör icke saknas en liten sköldpadda”, heter det. ”De tåla icke sträng köld, hvarför man under vintern bör tillse, att de hafva varmt”. Ytterligare en tidig handbok är D. S. Hector, *Samlingarnas bok* (1893), en översättning från tyskan gissar jag, som har ett utförligt avsnitt om hur man anlägger ett terrarium och vilka djur man kan ha däri.³⁹

Det fanns många ambulerande menagerier i Sverige under 1800-talets senare hälft som visade upp lejon, tigrar, leoparder och andra exotiska djur. Av kräldjuren var förstas jätteormar mest sensationella, och i en katalog berättas den sinistra historien om ”vår landsman” L. H. Roos af Hjelmsäter, som 1827 blev dödad av en *Boa constrictor* LINNAEUS, 1758, i Sydamerika, en ganska osannolik men tydligen sann händelse, enligt en bevarad familjetradition. I katalogerna berättas även om en och annan sköldpadda. Cuneo, som var ett betydande ambulerande menageri i Europa ännu i början av 1900-talet, visade så sent som 1911, förutom en giraff som bör ha varit den första i Sverige, också något så spännande som ”Elefant-Sköldpaddor från Seychellerna” i inte mindre än fyra exemplar. Med en lätt överdrift hävdade man att de var mellan 800 och 1000 år gamla. Ett bevarat exemplar av en i storlek (och ålder) mer modest *Testudo ibera* PALLAS, 1814, uppges härstamma från Jonas menageri och dog i Stockholm 1867.⁴⁰

Enstaka sköldpaddor i Sverige från denna tid kan spåras i zoologiska samlingar. På Naturhistoriska riksmuseet finns exempelvis en rödfotad skogssköldpadda, *Chelonoidis carbonaria* (SPIX, 1824), med ursprungsbeteckning ”Brasilia”, som dog i fångenskap i Stockholm i december 1862. I handlingarna för 1863 omtalas en ”levande sköldpadda från Egypten”, skänkt av en handlare Sjögren.⁴¹

Detalj ur skulpturen "Yngling med sköldpadda" av bildhuggaren John Börjeson, 1884, nu i Museiparken på Blasieholmen. Foto: Jssfrk.

En specifik miljö som förknippas med i första hand papegojor, men också apor och andra exotiska djur, är de gamla segelfartygen. Det var inte ovanligt att såväl befäl som manskap hade med sig olika slags djur som sällskap. Från ångkorvetten Danzigs resa på Medelhavet 1853 nämns kedjade falkar och tama sköldpaddor. Sjöfolk hade också möjlighet att hemföra sköldpaddor som souvenirer. En kapten Johansson i Stockholm hade 1889 uppenbarligen en *Testudo tabulata* med angivet ursprung ön Saint Lucia i Västindien.⁴²

Ryttmästaren Clas Adam Carl Lewenhaupt (1859–1937), verksam bland annat som diplomat i Washington, var en flitig reseskildrare i början av 1900-talet och författare till ett otal böcker, varav många handlar om jakt och möten med exotiska djur och främmande folkgrupper. I en volym publicerad 1932 samlade han resereportage från olika delar av världen. Det avslutande kapitlet ägnade han den flodsköldpadda och de tolv "krokodilungar" (väl alligatorer) som han hade medfört till New York efter ett besök i Florida. Den största krokodilen hade han döpt till Kissimee och på rummet i det nu legendariska hotellet Gilsey House förvarades djuren i badkaret. Djuren hemfördes uppenbarligen till Sverige via Liverpool. Väl hemkommen släpptes krokodilungarna i en bassäng där de utfodrades med löjor. "Åt sköldpaddan, som var något klumpigare i sina rörelser, stängde jag av en liten grund vik och en bit land med järnnät, där hon fick sköta

Omslag till ryttmästare C. A. C. Lewenhaupts bok *I resällskap med en gammal sköldpadda och tolv unga krokodiler* (1932).

sig efter gottfinnande och låta vattnet cirkulera”. Strax efter hemkomsten var Lewenhaupt tvungen att infinna sig på regementets övningsfält, och där fanns en vattenfylld grav, som han lät sköldpaddan tillbringa sommaren i, men den följde uppenbarligen sin ägare hem på permission. Tyvärr finns det inga uppgifter om sköldpaddans fortsatta öde.⁴³

Stockholms akvarium och Skansen

En nu bortglömd inrättning i Stockholm i slutet av 1800-talet var Stockholms akvarium som öppnades 1892 i huset nr 38 på Hamngatan. Det drevs av en löjtnant Johan Flohr och ägde bestånd blott ett par år. Mycket få uppgifter om detta offentliga akvarium finns, men Flohr blev snart tvungen att avyttra det hela och erbjöd därför Artur Hazelius på Skansen att ta över de levande djuren. Samlingen var ganska omfattande och man skulle förstås vilja veta mera om djurens ursprung och varifrån Flohrs herpetologiska intresse emanerade. Flohr och Hazelius kom hösten 1894 överens och fiskarna och kräldjuren överfördes till Skansen som inte hade några egentliga förutsättningar att ta emot dem. Men den ständigt entusiastiska Hazelius trodde att det skulle gå att lösa, något som hans sekreterare Sigrid Millrath berättar om i sina minnen *Tror fröken att det klarnar?* (1993) I januari 1895 stod en lokal färdig i Sagaliden på Skansen för att husera nyförvärven: ”Att gratis få så mycket underliga djur var för övrigt allt för frestande för den store djurvännern och på stora flakvagnar kom cisternerna uppåående”. Sammantaget rörde det sig om 35 arter reptiler, fiskar och lägre djur. Någon succé blev dock aldrig anläggningen, och uppvärmningen förblev ett problem, varför Sagaliden redan 1897 byggdes om till matservering.⁴⁴

Intressant nog finns det en lista på de fiskar, kräldjur och ryggradslösa djur som Stockholms akvarium skänkte till Skansen. Där förtecknas också en rad sköldpaddor: en ”grekisk landsköldpadda”, *Testudo graeca* L., en ”skogssköldpadda”, *Testudo tabulata* (från Brasilien, det vill säga en gulfootad skogssköldpadda, *Chelonoidis denticulata* L., 1766), tre kärrsköldpaddor samt fyra stycken ”hvarjehanda land- och träsksköldpaddor”. Några fysiska spår efter Stockholms akvarium är i dag svåra att finna. I Naturhistoriska riksmuseets samlingar bevaras dock en monterad *Geochelone radiata* (= sporrsköldpadda, *Centrochelys sulcata*), med ursprungsbeteckning Madagaskar och död på Stockholms akvarium 1893, samt en ormhalssköldpadda, monterad på en platta, av släktet *Chelodina* sp., enligt etiketterna död på Skansen år

1895, som uppenbarligen emanerar från djursamlingen i Stockholms akvarium.⁴⁵

Redan 1892 hade Skansen landsköldpaddor och friluftsmuseets zoologiska avdelning tycks regelbundet ha haft sydeuropeiska landsköldpaddor och kärrsköldpaddor under förra hälften av 1900-talet, båda ofta tillgängliga i zoohandeln vid denna tid. Under årens lopp mottog man en mängd djur som gåvor och sköldpaddor skymtar ibland i förteckningarna. Till märkligheterna hör en oäkta karetsköldpadda, *Caretta caretta* (LINNAEUS, 1758), med en angiven skallängd på hela 150 centimeter, som enligt en anteckning dog på Skansen 1925 och nu finns på Naturhistoriska riksmuseet.⁴⁶

Forskningsresanden Rolf Blomberg hemförde från 1930-talet och framöver allehanda levande kräldjur, däribland sköldpaddor och här bör nämnas den rödfotade skogssköldpadda från Sydamerika som han donerade till Skansen. Vera Siöcrona, som skrivit en obetalbar bok om djuren på Skansen, berättar om sköldpaddornas egenheter i djurhuset: ”Där var Jerry, en välskapad skogssköldpadda, som jag själv hemfört från Västindien och med en flott gest donerat till Skansen. Jag tror det var på Jamaica jag bytte till mig honom mot ett paket Chesterfield och under närmare ett år var han min ständige följeslagare”.

Jerry blev aldrig riktigt hemmastad i familjehemmet på Kungsholmen och dessutom vägrade den äta något annat än russinkaka från ett bageri på Karlavägen. Den fick flytta till Skansen:

Jerry introducerades alltså bland sina stamfränder på Skansen, men han kunde aldrig riktigt glömma sitt ärorika förflutna – eller om det nu var russinkakan. Han matstrejkade och undvek i görligaste mån att beblanda sig med paddpopulasen. En dag fann jag honom död och mitt samvete slog mig med förfärande kraft.⁴⁷

Exkurs

Det har förstås funnits andra märkliga kräldjur i svensk fångenskap i början av 1900-talet. I slutet av 1930-talet donerade exempelvis AB Svensk Filmindustri en två meter lång levande komodoaran, *Varanus komodoensis* OUWENS 1912, till Naturhistoriska riksmuseet. Den hade infångats av en Dr Paul Fejos i samband med en filmexpedition. Den nederländska regeringen gav honom tillåtelse att överlämna varanen (arten var sedan några år strängt fridlyst) till Naturhistoriska riksmuseet med förbehåll att den ej fick försäljas

eller bytas bort. Naturhistoriska riksmuseet hade inget lämpligt utrymme att förvara den flotta gåvan, men inackorderade den först i Skansens djurhus. Men på grund av platsbrist fick man snart deponera den i Göteborgs akvarium i stället. Dess vidare öde är inte känt.⁴⁸

Birger Mörner sände 1908 hem tre levande bryggödlor eller tuataror, *Sphenodon punctatus* (GRAY, 1842), till Sverige, varav en framlevde sina dagar vid zoologiska institutionen vid Uppsala universitet. En annan individ skickades till Lunds universitet (oklart om den tredje skickades till Stockholms naturhistoriska riksmuseum). Henning Wieslander har i en undanskymd artikel berättat om deras öden. Det uppsaliensiska exemplaret dog den 6 januari 1939 efter 30 år i fångenskap medan det lundensiska exemplaret tydligen dog redan året efter ankomsten dit. Båda finns bevarade som zoologiska preparat.⁴⁹

Sköldpaddor i det tidiga 1900-talets Sverige

Här och var skymtas uppgifter om sköldpaddor i svenska hem. Någon statistik över importmängd under förra hälften av 1900-talet tycks inte föreligga, och dessutom kunde man själv importera från djurhandlare i Tyskland och Danmark. Några strödda notiser får exemplifiera sköldpaddornas tillvaro i Sverige. Zoologen Einar Lönnberg berättar exempelvis om en förrymd iberisk landsköldpadda i Linköping som övervintrade i det fria: ”Hon försvann i september till stor sorg för de små flickor, som ägde henne. Men lika stor blev deras glädje, då hon nästa vår i maj åter visade sig i den trädgård, där hon fått gå föregående sommar”.⁵⁰

Särskilda zoobutiker började etablera sig i början av 1900-talet. Den tidigare nämnde pionjären Axel Cohns butik följdes av andra i Stockholm, men också Göteborg och Malmö under 1900-talets början. Ett par årtionden senare tillkom Malmö fågelaffär, under ledning av fru Agda Jaepfelt, som gjorde anspråk på att vara ”Sveriges äldsta och största specialaffär” i branschen. Vid sidan av burfåglar såldes också smådäggdjur och sköldpaddor i dessa butiker.⁵¹

Landsköldpaddor har funnits i handeln under större delen av 1900-talet, ofta utsatta för bristande omsorg. Deras vård fordrar dock ”mer sorgfällighet och beräkning, än man i allmänhet antar”, heter det i den svenska upplagan av Alfred Brehms *Djurens liv* (1928), och framhåller att många djur lider av sjukdomar på grund av oriktig skötsel. En skånsk kvinnlig kontorist, född 1914, skriver till Folkminnesarkivet i Lund om husdjuren i sin barndoms

uppenbarligen välsituerade hem. Berättelsen ger oss en fin inblick i hur sköldpaddor ofta framlevde sin tillvaro i svenska hem under 1900-talet:

1922 fick vi två sköldpaddor. Min mor hade tidigare haft en sköldpadda men den blev överkörd av en vagn. Alltså fick vi två sköldpaddor inköpta under en resa i Frankrike. Sköldpaddorna hette Torr och Ty, men efter bara några dagar dog Torr. Ty hade vi sedan i många år. När jag gick i folkskolan var Ty alltid åskådningsmaterial, när någon klass läste om varmare länder.

Mor lät borra ett litet hål i skölden vid ena bakbenet, så att vi kunde binda den i trädgården, annars hände det att den gav sig iväg in till grannen, eller borrhade sig ner i jorden, så den var svår att upptäcka. På vintern bodde Ty eller Paddis, som den fick heta för det mesta, under spisen. Det var en vedspis med ett uttag under spisen att ha ved att tända upp med. Där sov Paddis nästan hela vintern utan mat eller vatten. Vi hade fått ett nytt hembiträde på hösten. Ty hade redan lagt sig under spisen och vi glömde tala om för flickan att vi hade en sköldpadda. En dag när hembiträdet bakade blev det för varmt under spisen och Paddis kröp fram. Flickan såg bara huvudet och trodde det var en orm, hennes skrik lockade oss alla ut i köket. Hembiträdet blev god vän med Paddis efter ett tag.⁵²

Det här framförda brottstycket ur en sköldpaddas svenska tillvaro, skulle kunna gälla i princip vilken sköldpaddsindivid som helst under större delen av 1900-talet, innan modern terrarieskötsel baserad på kunskaper om djurens biologi och en moderniserad djurskyddslagstiftning i slutet av seklet förändrade synen på hur kräldjur skall hållas i fångenskap. Att borra hål i skalet för att kunna tjudra fast den i trädgården har exempelvis varit en mycket vanlig åtgärd (numera strider ingreppet mot Jordbruksverkets föreskrifter), att man ej heller ordnade ordentliga övervintringsmöjligheter för den har likaså kännetecknat skötseln.

Förkovran genom föreningsverksamhet hör också till modernitetsprojektet. En förening är ett ”utomordentligt medel att vidmakthålla och stärka ett hobbyintresse”, skrev en av djurhobbykulturens pionjärer. Den 14 maj år 1926 instiftades Stockholms Akvarie- och Terrarieförening, vilket visar att intresset för terrariedjur framträdde parallellt med akvarieintresset. Även i Göteborg (1925, nedlagd 2011) och Malmö (1926) hade bildats akvarieföreningar, inom vilka även terrarievännerna fick utrymme, fastän fiskarna förstås dominerade. Vid ett föreningsmöte den 25 november 1930 på Göteborgs akvarieförening, förrevisade marinbiologen Hjalmar Östergren, chef för Göteborgs akvarium, en matamata, *Chelus fimbriatus* (SCHNEIDER, 1783), från Sydamerika, som dock var alltför dyr för att någon institution hade kunnat köpa den och i stället hyrdes den ut. Ett tidigt exempel på leasing i terrariebranschen.⁵³

Under mellankrigstiden kunde zoobutiker i storstäderna ta in kräldjur från Tyskland. Prislistor från de stora grossistfirmorna (exempelvis Scholze und Pötzschke i Berlin från 1905 och framöver) på kontinenten fanns att tillgå. En priskurant från Göteborgs Zoologiska Affär 1939 uppger att butiken hade landets största sortering av apor, papegojor, sång- och praktfåglar, akvariefiskar, terrariedjur, akvarieväxter med mera. och i den förtryckta prislistan står landsköldpaddor, sumpsköldpaddor, praktsköldpaddor, kameleonter, alligatorungar, scheltopusik, mindre snokar (olika arter), smaragdödlor, mindre ödlor (olika arter), eldsalamandrar och lövgrodor listade. Det finns priser angivna för landsköldpaddor (6 kronor), kameleonter (25 kronor), mindre snokar (4 kronor), smaragdödlor (4 kronor) och mindre ödlor (3 kronor). Priserna är från 15 juli 1939. De första akvarieböckerna på svenska, som publicerades på 1920- och 1930-talet, tycks inte behandla sköldpaddor, däremot fanns dansken Christian Lunds bok *Akvariet og terrariet* (1925) tillgänglig även i Sverige som innehåller avsnitt om hur man sköter land- och vattensköldpaddor.⁵⁴

En på sin tid namnkunnig svensk herpetolog var Otto Cyrén, känd för en ormbok på svenska och med ett stort antal artiklar och skrifter om ödlor i internationella sammanhang. Han höll också ormar och ödlor, insamlade under vidsträckta resor på Balkanhalvön, Iberiska halvön och Kaukasus, i sina terrarier. Hans sköldpaddor är mindre kända, men i Naturhistoriska riksmuseets samlingar finns sådana som Cyrén haft i fångenskap, exempelvis en morisk flodsköldpadda, *Mauremys leprosa* (SCHWEIGER, 1812), insamlad i Marocko 1937, död i fångenskap 1945.⁵⁵

Jättesköldpaddor i Göteborg

I anslutning till den stora jubileumsutställningen i Göteborg 1923 inrättades ett offentligt akvarium, som så småningom utvecklades till Göteborgs Akvarium, inrymt i tre större rum i Sjöfartsmuseets bottenvåning. Förutom akvarier förevisade man också allehanda andra djur, däribland i början av 1950-talet även apor (grön markatta, mösskapucin) och tvättbjörnar. Terrarierna innehöll ormar, ödlor och några alligatorer. Göteborgsakvariet hade förstås även sköldpaddor.

Rolf Blomberg hemförde exempelvis Galapagossköldpaddor 1938 som skänktes till Naturhistoriska riksmuseet, men fick av utrymmesskäl depонера i Göteborgs akvarium. En notis om det berättar att den 4 juni 1938

levererade Rolf Blomberg två jättesköldpaddor till akvariet. Pancho uppgavs vara ett par hundra år gammal, Pertito kanske däremot bara hundra. Tillsammans vägde de två sköldpaddorna 250 kilo. Det blev fler sköldpaddor från Blomberg, ”Jag kom hem från Ostindien sommaren 1939 (i sällskap med en skön samling levande ormar, ödlor, krokodiler och sköldpaddor för Göteborgs Akvarium)”, skriver han i boken *Sydvart* (1948).⁵⁶

Veterinär Uno Plazikowski ger oss en ögonblicksbild av akvariet från 1952. Han nämner emellertid inget om Galapagossköldpaddor. Däremot skriver han att det förutom en oäkta karettsköldpadda och en soppsköldpadda i saltvattensakvarierna fanns en rad andra sköldpaddor i anläggningen. Plazikowski listade (här med bibehållna svenska och vetenskapliga benämningar) praktsköldpaddor (*Chrysemys*), som var vanliga i djurhandeln, strålsköldpaddor (*Testudo radiata*), skogssköldpaddor (*Testudo tabulata*), den vanliga grekiska landsköldpaddan (*Testudo graeca*), europeisk kärrsköldpadda (*Emys orbicularis*), kaspisk kärrsköldpadda (*Clemmys caspica*), ormhalssköldpadda (*Chelodina longicollis*) och alligatorsköldpadda (*Chelydra serpentina*). Dessutom fanns, skriver han, i en inhägnad på golvet ”tvenne landsköldpaddor, i storlek som braskuddar, som Albatrossexpeditionen hemfört från Indiska oceanen”. Albatrossexpeditionen var en svensk djuphavsexpedition som 1947–1948 gjorde oceanografiska undersökningar i Indiska Oceanen och Stilla havet. De två hemförda jättesköldpaddorna ådrar sig förstås vårt intresse.⁵⁷

Jättesköldpaddor tillhör inte vanligheterna i europeisk fångenskap. År 1896 hölls en *Aldabrachelys gigantea* (SCHWEIGER, 1812) från atollen Aldabra i Indiska Oceanien i Zoologischen Garten Hamburg (alltså inte Hagenbeck's Tierpark), medan Zoo Hannover höll arten första gången 1902 och Berliner Zoo 1913. Zürich Zoo visade samma art först 1929. Galapagossköldpaddor finns det bara några få belegg för i äldre tid. Basel visade sin första 1903, Zürich först 1946. År 1928 insamlade en expedition 180 exemplar av underarten *Chelonoidis nigra vicina* GÜNTHER, 1875, på Isla Isabela, som fördelades på en rad djurparker i Förenta staterna och Australien. Brehm ger emellertid vid handen att åtskilliga jättesköldpaddor kommit till europeiska djurparker och menagerier tidigare.⁵⁸

Enstaka exemplar av andra jättesköldpaddor har kommit också till Sverige, som det tidigare nämnda menageriexemplaret i början av 1900-talet. Rolf Blombergs första expedition 1934 hade gått till Galapagosöarna. Blomberg hemförde och donerade en del levande kräldjur till Skansen, däribland en sköldpadda på 75 kilo från ön Santa Cruz. Ett betydligt större exemplar,

som var slaktat, hamnade på Naturhistoriska riksmuseet. Om Skansensköldpaddans vidare öden är däremot inget känt.⁵⁹

Om sköldpaddorna från Albatrossexpeditionen finns en liten notis och ett fotografi hos Hans Pettersson, som i sin reseberättelse uppger att man från Seychellerna medförde ”några kraftiga exemplar” av jättesköldpaddor till Sjöfartsmuseet i Göteborg. Det framgår tyvärr inte från vilken ö, ej heller hur många dessa ”några ... exemplar” avsåg. Plazikowski såg ju två i Göteborg 1951. Att det skulle ha rört sig om något än *Aldabrachelys gigantea* förefaller osannolikt.⁶⁰

Ännu en Galapagosköldpadda: I Göteborgs Trädgårdsförening dog den 9 december 1948 en Galapagosköldpadda, som enligt uppgift härrörde från ön Santa Cruz. Den hade kommit till Göteborg med ångaren ”Chile” några månader tidigare. Sköldpaddan finns alltså bevarad i Göteborgs naturhistoriska museum. Några ytterligare data om detta exemplar har inte kunnat lokaliseras.

Rödfotad skogssköldpadda, Geochelone carbonaria, på Universeum i Göteborg. Foto: Erlend Bjørtvedt, 2012.

Litterära sköldpaddor

Sköldpaddor skymtar förbi i litteraturen. Konstnärinnan Rosa Nordenskjöld berättar i sin förtjusande bok *Noaks Ark* (1916) om många olika djur, däribland två små sköldpaddor, Ramses och Nebukadnesar, som hon köpte på en marknad i Paris och tog med sig hem till Sverige. ”De göra inte mycket väsen av sig, äro tystlåtna och förbehållsamma, men ändå föredrar jag deras sällskap framför många människors”. Hon föredrog sköldpaddor också framför burfåglar, ”ty jag tror ej de lida av det trånga utrymmet”, skriver hon. I Paris träffade också Cora Sandel (egentligen Sara Fabricius), den norska författarinnan som bodde en stor del av sitt liv i Uppsala, sköldpaddor som hon kärleksfullt skriver om i novellsamlingen *Dyr jeg har kjent* (1946). Från finlandssvenskt håll kan nämnas Tito Colliander, som hade en sköldpadda, benämnd Padd, som fick följa med på resa till Paris, men som lämnades kvar på Karelska näset när familjen vid krigsutbrottet tvingades evakueras till Helsingfors. Den unge Jan Myrdals vandring från Grand Central Station uppför halva Manhattan med sin turtle, inköpt för 25 cent i en zoobutik, omnämns i andra delen av hans memoartrilogi (1984).⁶¹

Åter till Sverige. Signe Björnberg, allas vår Sigge Stark, har i en mycket personlig och charmig bok, *Mina vänner djuren* (1965), utgiven under hennes riktiga namn, berättat om möten med djur av alla tänkbara slag (”I Zürich blev jag god vän med en hyena”). I inledningen berättar hon om sköldpaddan Cassandra, som ”kravlade en sommar” hemma i Bergslagen, men ådrog sig en förkylning och dog. Boken ger en fin inblick i Signe Björnbergs umgänge med olika djur.⁶²

Men fyrtiotalet gick mot sitt slut. Vårvintern 1949 strandade en havslädersköldpadda, *Dermochelys coriacea* (L., 1758), i Skälderviken utanför Ängelholm, en sällsynt gäst från sydligare hav. Den påminde om en värld bortanför landets gränser. Samma år utkom författaren Sigfrid Siwertz med sina *Minnen* där han berättar om sköldpaddan Sara som hölls i ett terrarium.⁶³

Vidgade vyer och fler sköldpaddor

Efterkrigstiden med dess förbättrade kommunikationer och tilltagande internationalisering skapade helt nya möjligheter för zoohandeln, som snabbt expanderade under 1960-talet. Importörer som Carl Aage Gram i Danmark

bidrog till utbudet av herptiler. Redan på 1950-talet utkom skötselanvisningar för sköldpaddor på svenska, vilket vittnar om att de började bli vanligare i butikerna. Sköldpaddor beskrivs som anspråkslösa och tacksamma djur, uppenbarligen tåliga och det gjorde därför inget om man råkade sparka på dem. Även den svenskspråkiga akvarielitteraturen började nu innehålla avsnitt om vattensköldpaddor. Tidskrifter som *Akvariet* och *Vivarium* innehöll på 1950-talet skötselbeskrivningar.⁶⁴

Redan 1958 började djurskyddsgrupper kräva importförbud av sköldpaddor, som de ansåg olämpliga som husdjur eller var dåligt ägnade det svenska klimatet. I samband med en statlig utredning 1963 diskuterades möjligheter att stoppa handeln med sköldpaddor till Sverige. Sköldpaddor fortsatte dock att strömma in i stora mängder, såväl nordamerikanska vattensköldpaddor som sydeuropeiska landsköldpaddor. Importförbudet 1969, på grund av förmodad risk för salmonellasmitta, stoppade flödet för några år, men bidrog i stället till en ökad insmuggling av kräldjur i allmänhet (svenska hobbyherpetologer i Sydsverige importerade exempelvis direkt till Kastrup), och i tullen beslagtagna sköldpaddor hamnade ofta hos Jonas Wahlström på det år 1978 nyöppnade Skansen-Akvariet.⁶⁵

När Sverige gick med i EU hävdades importförbudet – diskussionen om sköldpaddor som potentiella smittbärare försvann – och det blev åter tillåtet att legalt införa reptiler. Ett stort antal arter nådde Sverige och såldes inte bara via zoobutiker utan i växande utsträckning på så kallade kräldjursexpo. Intresset för att odla sköldpaddor i Sverige började också växa fram, och svenskproducerade djur finns nu regelbundet på marknaden. Sköldpaddsutbudet är av försäljningssajter på Internet (till exempel Blocket och Repti.net) att döma omfattande, arturvalet relativt generöst.

Så ser det också ut i övriga Europa där det finns stora nätverk och organisationer för sköldpaddsentusiaster. Enbart i Tyskland producerar privata uppfödare tusentals ungar av europeiska arter varje år. Det nederländskbaserade European Studbook Foundation omfattar i dag en rad sköldpaddsorter. Trenden har svängt från importkonsumtion av vildfångade djur till en ansvarsfull inomeuropeisk produktion av i fångenskap födda sköldpaddor. Hotet mot världens sköldpaddor är inte längre i första hand den europeiska zoohandels utveckling, utan efterfrågan som livsmedel och medicin i Asien (fortfarande importeras dock asiatiska arter till Europa som sällskapsdjur från sköldpaddsmarknaderna i Hong Kong). Hälften av världens arter hotas av utrotning, många av dem i södra och sydöstra Asien och världen tiger still (ett 90-tal arter enligt WWF, hälften är klassade som ”akut hotade” eller ”hotade”).⁶⁶

Sköldpaddor har i Sverige för en del blivit ett hobbydjur med anläggningar av avelsgrupper; för andra ett relativt stillsamt och tystlåtet sällskapsdjur med sin speciella charm. Populärkulturen, med Ninjasköldpaddorna (egentligen Teenage Mutant Ninja Turtles), läromästaren Oogway i Kung Fu Panda och givetvis den skarpsinnige Skalman, bidrar säkert till deras fortsatta popularitet, men också till en viss antropomorfiering (sköldpaddor har haft individuella namn redan på 1700-talet, men det har förstås blivit allmänna i dag), likaså uppfattningen att sköldpaddor ej ger allergier, nog så viktigt vid val av lämpliga sällskapsdjur i den moderna familjen. Många har haft sköldpaddor, åtskilliga kan berätta anekdoter om sitt älskade husdjur, andra har hört vänner rapportera sina erfarenheter. Av och till skriver tidningar om återfunna förrymda sköldpaddor. I likhet med barn och hundar lockar även sköldpaddor till berättelser.

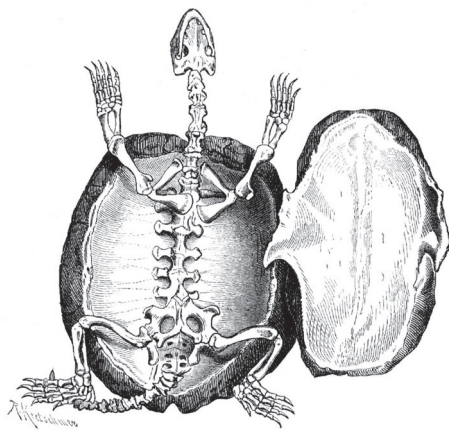
Sköldpaddor visas alltså i offentliga terrarieanläggningar. Förutom Skansen-Akvariet, som tycks koncentrera sig på olika slags vattensköldpaddor, håller också Parken Zoo i Eskilstuna sköldpaddor, där dock med fokus på landlevande arter, bland annat som europeisk avelskoordinator för strålsköldpaddor, *Astrochelys radiata* (SHAW, 1802). År 2009 fick man också ett par unga Galapagossköldpaddshanor till djurparken, som dock flyttat vidare till England. I stället har man nyligen införskaffat ett par *Aldabrachelys gigantea* till Eskilstuna. Även Borås djurpark satsar på en relativt sällsynt art, nämligen den egyptiska landsköldpaddan, *Testudo kleinmanni* LORTET, 1883 (sannolikt från ett stort parti som beslagtogs av italienska tullen; även Park Zoo har arten som fortplantade sig där 2013). De europeiska djurparkerna, inklusive de svenska, har blivit en viktig del av artskyddet. Sköldpaddor av olika slag finns även i andra djurparksanläggningar och parkområden i Sverige (exempelvis Universeum i Göteborg, Blekinge Exotiska Värld, Ölands djurpark, Lunds botaniska trädgård med flera).⁶⁷

Varför har vi då sköldpaddor i fångenskap? Frågan skall förstås ses i ett vidare perspektiv: varför håller vi sällskapsdjur överhuvudtaget? För att kunna studera dem och stilla vår nyfikenhet? Vårt behov av underhållning och skönhet? Gullighetsfaktorn? Som ett utslag för exotism och speciesism? Maktbegär och kontrollbehov? Kolonial och neokolonial exploatering? Genuint samlarintresse? Längtan efter något att vårda och ta hand om? Kompensation för andra relationer? Att de gör oss gladare och bidrar till vårt välbefinnande, rentav befrämjar vår hälsa? Ja, kanske allt det där och förmodligen mer därtill. Våra relationer till sällskapsdjuren är, särskilt över

tid, för komplicerade att låta sig fångas in i de generaliserande förklaringsmodeller som ibland formulerats.⁶⁸

Vad utmärker då en sköldpaddsägare? Vilken typ av personlighet väljer just sköldpaddor som sällskapsdjur framför en undulat eller en leopardgecko? Vad förenar Johan Otto Hagström med dagens sköldpaddsägare? En grupp amerikanska psykologer har faktiskt försökt besvara den frågan genom att undersöka olika slags sällskapsdjursägare. De menade, utifrån sina data, att sköldpaddsägare är hårt arbetande, tillförlitliga, hänsynsfulla och uppåtsträvande personer (genusperspektiv saknades i undersökningen). Men forskarna var samtidigt försiktiga med att dra allt för långtgående paralleller till den stereotypa fabelbilden av den saktfärdiga men målmedvetna sköldpaddan som uppnår sitt mål framför den svajiga, oberäknelige haren. Vad säger dessa resultat om sköldpaddorna, och framför allt, vad säger de om oss? Till syvende och sist handlar vår sällskapsdjursforskning om det. Berättelsen om sköldpaddan i Sverige genom tiderna är givetvis också en krönika om den mänskliga tillvaron, dess strukturer och förändringar.⁶⁹

Sköldpaddor, väl skötta, kan bli mycket gamla, något man förstås bör beakta om man tänker införskaffa sådana som sällskapsdjur. På Skansen-Akvariet (uppenbarligen övertagen från Skansen) fanns ännu 2004 en rödfotad skogssköldpadda, *Chelonoidis carbonaria* (SPIX, 1824), som Rolf Blomberg skänkt till Skansen 60 år tidigare. Efterforskningar har visat att den fortfarande lever, men finns nu deponerad i Fågelparken i Helsingborg. I ett kort svar meddelar ägaren Mats Hafström att ”vi har 2 rödfotade sköldpaddor från Jonas [Wahlström]”. Om det verkligen är Blombergs sköldpadda så sitter man faktiskt på en attraktion. Mer än någon annan förkroppsligar den sköldpaddan också ett stycke svensk sköldpaddshistoria.⁷⁰

Noter

För allehanda tips och synpunkter tackar jag sköldpaddsvännerna Sofia Blom (Stockholm), Gunnar Broberg (Lund), Lars Christiansen (Stockholm), Thomas Håkansson (Uppsala), Esbjörn Ogevall (Östersund), Richard Wahlgren (Lund) och Erik Åhlander (Stockholm). Eva Nyström (Uppsala) har gjort mig uppmärksam på några brev i Linnékorrespondensen. Tack också Traditionsvetenskapliga nämnden, Svenska Litteratursällskapet i Finland, som finansierat mina studier av sällskapsdjurens betydelse för människor i Norden.

¹ Om White, se Gunnar Brusewitz, *Den otåliga penman* (Stockholm, 1996), 193–194. En förteckning över olika utgåvor av boken ges i Ian F. Lyle, "A list of editions of Gilbert White's *Natural History of Selborne*", i Richard Mabey's utgåva av *The Natural History of Selborne* (London, 1988), 243–250. En svensk översättning kom så vitt jag kan se först 1963. Om sköldpaddan, se A. C. Highfield & J. Martin, "New light on an old tortoise: Gilbert White's *Selborne* tortoise re-discovered", *Journal of Chelonian Herpetology* 1 (1989), 13–22. Nyare forskning visar emellertid att *T. whitei* tillhör nominatrasen av *T. graeca*, se Uwe Fritz, D. James Harris, Soumia Fahd, Rachid Rouag, Eva Graciá Martínez, Andrés Giménez Casalduero, Pavel Široký, Mohsen Kalbousi, Tarek B. Jdeidi & Anna K. Hundsdoerfer, "Mitochondrial phylogeography of *Testudo graeca* in the Western Mediterranean: old complex divergence in North Africa and recent arrival in Europe", *Amphibia-Reptilia* 30 (2009), 63–80.

² Sylvia Townsend Warner, *The Portrait of a Tortoise. Extracted from the Journals & Letters of Gilbert White* (London, 1946); Verlyn Klinkenborg, *Timothy; or, Notes of an Abject Reptile* (New York, 2006).

³ *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* I:6 (Stockholm, 1912), 224–225 (L5298); Günther Schmid, "Linné im Urteil Johann Beckmanns, mit besonderer Beziehung auf F. C. Medicus", *SLÅ* 1937, 51. Beckmanns originaltext återfinns i *Physikalisch-ökonomische Bibliothek* IV (1773), 300. *Testudo pusilla* finns beskriven i Carl Linnaeus, *Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species,*

cum characteribus, differentiis, synonymis, locis I, 10:e uppl. (Stockholm, 1758), 199. Typlokalen bör, enligt den tyske herpetologen Heinz Wermuth, ha varit Santa Cruz, Oran, i Nordafrika, se Heinz Wermuth, "Versuch der Deutung einiger bisher übersehener Schildkröten-Namen", *Zoologische Beiträge* N.F., 7:2 (1956), 401–402. Linné uppger 1758 felaktigt "India". Enligt Robert Mertens & Heinz Wermuth, *Die Amphibien und Reptilien Europas* (Frankfurt am Main, 1960), 65, bör *T. pusilla* ses som en synonym till morisk landsköldpadda, *Testudo graeca graeca* LINNAEUS, 1758.

⁴ Diskussioner om källor och metod för att lära känna de smärre husdjurens och sällskapsdjurens kulturhistoria närmare återfinns i Stefan Lundberg & Ingvar Svanberg, "Stone loach in Stockholm, Sweden, and royal fish-ponds in the seventeenth and eighteenth centuries", *Archives of natural history* 37 (2010), 154–156; Madeleine Bonow & Ingvar Svanberg, "Uppländska ruddammar: ett bidrag till akvakulturens historia", *Uppland. Årsbok* 2012, 123–126, samt Leif Lindin & Ingvar Svanberg, "Samernas hundar i äldre tid", *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok* 2012 (2013), 107. Källsituationen när man skriver exempelvis kaninens, vinbergssnäckans, påfågeln eller guldskens äldre historia är vanligtvis mager med spridda skriftliga belägg i olika slags dokument, enstaka fysiska kvarlevor och ett fåtal äldre avbildningar. Tolkningar får göras utifrån de få konkreta belägg som föreligger. Sköldpaddornas plats i kulturhistorien diskuteras med utgångspunkt i en art på ett förtjänstfullt sätt av Günther Karl Kunst & Richard Gemel, "Zur Kulturgeschichte der Schildkröten unter besonderer Berücksichtigung der Bedeutung der Europäischen Sumpfschildkröte *Emys orbicularis* (L.) in Österreich", *Stapfia* 69 (2000), 21–62.

⁵ För en värdefull översikt över denna litteratur se Aaron M. Bauer, "Linnaean names and pre-Linnaean sources in herpetology", *Bibliotheca Herpetologica* 9 (2012), 53–79; Kilian Stobaeus, "Descriptio Testudinis americanae terrestris", *Acta Literaria et Scientiarum Sueciae Upsaliae* III (1730), 58–62 som beskriver en sydamerikansk

skogsköldpadda. Oumbärlig är referenslistan "Pre-Linnaean Turtle Literature", www.chelonian.org/pre-linnaean.

⁶ Einar Lönnberg, *Linnés föreläsningar öfver djurriket* (Uppsala, 1913), 167.

⁷ Lönnberg 1913, 167, 446.

⁸ Pehr Osbeck, *Dagbok öfver en Qstindisk Resa Åren 1750, 1751, 1752* (Stockholm, 1757), 293. Om Hjortsberg, se Daniel Möller, *Fänad i helgade skrifter. Svensk djurgravpoesi 1670–1760* (Lund, 2012), 230. Hjortsberg var annars en man som gärna omgav sig med spännande sällskapsdjur: "Jag har af medföd böjelse altid haft lust för curiositeter, naturalsamlingar, djur, foglar och fiskar, hvaraf jag ägt åtskilligt", bekänner han för Linné. Han berättar om en rysk björn, en tvättbjörn ("Americansk Räf") och faktiskt också en kattlemur, *Bref och skrivelser* I:7 (1917), 110–111 (L 3973). Carl Peter Thunberg, *Resa uti Europa, Africa, Asia, förrättad åren 1770–1779* III (Uppsala, 1791), 285.

⁹ Otto Krümmel ger en intressant skildring med historiska tillbakablickar i kapitlet "Vom Aequator über Ascension nach Pará", i *Reisebeschreibung der Plankton-Expedition* (Kiel, 1892), 195–197. En modern historik ges av Roger Huxley, *Ascension Island and Turtles* (Georgetown, 1997), se också Huxley, "Historical overview of marine turtle exploitation, Ascension Island, South Atlantic", *Marine Turtle Newsletter* 84 (1999), 7–9. Rörande äkta sköldpaddssoppa, se exempelvis Ch.E.M. Hagdahl, *Kök-konsten som vetenskap och konst* (Stockholm, 1896), 348. Bengt Bergius är allmänt positivt inställd till sköldpadda som livsmedel, och redovisar med talrika noter flera exempel, *Tal, om Läckerbeter* (Stockholm, 1785), 175–179. Dess svenska dimension får dock anstå till något annat tillfälle. Washington-konventionen förbjuder numera handel med soppsköldpaddor som livsmedel. Redan på 1700-talet utveckledes rätten "falsk sköldpaddssoppa", baserad på kött från kalvhuvud, se recept i Gunilla Lindell & Ingvar Svanberg, *Hjärtegot! Riktig mat för barn och vuxna* (Stockholm, 2010), 52. I Ost- och Sydostasien hotas många sköldpaddsorter, eftersom de är eftertraktade på matsedeln i kinesiska kök. Man talar därför om den asiatiska sköldpaddskrisen, se Anders G. J. Rhodin, "Turtle survival crisis",

Turtle and Tortoise Newsletter 1 (2000), 2–3.

¹⁰ Osbeck, 97; densamme, *Reise nach Ostindien und China. Nebst O. Torens Reise nach Surat und C.G. Ekebergs Nachricht von der Landwirthschaft der Chineser* (Rostock, 1765), 128; John Edward Gray, *Catalogue of Shield Reptiles in the Collection of the British Museum* I (London, 1855), 67; Carl Linnaeus, *Systema naturae* ... I (Stockholm, 1758), 197–197. Om de akademiska samlingarna i Uppsala under Linnés tid, Yngve Löwegren, *Naturalieekabinett i Sverige under 1700-talet. Ett bidrag till zoologiens historia* (Lund, 1952), 192–202; Einar Lönnberg, *Linnean Type-Specimen of Birds, Reptiles, Batrachians and Fishes* (Stockholm, 1896), 11, 33–34. Åke Holm, *Specimina Linnaeana. I Uppsala bevarade zoologiska samlingar från Linnés tid* (Uppsala, 1957), 43, 58.

¹¹ Robert Geete, *Peder Månssons skrifter på svenska* (Stockholm, 1915), 119, 463, 466.

¹² Justin Gerlach, *The Great Survivors. 220 Million Years of Turtle Evolution* (Cambridge, 2012); Torsten M. Scheyer, Thomas Mors & Elisabeth Einarsson, "First record of soft-shelled turtles (Cryptodira: Trionychidae) from the Late Cretaceous of Europe", *Journal of Vertebrate Paleontology* 32 (2012), 1027–1032; Holger Vetter, Peter Paul van Dijk & Torsten Blanck, *Schildkröten der Welt I–IV* (Frankfurt am Main, 2002–2006). En nyttig checklista över samtliga arter och giltiga vetenskapliga benämningar är Fritz Uwe & Peter Havaš, "Checklist of Chelonians of the World", *Vertebrate Zoology* 57 (2007), 207–208.

¹³ Helmut Gläss & Walter Meuzel, *Die Süßwasserschildkröten Europas* (Wittenberg-Lutherstad, 1972); Uwe Fritz, *Die Europäische Sumpfschildkröte* (Bielefeld, 2003). Om subfossila fynd i Skandinavien, se Clas Kurck, *Den forntida utbredningen af kärrsköldpaddan: Emys orbicularis, i Sverige, Danmark och angränsande länder* (Lund, 1917); Orvar Isberg, *Das ehemalige Vorkommen der Sumpfschildkröte (Emys orbicularis L.) in Schweden und damit zusammenhängende klimatische Erscheinungen*, Arkiv f. Zoologi, 21, A, 3. (Stockholm, 1925); Magnus Degerbøl & Harald Krog, *Den europeiske sumpskildpadde (Emys orbicularis L.) i Danmark: en zoologisk og geologisk undersøgelse af danske postglaciale fund* (København, 1951). Se också Sven Nilsson,

Skandinavisk fauna III. *Skandinavisk herpetologi eller beskrifning öfver de sköldpaddor, ödlor, ormar och grodor, som förekomma i Sverige och Norrige, jemte deras lefnadssätt, födoämnen, nytta och skada m.m.* (Lund, 1842), 9–12.

¹⁴ Se bl. a. Justin Gerlach, *Famous Tortoises* (Cambridge, 1998). Om Walter Rothschilds passion för jättesköldpaddor, se Miriam Rothschild, *Walter Rothschild. The Man, the Museum and the Menagerie* (London, 2008), 197–205. För en mer underhållande version om Rothschilds sköldpadda, se Twigs Way, *A Crocodile in the Fernery. An A–Z of Animals in the Garden* (Chalford, 2008), 77–79.

¹⁵ John Bernström, "Sköldpaddor", i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* (Malmö, 1977), 144–149. De antika författarnas kunskaper finns relaterade i Alfred Brehm, *Djurens liv* 11 (Stockholm, 1928), 96 (sköldpaddsavsnittet i den svenska upplagan redigerades av entomologen Albert Tullgren). Sigfrid Aron Forsius, *Physica* (Cod. Holm. D 76) (Uppsala, 1952), 156, 271–272, fig. 17.

¹⁶ Nils Matsson Kiöping, *Een reesa, som genom Asia, Africa och många andra bedniska konungariket sampt öijar medh flijt är förrättat aff Nils Matson Kjöping* (Wisingsborgh, 1667), 134; se också Gunnar Broberg, *Homo sapiens L.* (Uppsala, 1975), 247; Carl-Ola Andersson, "Vid åtta glas", *Västerbotten* 1948, 25. John Granlund, "Fiskarekapell på den svenska ostkusten", *Saga och sed* 1979 (1980), 105.

¹⁷ William Karlson, *Ebba Brahes hem. Ett herremansinventarium från 1600-talet* (Lund, 1943), 34. Brevet återges i *De la Gardiska Archivet* VI (Stockholm, 1835), 117–121.

¹⁸ Sune Hildebrand, *Carl XI:s Almanacksanteckningar* (Stockholm, 1918), 378; Bertil Rapp, *Djur och stilleben i karolinskt måleri* (Stockholm, 1951), 127 och plansch 97.

¹⁹ Om fångst, se *Lördags-Magazinet* 1836, 92–94; om sköldpaddstämjare, Anton Bäckström, *Ett besök i Japan och Kina, jemte bilder från vägen dit öfver Goda-Hoppsudden, Bourbon, Nya Kaledonien, Manilla och Kokinkina* (Stockholm, 1871), 289–290. Om plastromansi med sköldpaddsskal, en variant av orakelben, se Bernard Karlgren, *Från Kinas tankevärld* (Stockholm, 1968), 123. Innan Sven Gillsäter fotografe-

rade reproducerande soppsköldpaddor och Rolf Blomberg Galapagossköldpaddor i vilt tillstånd har däremot avbildningar med svenska upphovsmän varit få.

²⁰ *Bref och skrivelser* I:7 (1917) 17 (L 1126).

²¹ *Bref och skrivelser* I:7 (1917), 67 (L 1345).

²² Arvd Hj. Uggla, "Några Linné-fynd i uppländska gårdsarkiv", *SLÄ* 1934, 30–31.

²³ Uggla, 31.

²⁴ *Bref och skrivelser* I:8 (1922), 69, 78–90; Carl Skottsberg, *Pebr Kalm: Levnadsteckning* (Stockholm, 1951), 171, 178.

²⁵ Carl Linnaeus, *Hans Maj:ts Adolf Frideriks vår allernådigste konungs naturalie samling innehållande sällsynte och främmande djur, som bevaras på kongl. lust-slottet Ulriksdahl beskrefne och afritade samt på nådig befällning utgifne af Carl Linnaeus* (Stockholm, 1754), 50, och densammes, *Museum S:ae R:ae M:tis Adolphi Friderici Regis Suecorum, Gothorum, Vandalorumque &c. &c. &c. in quo Animalia variora imprimis & exotica: Aves, Amphibia, Piscis describuntur* (Holmiae, 1764), 36. Linné förtecknar flera arter i dessa kataloger, och åtminstone en sköldpadda finns kvar på Naturhistoriska riksmuseet. Adolf Fredrik mottog förstås åtskilliga sköldpaddor till sina zoologiska samlingar, se bl.a. Göran Nilzén, *Carl Gyllenborg. En frihetstida hattpolitiker* (Stockholm, 2007), 252, vilka sedermera hamnade vid Uppsala universitet för Linnés gottfinnande. Se också dissertationen *Museum Adolphi Fridericianum* (Uppsala, 1746), 7 (med Lars Balk som respondent). De kungliga zoologiska samlingarna och deras öde diskuteras i detalj av Yngve Löwegren, 295–318, och i densammes "Linné och de kungliga naturaliesamlingarna på Ulriksdal och Drottningholm", *SLÄ* 1959, 54–68. Se också Lars Wallin, *Carl Peter Thunberg (1743–1828). Självbiografiska anteckningar med bibliografi* (Uppsala, 1993), 36. Eventuella levande sköldpaddor har inte kunnat beläggas. Merit Laine uppger i *"En Minerva för vår Nord". Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre* (Stockholm, 1998), 135–137, att hovet höll åtskilliga exotiska djur, men är tyvärr för svepande och ger få detaljer.

²⁶ "Wälborne Herr Archiater...". *Johan Otto Hagströms brev till Abraham Bäck 1747–1791* (Linnköping, 1997), 234.

- ²⁷ Johan Otto Hagström, "Rön med en lefvande sköldpadda, *Testudo pusilla*", *KVAH* 1784, 42–52. Citatet återfinns på s. 49. Om herpetologiska redogörelser i *KVAH* 1739–1825, se Richard Wahlgren, "Herpetology in the Transactions of The Royal Swedish Academy of Sciences", *International Society for the History and Bibliography of Herpetology* 1:2 (1999), 7–26. Wahlgren refererar utförligt och kommenterar sakkunnigt de enskilda artiklarna om reptiler och groddjur i *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar*.
- ²⁸ Carl Linnaeus, *Systema naturae per regna tria naturae* I, 12:e uppl. (Stockholm, 1766), 353 ("lever på hönsgödsel, bröd, gräs", kan det vara Linnés egna erfarenheter?); "Wälborne Herr Archiater...", 236, 247, 249.
- ²⁹ "Wälborne Herr Archiater...", 251.
- ³⁰ Arvid Hj. Uggle, "Linné den yngres brev till Abraham Bäck 2", *SLÅ* 1958, 74. Om Linné den yngres djur i den akademiska trädgården Ingvar Svanberg, "Deras mistande rör mig så hierteligen". Linné och hans sällskapsdjur", *SLÅ* 2007, 81–85.
- ³¹ Martin Staaf, "Några Anmärkningar, rörande en Skyldpadda, som i nio månader lefde i Göt-heborg", *Det Götteborska Wetenskaps och Witterhets Samhälles handlingar* IV (1788), 65–68.
- ³² Om Linnélärjungarnas betydelse för herpetologin i allmänhet, se Kraig Adler, "Herpetological exploration in the 18th century. Spanning the globe with Linnaeus's students", *Bibliotheca Herpetologica* 9 (2012), 39–52. Mer specifikt se Johan Peter Falk, *Beyträge zur Kenntnis des Russischen Reichs* I (St Petersburg, 1784), Carl Peter Thunberg, "Beskrifning på Trenne Sköldpaddor", *Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar* 1787, 178–180 och plansch 7; Carl Fredrik Hornstedt, *Brev från Batavia. En resa till Ostindien 1782–1786* (Helsingfors, 2008), 278.
- ³³ Johannes Matthäus Bechstein, *Naturgeschichte der Stubenthier* (Gotha, 1797), 293–296.
- ³⁴ Johann Julius Wahlbaum, *Chelonographia oder Beschreibung einiger Schildkröten* (Lübeck, 1782); Johann David Schöpfung, *Naturgeschichte der Schildkröten mit Abbildungen erläutert* (Erlangen, 1795); John Gray, *Catalogue of the Tortoises, Crocodiles, and Amphibians, in the collection of the British Museum* (London, 1844).
- ³⁵ Carl Johan Alfred Skogman, *Fregatten Eugenies resa omkring Jorden åren 1851–1853, under befäl af C. A. Virgin* I (Stockholm, 1854–55), 169.
- ³⁶ NRM 9208, NRM 5601. Exemplaret som hemfördes levande har acc. nr NRM 9057. Insamlad på Galapagos den 11–20 maj 1852.
- ³⁷ Carl Magnus Ekbohrn, *Loggboks-anteckningar under en jordomsegling med fregatten Eugenie åren 1851–53, gjorda och fäderneslandets ungdom tillägnade af en jungman* (Stockholm, 1856), 72. Redan Brehm 1928, 118–122, förmedlar med utdrag ur litteraturen skakande uppgifter om den omfattande slakten på Galapagosöarnas sköldpaddor. Rolf Blomberg, *Underliga människor och underliga djur. Strövtåg på Galapagos och i Amazonas* (Stockholm, 1936), 80; Henry Nicholls, *Lonesome George. The Life and Loves of a Conservation Icon* (London, 2006). Ensamme George påträffades 1972 och beräknades då vara 60 år gammal. Då hade arten inte syntts till sedan 1906 på Pinta Island.
- ³⁸ Se V. H., "Axel Cohn", *Akvariet* 14 (1937), 122. Cohn var född i Danmark 1869 och flyttade som bildhuggare till Sverige. Så småningom övergav han sitt hantverkaryrke och öppnade fågelhandel i Klarakvarteren. Sortimentet vidgades så småningom, men fåglar förblev hans huvudintresse.
- ³⁹ Ella, *Den kunnige lekkamraten* (Stockholm, 1891), 43–44; D. S. Hector, *Samlingarnas bok. Praktiska anvisningar och råd vid anläggandet, ordnandet och förköpfandet af alla slags samlingar* (Stockholm, 1893), 317–338, med ingående anvisningar och uppmuntrande tillrop som att ett terrarium blir "en prydnad för det elegantaste rum" och inrymt "med ormar och ödlor ger icke på långt samma stank ifrån sig som en bur, hvari man förvarar en rätta".
- ⁴⁰ Ingvar Svanberg, "'Nyss visades i Uppsala två små nyfödda lejonungar'. Om svenska lejon", *Uppland Årsbok* 2010, 118. Om giraffens europeiska historia, se Lothar Dittrich, Sigrd Dittrich & Ingrid Faust, *Das Bild der Giraffe* (Hannover, 1993). För monterad *Testudo ibera*, Naturhistoriska riksmuseets NRM 9053, ME-NAG-1867FEB01.
- ⁴¹ CAPT-1862DEC, nuvarande accessionsnummer NRM 5604. *Öfersig af Kongl. Vetenskaps-Akademien Förhandlingar* 20 (1863), 421.

⁴² Govert Adolf Indebetou, *Resa till Levanten med ångkorvetten "Danzig" år 1853* (Stockholm, 1952), 167. Om sedvänjan att föra med sig sällskapsdjur ombord på de gamla segelfartygen, se Knut Weibust, *Deep Sea Sailors. A Study in Maritime Ethnology* (Stockholm, 1969), 428. Kapten Johanssons sköldpadda har accessionsnummer NRM 20045, är monterad på en träplatta och daterad 9 maj 1889. Den i katalogen angivna arten brukar ses som en synonym benämning för *Chelonoidis denticulata* (LINNAEUS, 1766), en art som emellertid inte förekommer vild på Saint Lucia.

⁴³ C. A. C. Lewenhaupt, *I resällskap med en gammal sköldpadda och tolv unga krokodiler* (Stockholm, 1932), 247–262.

⁴⁴ Edvard Hammarstedt, "Skansens zoologiska trädgård åren 1895 och 1896", *Meddelanden från Nordiska museet* 1895 och 1896 (Stockholm, 1897), 175; Sigrid Millrath, *Tror fröken att det klarnar?* (Stockholm, 1993), 116–117; Herman A. Ring, *Skansen. Friluftsmuseet å Kongl. Djurgården* (Stockholm, 1897), 92.

⁴⁵ "Skansens zoologiska trädgård åren 1893 och 1894", *Meddelanden från Nordiska museet* 1893 och 1894 (Stockholm, 1895), 125, 138. Katalognummer NRM 9136 (STOCKHOLMS-AKVA), resp. NRM 9123 (SKA-1895JAN27).

⁴⁶ *Meddelanden från Nordiska museet* 1892 (Stockholm, 1893), 138. Skalet av soppsköldpaddan har katalognummer NRM 9178.

⁴⁷ Vera Siöcrona, *Apan och jag. Ett år bland Skansens djur* (Stockholm, 1942), 88 ff.

⁴⁸ Hjalmar Rendahl, "Naturhistoriska riksmuseet. Vertebratavdelningen", *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok* 37 (1939), 282. Filmen hette Draken på Komodo (1938) och beskrivs i Svensk Filmdatabas som en "kortfilm från SF:s Ostindienexpedition under ledning av Paul Fejos". Denna imponerande ödla (som figurerar i James Bond-filmen Skyfall) beskrevs först 1912 av Peter Ouwsen, "On a large *Varanus* species from the island of Komodo", *Bulletin du Jardin botanique de Buitenzorg* 2:6 (1912), 1–3. På Naturhistoriska riksmuseet bevaras skinn av två komodovaraner, en med accessionsnummer 5976 med en notering om att den funnits på Skansen, fast med årtalet november 1931, vilket skapar frågetecken. Ett annat skinn har acces-

sionsnummer NRM 5955 med anteckningen "possibly from Skansen". Jag hittar inget i Skansens årsberättelser som bekräftar detta. Däremot står det i KVA:s årsberättelse att år 1927 tog museet emot en komodovaran: "Ett förvärv, som snarare i betraktande av de utbytta föremåls värde kan betraktas som en gåva än som byte, bestod däri att föreståndaren av d:r L. F. DE BEAUFORT [Lieven Ferdinand de Beaufort], Amsterdam, fick mottaga skinn och skalle av den stora jättevaranen, *Varanus komodoensis*, för 10 svenska små däggdjur och 14 småfåglar." Se *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1927*, 63 (se också *Årsbok för 1929*, 215). I *Årsbok* för 1944 meddelas att Gottfrid Wennerdts monterat ett skelett av komodovaran. Erik Åhländer vid museet har gjort mig uppmärksam på detta. Den internetbaserade Zootierliste uppger att Skansen hade arten 1938–1939 och Göteborgs akvarium 1939. Komodovaraner har senare kommit till Sverige. Parken Zoo i Eskilstuna har sedan 2008 ett exemplar från Chester zoo. Tidigare hade man arten 1999 till 2002.

⁴⁹ Henning Wieslander, "... 21 fåglar, några reptiler samt pungdjursfoster och ett levande exemplar af myrpiggsvinet..." Birger Mörner som naturaliesamlingar", *Samfundet Örebro Stads- och länsbiblioteks vänner* 28 (1961), 121–122. Även ett levande myrpiggsvin hamnade i Uppsala där det snart gjorde sig "särdeles hemmastadt på den zoologiska institutionen, där det tröfdes förträffligt och genom sitt godmodiga och humoristiska uppförande tillvunnit sig stor popularitet" (s. 96). Om bryggödlorna, se också Otto Cyrén, "Den gamla bryggödlan i Uppsala", *Fauna och flora* 30 (1935), 10–16.

⁵⁰ Brehm 1928, 127.

⁵¹ Om zoohandeln i början av 1900-talet, se Ingvar Svanberg, "Kammarsångare och rolig-hetsministrar", i *Signums svenska kulturhistoria* 7, *Det moderna genombrottet*, red. Jakob Christensson (Stockholm, 2008), 335–336.

⁵² Brehm 1928, 95. Folklivsarkivet vid Lunds universitet: Frågelistsvar LUF M 20 208.

⁵³ C. H. Hedenström, "Mina hobbies", *Akvariet* 27 (1955), 106; "Göteborgs akvarieförening", *Akvariet* 7 (1930), 140.

⁵⁴ *Göteborgs Zoologiska Affär. Prislista* 1939 (butikens låg på Östra Larmgatan 8). För en kort

historik över den tidiga terrarieskötselns utveckling i Sverige, Ingvar Svanberg, *Siskeburar och gulfiskeskälar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria* (Stockholm, 2001), 133–141; Christian Lund, *Akvariet og Terrariet* (København, 1925), 91–93. I Danmark fanns sedan sekelskiftet det livaktiga Selskabet for Stuekultur (instiftat 3 oktober 1903), som också befrämjade terrarieskötsel. Även den tyska läkaren Wilhelm Klingehöffers böcker om terrarieskötsel uppmärksammades i Sverige, se Hjalmar Rendahls recension i *Fauna och flora* 24 (1929), 91–92.

⁵⁵ NRM 5983 (CYR-1937/1945); Otto Cyréns alltjämt läsvärda bok heter *Ormar i fantasi och verklighet* (Stockholm, 1934). Otto Cyrén (1878–1946) var kemist med möjligheter till långresor i Europa, Västasien och Nordafrika. Som herpetolog var han framstående och torde förtjäna att studeras närmare av någon vetenskapshistoriker.

⁵⁶ Hjalmar Rendahl, "Naturhistoriska riksmuseet. Vertebratavdelningen", *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok* 36 (1938), 250; Rolf Blomberg, *Sydvart* (Stockholm, 1948), 57.

⁵⁷ Hj. Östergren, *Jubileumsutställningens akvarium. En vägledning* (Göteborg, 1923). Ett idéprogram till ett permanent offentligt akvarium i Göteborg återfinns i Hj. Östergren, "Göteborgs Sjöfartsmuseums akvarium, dess uppgifter och utsikter", *Göteborgs Sjöfartsmuseum. Årstryck* 1924, 17–22. I en katalog på över 60 sidor, Hj. Östergren, *Akvariet i Göteborg. En vägledning* (Göteborg, 1933), berättas om åtskilliga sköldpaddor av olika slag, men det framgår ej vilka arter som verkligen visades i akvariets anläggningar. Uno Plazikowski, "Ett besök i Göteborgs akvarium", *Vivarium* 1 (1952), 64–66.

⁵⁸ Wofram Junghans, "Die Riesenschildkröte (*Testudo gigantea* D. B.) im Berliner Aquarium", *Blätter für Aquarien- und Terrarienkunde* 28:3 (1916), 38–39; Katja Ebersbach, *Zur Biologie und Haltung der Aldabra-Riesenschildkröte (Geochelone gigantea) und der Galapagos-Riesenschildkröte (Geochelone elephantopus) in menschlicher Obhut unter besonderer Berücksichtigung der Fortpflanzung* (Hannover, 2001), 47. Förbättrade kunskaper om foder ledde så småningom till avelsframgångar i fångenskap, se Jack Lacroix Throp, "Notes on breeding the

Galapagos tortoise, *Testudo elephantopus*, at Honolulu Zoo", *International Zoo Yearbook* 9 (1969), 30–31. Om Hamburgs zoologiska trädgård 1860–1920, se Herman Reichenbach, "A tale of two zoos. The Hamburg Zoological Garden and Carl Hagenbeck's Tierpark", i *New Worlds, New Animals. From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*, red. R. J. Hoage & William A. Deiss (Baltimore MD, 1996), 52–54; Brehm 1928, 122.

⁵⁹ Blomberg, *Underliga människor ...* (1936), 80. På Naturhistoriska riksmuseet finns ett exemplar monterat på en lavaklippa (1936) som Rolf Blomberg har hemfört från Santa Cruz, NRM 21169 (fältnummer RBB-1934-INDE-FA). Konservator var Aldor Jansson.

⁶⁰ Hans Pettersson, *Med Albatross över havsdjupen* (Stockholm, 1950), 163, samt avbildning 162. Den taxonomiska statusen och den vetenskapliga nomenklaturen för jättesköldpaddor från Seychellerna, inklusive Aldabraatollen, är komplicerad, se diskussionen i Jack Frazier, "A neotype for the Aldabra tortoise, *Testudo gigantea* Schweigger, 1812", *Herpetological Review* 37 (2006), 275–280.

⁶¹ Rosa Nordenskjöld, *Noaks Ark* (Stockholm, 1916), 164–166; Cora Sandel, *Djur som jag känt* (Stockholm, 1947); Tito Colliander, "Historien om en sköldpadda", *Garm* 21–22 (1944), vi; Nelly Laitinen, "Sven Grönvall och Eva Wichman – två konstnärer i 1930-talets Villa Golické", *Källan* 2008:1, 22; Jan Myrdal, *En annan värld* (Stockholm, 1984).

⁶² Signe Björnberg, *Mina vänner djuren* (Stockholm, 1965), 8.

⁶³ Helge Berlin, "Ett fynd av havslädersköldpadda, *Dermochelys coriacea*, vid Skälderviken", *Fauna och flora* 44, 195–200. Sköldpaddan förvaras monterad i Lunds universitets zoologiska museum. För senare fynd av arten i Sverige, se Tomas Cedhagen, "Havslädersköldpaddan påträffad i Sverige", *Göteborgs Naturhistoriska Museum Årstryck* 1990, 51–53. I februari 2011 hittades ytterligare ett exemplar av samma art på stranden vid Borstahusen, *Helsingborgs Dagblad* 9 februari 2011. För andra sköldpaddsfynd i Sverige, se Tomas Cedhagen & Göran Nilson, *Grod- och kräldjur i Norden. En fälthandbok om vattensalamandrar, grodor, paddor, sköldpaddor,*

ödlor och ormar (Sollentuna, 1991), 49–52. Per Sigfrid Siwertz, *Att vara ung. Minnen* (Stockholm, 1949), 34.

⁶⁴ *Några anvisningar och råd för skötseln av land- och vattensköldpaddan* (Stockholm, 1955; ny utg. 1958). Ännu 1987 utgav Zoobranschen en skötselanvisning under samma titel. Se också Gert Aurell & Tage Ståhl, *Sötvattensakvariet* (Stockholm, 1963), 155; Gert Aurell, Paul Jacobsson & Nils Lindgren, *Nordstedts akvariebok* (Stockholm, 1960), 418–419; S. Ekdahl, "Landsköldpaddor som husdjur", *Vivarium* 1 (1952), 97–98. Från 1960-talet kan nämnas en smådjursklassiker, Gemma Snellman, *Guldhamstrar och andra smådjur* (Stockholm, 1968), som också har ett avsnitt om sköldpaddor.

⁶⁵ Statens Offentliga Utredningar 1963: 75. *Slakt och kastrering av ren jämte andra djurskyddsfrågor* (Stockholm, 1963), 126. Naturhis-

toriska riksmuseet har åtskilliga sköldpaddor i sina samlingar med kataloguppgift att de kommit via tullen i Malmö till Skansen-Akvariet.

⁶⁶ www.asianturtle network.org.

⁶⁷ www.zootierliste.de.

⁶⁸ Hal Herzog, *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat* (New York, 2010), 67–96, men även andra kapitel i boken.

⁶⁹ Aline H. Kidd, Helen T. Kelley & Robert M. Kidd, "Personality characteristics of horse, turtle, snake, and bird owners", *Psychological Reports* 52 (1983), 719–729. Om historia ur ett djurperspektiv, se Gunnar Broberg, *Kattens historia. Sverige speglar i djurets öga* (Stockholm, 2004).

⁷⁰ E-mejl från Jonas Wahlström i januari 2013 och från Mats Hafström den 5 februari 2013.

Summary:

Turtles in Sweden 1650–1950

By Ingvar Svanberg

Turtles and tortoises have always fascinated people. They have given rise to myths and beliefs; they have been used for food and as raw materials to handicraft and art objects; turtles have also been imported to serve as companion and terrarium animals. The oldest record for turtles in captivity in Sweden is from 1650, when Countess Ebba Brahe received some turtles that she had in her garden. Through the centuries there are proofs for other turtles kept in Swedish captivity. The article discusses these cases. Carl Linnaeus got a few live turtles from his student Fredrik Hasselquist on a scientific expedition in Asia Minor, which he kept in his Uppsala home. Many of Linnaeus's contemporaries and students also kept their own turtles, sometimes described in letters or scientific articles. These were mostly Mediterranean and North American species. With widened horizons further turtles, also from other continents, were brought to Sweden. Galápagos tortoises have been imported on several occasions, such as 1853, 1938 and 1948, but they never seem to have lived very long in captivity. Pet turtles remain popular in Sweden, and several zoos (Skansen Aquarium, Eskilstuna Parken Zoo, and Borås Zoo) nowadays conduct ambitious breeding programs to maintain viable populations of threatened species.

Författarens adress:

FL Ingvar Svanberg, Centrum för Rysslandsstudier, Uppsala universitet, Box 514, 751 20 Uppsala. E-post: ingvar.svanberg@uhrs.uu.se.

DAVID DUNÉR

Botaniska vandringar på Kullen

Om fältbotanikern Bengt Lidforss

Botanisten, darwinisten, socialisten, ateisten, rabulisten Bengt Lidforss (1868–1913) kände att hans dagar var räknade sommaren 1913. Den stora kroppspulsåderns kärlväggar kunde när som helst brista. Nu för hundra år sedan, den 23 september, på kvällen efter en föreläsning, dog han av brusten aorta. Hans forskning hade främst varit inriktad mot växtfysiologiska frågeställningar, särskilt artbildningen inom björnbärssläktet *Rubus* kom att följa honom som ett ständigt mysterium. Vid sidan av sin verksamhet som lärare och forskare, slutligen professor i botanik i Lund 1911, var han en fruktad kritiker i socialdemokratiska *Arbetet* i Malmö. Han har blivit hågkommen som en mycket radikal och stridbar polemiker som med blixtrande intelligens obarmhärtigt krossade sina meningsmotståndare. Även Linné och den traditionella systematiska botaniken fick sig en rejäl nedsabbling. En i forskningen okänd sida av hans person är emellertid hans fältbotaniska verksamhet och estetiska-etiska känsla för naturen. Dessa melankoliska naturstämningar kontrasterar mot de hetlevrade utfallen i de intellektuella stridernas hetta. På ett märkligt sätt utgör också Kullahalvön i nordvästra Skåne både början och slutet av hans författarskap. Hans första vetenskapliga artikel var frukten av hans ungdomsvandringar i Kullabygden; hans sista publicerade artikel var ett upprop till skydd av Kullen. Det är som när man går vilse i skogen och kommer tillbaka till samma plats där man en gång började.

Botaniska vandringar

Tidigt på morgonen gav sig Bengt Lidforss iväg ”med ett par smörgåsar i fickan och en jätteportör på ryggen till Kullen, till sina älskade Rubi”. Och så kom han hem sent på kvällen efter en dagspromenad på fem-sex mil. Sommar efter sommar gick han till Kullen för att studera dess många botaniska rariteter, ”och han kunde säga precis på millimetern tror jag”, berättar systemen Gärda, ”var den eller den växten fanns, det slog aldrig fel.”¹ Efter tre

somrar i Osby i norra Skåne intog familjen Lidforss 1879 ett sommarställe i vad som då hette Engelholms hamn, det vill säga nuvarande Skälderviken.² Nio somrar i rad bodde de där vid Skälderviken, havsviken mellan Kullen och Bjärehalvön i nordvästra Skåne, i ett idylliskt fiskeläge med korsvirkeshus och köksträdgårdar. Under till synes ändlösa sommark dagar simmade de, seglade med snipan, rodde uppför Rönne å och ut till havs för att närmare se på horisonten. Bengt vandrade outtröttligt i omgivningarna, på stränder och ängsmarker och i skogar. Under sina tidiga botaniska exkursioner – jag tror det var på Kullaberg, berättar vännen läkaren Paul Rosenius, kunde han falla på knä och tacka Gud när han påträffade en sällsynt växt.³

I det första brev som finns bevarat, ställt till vännen Karl Petré, avsänt den 7 juli 1885 från Engelholms hamn, berättar Lidforss bland annat om utterjakt, sitt intresse för björnbärssläktet *Rubus* och om en exkursion till Hallandsåsen han nyligen hade företagit sig. Petré som även han hade studerat björnbärens skiftande former, men på Söderåsen, ville nu ut på en ny exkursion med sin vän. Lidforss föreslog att de skulle skjuta upp det till augusti då i stället andra intressanta släkten blommade som *Rumex* (skräppor) och *Epilobium* (dunörter). Ett annat skäl var föranlett av den store *Rubus*-forskaren, professor Fredrik Wilhelm Christian Areschoug. Lidforss skriver: "Min pater hade brev från gubben Areschoug häromdagen. Gubben ämnade sig till Kullen om en tid och skulle underrätta Bengt genom ett brevkort om tiden för sin resa, så att vi kunde ta Rubi tillsammans. Det skall bli förbannadt treffligt..."⁴

Hemma på Bytaregatan i Lund hade Bengt liksom sina syskon ett eget land, där han odlade växter hämtade från "Hamnen", Fågelsång och Kungsmarken.⁵ Lidforss favoritämne i skolan var utan tvekan botanik. Enligt kursplanen skulle man lära känna växternas yttre organ och lära sig examinering för att särskilja växtrikets naturliga familjer.⁶ Det var således den linneanska, systematiska botaniken som betoningen låg på. Som lärobok användes *Naturlära för elementarläroverken* (1875), i vilken Areschoug stått för delen om växterna.⁷ Under hela skoltiden användes Areschougs *Skånes flora* (1866; 1881). Ytterligare en lärobok av samme författare som Lidforss kan ha bekantat sig med var *Botanikens elementer*, vilken under hans skoltid kom i en tredje upplaga 1883.⁸

Ett häfte med bevarade skoluppsatser vittnar om hans tidigt utvecklade intresse för botanik, en iakttagelseförmåga och känsla för naturens skiftningar och förändringar.⁹ En uppsats handlar om blomdelarnas betydelse för växtens liv, en annan om Skånes höstflora. I den senare uppsatsen beskriver

han det skiftande skånska höstlandskapet, barrskogsregionen, bokregionen och slättbygden. Den bygger på egna sinneserfarenheter av barrskogsvegetationens skönhet: ”lingonrisets vackra, röda bär, som verkligen taga sig riktigt bra ut mot den mörkgröna grönskan hos bladen.” Naturupplevelsen väcker sinnesstämningar:

Ljunghedarne med sin nästan bruna färg förete deremot nu en melankolisk anblick, som endast i någon mån förmildras af de röda lingon, som här och der framskymta. I kärr och sumpmarker råder samma ödslighet; stundom förminskas dock denna genom ett vackert s.k. halfgräs (*Rhynchospora alba*) och den lilla tranbärsörten med sina små, astrakanliknande blommor.

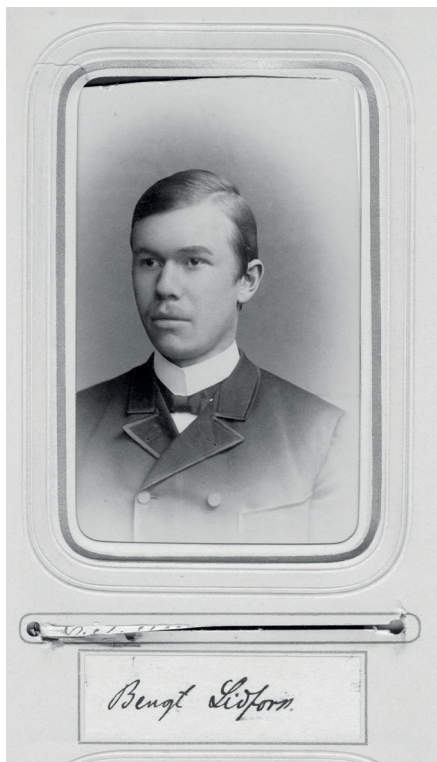
I bokskogarna kan vi träffa på häxörterna (*Circaea lutetiana*, *intermedia* och *alpina*) som ännu ”fröjda vårt öga” med sina fina glänsande blad och sina små, vita blommor. ”I utkanten af skogen, på något sumpig mark, fästes vår uppmärksamhet vid några växter med talrika, små, vackert purpurröda blommor” – det är dunörtssläktet, *Epilobium* (*E. roseum*, *parviflorum*, *chordorrhizum*, *tetragonum* med flera). På liknande lokaler kan man anträffa två vackra tistlar: kärrtistel (*Cirsium palustre*) med röda och kåltistel (*C. oleraceum*) med gula blommor. ”Bland stenrös, kring gårdsgårdar o.d. växa de vackra björnbärsbuskarne, hvilkas svartblå, välsmakande bär som bäst hålla på att mogna.” I slättbygden möts vi så långt ögat kan nå av böljande sädesfält och fruktbara ängar och betesmarker. ”Men under det att på slättbygden och i bokskogarne trädens löf på hösten gulna och förete en något sorglig anblick, ega barrskogarne en äkta nordisk grönska, som aldrig förgår och de få växter, som trifvas der hafva ofta blad som midt i vintern sitta kvar och grönska under snön.”

I en uppsats om Skånes näringsgrenar omnämner Lidforss Linné och hans *Skånska resa*, där Linné som slutomdöme om Skåne yttrar att inget landskap i Sverige och få i Europa kan jämföras med Skåne med dess rika flora, milda klimat, och tillägger Lidforss, dess rikt lottade näringsgrenar. Lidforss syftar på en passage i resebeskrivningen där Linné, den 20 juli 1749, färdas genom Lidforss egna botaniska strövområden mellan Rösjöholm och Össjö i nordvästra Skåne: ”Härligare land kunde icke naturen afbilda, än det, som är här emellan slätten och skog-landen; intet land i Europa öfwerträffar denna ort i fågring och behagelighet, i mildt Climat och fetma.”¹⁰ Rådjur för jakt, fortsätter Lidforss, finns i stor mängd vid till exempel Ängelholm och på Kullaberg. Men han varnar även för de miljöförändringar som håller på

att ske: ”Tyvärr drifver ofta förvärfsbegäret de Skånska bönderna att företaga en olycksbringande skogssköfning som ödelägger de vackraste trakter.” Även i den fjärde och sista uppsatsen, om matematikens betydelse som bildningsmedel, omnämns Linné: Matematiken – ”Om denna kan man säga som Linné säger om naturen, att den ’nullo facit saltus’; den gör inga hopp”. Sammantaget slår redan dessa tidiga uppsatser på ett märkligt sätt an teman i hans senare verksamhet: livskraften, ett sinne för de vackra detaljerna i naturen, naturen som sinnesstämning, höstens och det skånska landskapets skönhet, de vintergröna växterna, björnbären och hoten mot naturen.

Vem väckte hans intresse för botaniken, frågar sig Ragnhild Karlsson i sin avhandling om Lidforss som botaniker.¹¹ Var det fadern Edvard Lidforss som lärde barnen de första namnen på växterna? Eller var det professor Areschoug? Eller botanikern Neuman? Båda var goda vänner till familjen. Areschougs läroböcker och flora var Lidforss följeslagare, och flera utfärder gjorde de tillsammans för att studera nordvästra Skånes björnbärsflora. Areschoug, som 1858 hade tagit initiativ till Lunds Botaniska Förening och alltså varit dess ordförande fram till 1888, fångade upp nya vindar i botaniken, ett alltmer växtgeografiskt och växtfysiologiskt angreppssätt med evolutionära perspektiv.¹² Vid sin offentliga installationsföreläsning 1879 som nybliven professor i botanik förklarade han med eftertryck Darwins utvecklingslära som sedan några år även fanns att tillgå i svensk översättning.¹³ Forskningen var för Areschoug, skriver Lidforss i sin dödsruna över sin lärare 1908, ”ett lika starkt livsbehov för hans själ som syrgasen för hans lungor”.¹⁴

Som tioåring gjorde Lidforss botaniska exkursioner med Leopold Martin Neuman, lärare vid Lunds privata realskola men även vid den privata flickskola som Edvard Lidforss drev.¹⁵ Neuman var specialist på Rubusläktet, särskilt hybridiseringen mellan de olika arterna intresserade honom. Han var också behjälplig vid Areschougs arbete med andra upplagan av hans skånska flora. Neuman hade närmare studerat floran på Hallands Väderö och i trakterna mellan Halmstad och Ängelholm.¹⁶ I en artikel om Skånes och Hallands flora, införd i *Botaniska notiser* 1883, omnämner han ett fynd av *Scrophularia scopoli* Hoppe (hamnflenört).¹⁷ Två skolynglingar vid Lunds högre allmänna läroverk, Hjalmar Möller och Bengt Lidforss, hade funnit de första och flesta exemplaren redan 1881 vid Spoletorp nära Lund. I en annan artikel i *Botaniska notiser* från 1885, om Rubusfloran i nordvästra Skåne och södra Halland, för övrigt i samma nummer som Lidforss medverkade med en artikel, benämner han denna del av Sverige som ”vårt tvifvelsutän

Bengt Lidforss med autograf år 1888 i ett porträttalbum tillägnad Areschoug i samband med Lunds Botaniska Förenings 30-årsjubileum 1858–1888. Foto: Lunds universitets botaniska museum.

rikaste *Rubus*-område”. Det är vanskligt, säger han, att särskilja de olika formerna åt, men vilket har det goda med sig att det väcker botanisternas intresse. ”Och vi våga hoppas, att någon bland dem, hvilka under nästkommande sommar äro i tillfälle att studera nordvestra Skånes och Bohusläns Rubi, skola hålla ett vaksamt öga på *R. pseudo-idaeus*”. Möjligen då skulle man kunna avgöra om det rör sig om en hybrid. Kanske har han Lidforss i tankarna som den som skulle fortsätta inventeringen 1886. I vilket fall omnämner Neuman, i samma artikel, studerande B. Lidforss som sommaren 1883 hade funnit *Rubus nitidus* (synonym till *Rubus divaricatus*, glansbjörnbär) på Hallandsåsen.¹⁸ Bevarade herbarieark avslöjar att Neuman och Lidforss företog gemensamma botaniska vandringar vid Engelholms hamn i juni-juli 1884, gjorde en utflykt till Mölle och så sent som den 10 augusti 1910 begav sig till Kågeröd vid Söderåsen för att samla *Rubus vestitus* (vitt rundbladsbjörnbär).¹⁹

Det står helt klart att Areschoug och Neuman betydde mycket för Lidforss botaniska förkovran. Edvard Lidforss, förutom sin faderliga insats,

hade sannolikt ingen större inverkan på Bengts intresseinriktning. Men *vem* väckte hans intresse? Så formulerad, leder frågan delvis fel då den förutsätter vissa för givet antagna påståenden om det mänskliga tänkandet. Det framstår som om naturintresset med nödvändighet uppkommer som det vore endast ett socialt fenomen, ett intresse som bara kan komma till genom påtryckningar från andra som redan har detta intresse. Jag tror att ingen av dessa egentligen *väckte* hans intresse. Säkerligen hade de dock betydelse för hans botaniska intresse, gav den näring och riktning. Men om något väckte hans intresse och känsla för naturen var det naturen själv, i mötet med världen, genom vandringarna, under sysslolösa, ensamma sommandagar i Skälderviken. Vår tankeverksamhet sker inte som en isolerad verksamhet i våra huvuden, begränsade av kroppens skal, eller endast som ett socio-kulturellt fenomen, utan tänkandet är situerat i rummet och påverkas av vår omgivning, de sinnesintryck vi tar in från världen, hur vi bearbetar dem och använder dem för vårt tänkande.²⁰ Vi lägger också ut tankar och känslor i landskapet omkring oss. Minnena finns där ute i träden, åkrarna, fåglarna och växterna. Landskapet framkallar inre stämningar, men de inre stämningslägena kan också gestaltas som landskap. Landskapet blir till själs-tillstånd. Gränsen mellan jaget och omvärlden flyter in i varandra, som i ett gränsland där vågor sköljer in mot en strand och drar sig tillbaka.

Det är vad den här uppsatsen handlar om. Hur Lidforss i sitt författarskap tar intryck av världen omkring honom, påverkas av sina sinnesintryck, naturen som väcker inre stämningslägen, men också hur det inre gestaltas i formen av yttre ting, landskap, årstider och växter. Som fältbotaniker var han receptiv i att avläsa naturens skiftningar, men naturen säger honom även något mer än om den darwinistiska evolutionens pågående processer, den säger något om människan och hennes inre processer. I den skånska naturlyriken fann han denna natursymbolik som uttryckte korrespondenserna mellan den yttre och inre verkligheten. Lidforss naturkänsla ger en helt annan bild av honom än vad som tidigare har lyfts fram. Här avtäcks en annan sida av hans personlighet än den offentlige radikale skribenten, ateisten, socialisten, den fräcke polemikern, den furiöse rabulisten som anföll alla och allt som var heligt. I djup existentiell mening påverkades han av naturen. Under vår barndoms och ungdoms sommarpromenader, berättar systemn Gärda, kunde Bengt plötsligt stanna och efter en stunds tystnad säga: "Herre Gud, vad här är vackert!"²¹

Nordvästra Skånes flora

Under sin första universitetstermin 1885 publicerade Lidforss i *Botaniska notiser* sin första vetenskapliga artikel, ”Några växtlokaler till nordvestra Skånes flora”, med botaniska iakttagelser från de tre senaste somrarnas exkursioner i trakterna kring Skälderviken.²² Kullabygdens och nordvästra Skånes flora hade före honom studerats av namnkunniga botanister som Johan Leche, Carl von Linné, Göran Wahlenberg och Elias Fries.²³ Nils Christopher Gyllenstierna på Krapperup upprättade 1851 en artlista över Kullabergs fanerogamer, ormbunkar och mossor.²⁴ Areschoug, Neuman och Lunds Botaniska Förening hade gjort strapatsrika utfärder till området. Lidforss undersökningar utmärker sig mera av en blick för hybrider, för det krångliga, variationerna som inte tycks passa in i den vackra linneanska ordningen.

Hans exkursioner gick främst från Ängelholm i söder till Båstad och Torekov i norr. Mindre noggrant hade han undersökt området väster om Skälderviken till Kullahalvön. Han omnämner cirka 137 olika arter, underarter och hybrider funna vid cirka 71 olika fyndorter. I särklass har de flesta fynden gjorts i Engelholms hamn med omgivningar, kring och i själva Ängelholm, längs Rönne å och mellan Engelholms hamn och Skepparkroken. Åtskilliga fynd har också noterats från Ärrarp, Magnarp och Tostarp i Barkåkra socken, och från Stora Hult och Önnarp i Förslövs socken. Även ett antal olika lokaler på Hallandsåsen förekommer flitigt som till exempel Margretetorp och Rösjöholm, över Grevie socken bort mot Torekov. Fynden från själva Kullahalvön har gjorts i Krapperup, Lerhamn, Mölle och Möllehässle. Sommaren 1883 besökte han Kullaberg ett antal gånger, likaså de två efterföljande somrarna.²⁵ Som ständig följeslagare på dessa vandringar hade han den andra upplagan av Areschougs *Skånes flora* (1881). Han följer troget dess uppställning av arter. Det är väl heller ingen kvalificerad förmodan att anta att Areschoug, som ju var ordförande i Lunds Botaniska Förening och därmed utgivare av *Botaniska notiser*, hade handlett honom i utarbetandet av artikeln. Även Neumans kunskaper om områdets flora och dess hybrider hade säkerligen varit till hjälp. Uppsatsen är ju delvis resultatet av deras gemensamma herbarationer. Men det kvarstår att det är en oerhört avancerad artikel för att vara av sjuttonåring. Som en botanikerkollega uttryckte det: ”Utredningen af *Juncus balticus* x *filiformis* är så ingående, att man skulle tro den vara verkställd af en gränad florist.”²⁶ Orädd hade Lidforss gett sig i kast med de svåra, krångliga, otydligt avgränsade hybriderna – något helt annat än lätt urskiljbara blåklockor och prästkragar.

I ett källdrag vid Ärrarp, Barkåkra socken, insamlade Lidforss 1884 en hybrid mellan mörk dunört (*Epilobium obscurum* Schreb.) och kärrdunört (*E. palustre* L.). Dess rika blomning och stora, vackra blågredelina blommor, som Lidforss talar om, är det svårt att skönja på detta förtorkade exemplar som ingått i Leopold Neumans herbarium. Foto: Lunds universitets botaniska museum, acc. nr 1256804.

Bland växtfynden kan nämnas *Erythraea glomerata* Wittr. (det vill säga topparun, *Centaureum littorale* var. *glomeratum*) som tidigare endast var känd från ett par lokaler i Blekinge. Lidforss fann den på fyra lokaler i nordvästra Skåne, nämligen vid Lerhamn, mellan Engelholms hamn och Skepparkroken, på havsstranden söder om Vegalt i Västra Karups socken samt vid Torekov.²⁷ De exemplar han funnit, menar han, överensstämmer med den beskrivning av arten som var införd i *Botaniska notiser* 1884, och auktor själv, professor Veit Wittrock vid Bergianska trädgården, kunde intyga att de var fullt typiska.²⁸ Vid den senaste inventeringen av Skånes flora för ett par år sedan påträffades inte denna lågväxta, havsnära växt.²⁹ Sista fyndet gjordes 1981 då den växte rikligt på fäladen söder om hamnen i Lerhamn, alltså på samma lokal som Lidforss påträffade den nästan hundra år tidigare.³⁰ Sommaren 1885 fann Lidforss vid Möllehässle också en småblommig korsning mellan luddunört (*Epilobium parviflorum* Schreb.) och grendunört (*E. roseum* Schreb.).³¹ Vidare fann han sommaren dessförinnan, en annan spontant uppkommen hybrid mellan mörk dunört (*E. obscurum* Schreb.) och kärrdunört (*E. palustre* L.) som växte i ganska stor mängd i ett källdrag vid Ärrarp, Barkåkra socken. Den är, säger han, ”den vackraste af alla nordvestra Skånes Epilobier och redan på afstånd i ögonen fallande genom sin rika blomning och sina jemförelsevis stora, vackert blågredelina blommor.”³² Därtill finner han en ny dunörtshybrid för den svenska floran, *E. montanum* L. x *obscurum* Schreb., det vill säga mellan bergdunört och mörk dunört, i diken kring Margretetorp vid Hallandsåsen.³³ På barlast i Engelholms hamn fann han också norsk fingerört (*Potentilla norvegica* L.) under åren 1881–1884, men därefter förstördes växtlokalen på grund av bananläggning.³⁴

Vid Ängelholm upptäckte han sommaren 1885 på en något fuktig betesmark mellan hamnen och staden en inte tidigare beskriven hybrid mellan östersjötåg (*Juncus balticus* Willd.) och trådtåg (*J. filiformis* L.).³⁵ Det är hans viktigaste fynd, och uppsatsen uppehåller sig nu kring en längre beskrivning av denna sterila mellanform som förekom i ”ofantligt stor mängd”.³⁶ Inte någonstans i litteraturen hade han funnit någon beskrivning av en sådan hybrid. Han beskriver hur stråna är ställda på rotstocken, strånas form, blomställningarna och frukten. Hybriden uppvisar, kan han därmed konstatera, ”en fullständig sammansmältning af de båda ’föräldrarnes’ karakterer”. Hybriden är helt steril, frökapslarna är alldeles tomma, ”bland de mångfaldiga exemplar, hvilkas frukter jag undersökt, har jag ej hos ett enda kunnat påträffa ett utveckladt frö.”³⁷ Den förekom i stor mängd på den lokal han först fann den, där den bildade räta tuvor som redan på avstånd föll honom i ögonen. Senare

Juncus balticus x *filiformis*. Lidforss tvekar. Växten anges först som *Juncus inundatus* Drej., innan han kommer fram till att det kan vara en hybrid mellan östersjötåg och trådtåg. Insamlad av Lidforss i juli 1885 i Luntertun vid Ängelholm. Foto: Lunds universitets botaniska museum, acc. nr 1578261.

Juncus inundatus (Drej.). Denna av Salomon Drejer antagna art visade Lidforss 1885 i själva verket vara en hybrid mellan *Juncus balticus* (östersjötåg) och *J. filiformis* (trådtåg). Jens Wilken Hornemann, *Flora Danica* (1840). Foto: Lunds universitetsbibliotek.

fann han samma hybrid också på andra sidan Rönne å i kronoplanteringen, vid järnvägsstationen och på heden norr om Engelholms hamn.

Den tes Lidforss sedan driver är att den hybrid han har funnit är identisk med en varietet som upptas i Carl Johan Hartmans *Skandinavien flora* (den vid tiden senaste upplagan gavs ut 1879) under namnet *J. balt. v. inundata* (Drej.) och som den danske botanisten Salomon Drejer tidigare, år 1837, urskilt som den egna arten *Juncus inundatus*.³⁸ Växten fanns också avbildad, hade Lidforss sett, i den av Jens Wilken Hornemanns utgivna *Flora Danica* (1840).³⁹ Då beskrivningen var så svävande, säger Lidforss, ”ansåg jag mig likväl, särskildt på uppmaning af Professor Areschoug, böra söka få något närmare reda på denna form. Till min förvåning fann jag, att den i Fl. D. afbildade formen till alla delar öfverensstämde med *J. balt. x filif.*, hvarför jag genast begaf mig till Ystad för att om möjligt få se växten lefvande.”⁴⁰ Han kommer därigenom fram till att likheten mellan Ängelholmsformen och avbildningen i *Flora Danica* var så slående, ”att bilden näppeligen kunde varit mera lyckad, om just formen från Engelholm åsyftats.” Alla kriterier för att det verkligen var fråga om en hybrid var tillfredställda: växten förekom i sällskap med stamarterna, var en sammansmältning av dessa och var fullkomligt steril. Han vill dock inte gå så långt som att påstå att *alla* former som gått under namnet *J. inundatus* är identiska med *J. balticus x filiformis*. Ett herbarieexemplar vid Botaniska institutionen i Lund insamlat av Lars Levi Læstadius i Pajala, samt lektor Neumans fynd från Halland, tycktes inte vara identiska med den nu funna hybrididen.⁴¹ Men för Danmark, Jæderen (Jæren i Rogaland fylke, Norge), Ängelholm och Ystad kan man med säkerhet anteckna *J. balticus x filiformis*. Lidforss funna hybrid, numera under namnet *J. arcticus* ssp. *balticus x filiformis*, finns ännu i dag i Ängelholm på samma plats där han en gång fann den.⁴²

En senhöstkväll samma år träffar Rosenius Lidforss på ”Kuggis” i Lundagård då botanisterna hade samlats för att byta växter.⁴³ ”Från dess fönster stod ljusskenet ut i dimman på Lundagård, och det var ljus och varmt och trivsamt därinne”. Blomstervurmarna stod med en växtpacke framför sig och en varm och doftande toddy bredvid sig. Bland dessa mötte han ynglingen Lidforss som i *Botaniska notiser* haft inne en avhandling om hybrididen *Juncus balticus x filiformis*. Med en på samma gång försynt och brinnande munterhet gick Lidforss upp i ”solstämningen bland tobaks- och toddyångorna och de underbara aromerna från den försvunna sommarens alla rara blomster.”

Lidforss hade som student engagerat sig i Botaniska föreningen i Lund och gick in för växtsamlande och växtbyte. Under åren 1886–1892 var han

växtbytesföreståndare och sekreterare i föreningen (och så sent som i september 1912 valdes han till vice ordförande).⁴⁴ Han bytte *Salices* (videväxter) med rektor Manfred Mustafa Floderus 1886–1887 och Botaniska institutionen i Lund köpte bohusslänska växter av honom 1890, insamlade vid Kungälv, Bohus ruin och vid Ödsmålskilen, Håltå socken, i juli 1889, men även ett antal *Rubusexemplar* insamlade 1890.⁴⁵ Och givetvis var det botaniska studier som gällde.⁴⁶ Under studenttiden går han även med i radikala kretsar. Om en av Rosenius böcker, om den radikala studentföreningen *De unge gubbarne* (1909), skriver Lidforss i ett brev till författaren att den ”är skriven utifrån en grundstämning, som med sitt ljusa vemod och sina flöden av värmande sympati minner mig om en skånsk septemberdag, när den är som vackrast”.⁴⁷ Vid ett möte i D.U.G. den 24 oktober 1888 förvånade han sina kamrater genom att försvara patriotismen gentemot kosmopolitismen. De som vandrat genom Kullabygden en rad somrar, förklarade han, skulle inse att deras kosmopolitism endast var ”ett konstgjort svärmeri”.⁴⁸ Sommaren det året hade ett gäng, däribland Bengt med syskonen Erik och Gärda samt Rosenius, varit på utflykt till Arild och besökt Mor Cillas servering den 17 juli 1888. I Bengts rum, minns Rosenius vid ett besök hos bröderna Lidforss, stod mikroskopet framme, högar av *Rubi* fyllde upp det stora arbetsbordet. ”Jag var ute och strövade med honom någon gång bland sanddynerna, där han gick i djupa funderingar över anpassningsfenomenen hos växternas sandformer.”⁴⁹ Även Axel Wallengren, alias ”Falstaff, fakir”, kom på besök, med skorstenschatt och en liten hund i famnen, till Engelholms hamn. På kvällarna satt de på samhällets sommarrestaurang Hoppet och umgicks. Wallengren slogs av Lidforss dubbelnatur: ”På dagarna arbetar han med sina Rubi och sitt mikroskop, och då är han främmande och allvarlig för alla, trots små artiga försök att simulera motsatsen. Men på kvällarna och nätterna är han som en pojke, och ingen kan vara tillgängligare. Det ser ut som hade han då ett behof att bada sig i allt mänskligt.”⁵⁰

Livskraftens mysterium

Vid 1800-talets slut hade den linneanska botaniken kartlagt den svenska kärlväxtfloran. För fanerogamsystematikerna fanns i stort sett bara de kritiska växtgrupperna kvar att utforska, som *Rubus*, men också *Hieracium* (fibblorna) och *Taraxacum* (maskrosorna).⁵¹ Alltmer kom dock Lidforss att överge den systematiska botaniken för att i stället intressera sig för växtfy-

siologin och en mer experimentellt inriktad botanik. Lund var dessutom en ledande forskningsmiljö i Sverige vad gäller växtfysiologi, med forskare som Fredrik Areschoug och Bengt Jönsson.⁵² Lidforss studier av hybrider kom att hota den linneanska systematikens ordning, upplöste arterna till oformliga, ständigt föränderliga varianter. Naturen blev till fortgående processer som gick att se här och nu, inte något för alltid givet och en gång skapat. Redan i recensionen av Areschougs minnesskrift över Charles Darwin (1883) ställer Lidforss det linneanska sökandet efter mångfalden, olikheterna, mot darwinismens sökande efter "likheterna, enheten, den gemensamma organisationsplanen".⁵³ Lidforss utvecklar en annan naturuppfattning än den linneanska som ser Guds spår i naturen i den stora mångfalden av arter i naturen. Han bryter sig ut ur systematikens förstelnade tvångströja. I stället ser han spår av livsprocesserna i naturen, naturen som något levande i ständig förändring. Hans naturkänsla utmärker sig inte av en hänförelse över naturens mångfald, utan över livskraftens mysterium.

Botaniken som sedan Linné var den älskvärda vetenskapen, *scientia amabilis*, vars charme, skriver Lidforss i "Ur växternas liv" (1904), ytterligare förhöjs av "att den med stor fördel kan bedrivas i det fria, i skog och mark, medan däremot fysikern och kemisten så gott som uteslutande är hänvisade att arbeta i laboratoriets instängda luft."⁵⁴ I uppsatsen revolterar han mot den botaniska undervisningen i de svenska läroverken som går ut på att lärjungarna ska särskilja och benämna så många vilda växter som möjligt. Insamlandet och examinerandet, tillstår han, kan visserligen skärpa iakttagelseförmågan till en viss grad. Men denna kunskap har föga värde, en kunskap som efter skoltiden på kort tid "sjunker ned i glömskans natt utan att efterlämna ett spår av saknad."⁵⁵ I stället skärper de botaniska studierna intrycket av meningslöshet. Mot detta ställer Lidforss två andra områden av botaniken, dels läran om våra kulturväxter, dels läran om växternas livsyttningar och levnadssätt, det vill säga växtbiologin. Delvis fick han möjlighet att praktisera detta program i och med att han fick i uppdrag att omarbeta de växtfysiologiska avsnitten inför den tionde upplagan av Nils Johan Berlins populära *Läsebok i naturlära* som kom ut ett par år senare (1907).⁵⁶ Kontrasten till Lidforss ateistisk-darwinistiska program kan knappast vara större än till Berlins bok avsedd för folkskolan och allmogen, vilken genomsyras av en andlig förtröstan på att Gud har skapat allting och att människan är det förnämsta av det levande.⁵⁷

I en recension från april 1904 av Theodor Magnus Fries Linnébiografi reagerade Lidforss också mot den Linnéförgudning som han menade var "den kategoriska imperativen för en svensk naturforskare".⁵⁸ I stället går

Holotyp av Rubus tiliaster H. E. Weber (lindbjörnbär), insamlad av Bengt Lidfors vid Bläsinge i Kullabygden i augusti 1888. Exemplet kom sedan att ingå i Neumans herbarium. Denna art, som i dag är akut hotad och bara förekommer i Sverige på Kullahalvön, har en tilltrasslad nomenklaturhistoria. Lidfors antog den som en form, Rubus slesvicensis β tiliaceus Lange, Richard Kanér kallade 1950 den R. tiliaceus Lange, därefter har Heinrich E. Weber 1979 bestämt den till R. friderichsenii, för att året därefter slutligen kommit fram till att den utgör en egen, ny art R. tiliaster. Se vidare i Heinrich E. Weber, Revision der Sektion Corylifolii (Gattung Rubus, Rosaceae) in Skandinavien und im nördlichen Mitteleuropa (Hamburg, 1981), 130–133. Foto: Lunds universitets botaniska museum, acc. nr 1038526.

Lidforss i de tyska botanikerna Julius von Sachs och Julius Wiesners fotspår i deras kritiska värdering av Linnés insats inom botaniken, i synnerhet gentemot den linneanska systematikens antikverade forskningsmetod.⁵⁹ Den överdrivna Linnékulten trängde tillbaka botanikens andra grenar, och detta hade satt spår inte minst i skolundervisningen där ”själsdödande artbeskrivning” ännu bedrivs på bekostnad av biologi och anatomi.⁶⁰ Inom botaniken, säger han, åtnjuter tanklösheten och den lättfärdiga dilettantismen medborgarrätt. Linné ter sig helt enkelt som ett ”dussingeni”, som Lidforss uttrycker det i en uppsats om Viktor Rydberg som filosof, en som de stora kulturländerna kan uppvisa i hundratal.⁶¹

Vid Linnéjubiléet 1907 beskriver han Linnés storhet som endast liggande inom den beskrivande systematiken.⁶² På självaste jubileumsdagen den 23 maj 1907 håller Lidforss ett festtal i Göteborg där han får hålla igen lite med sin kritik och följa konvensansen för tal till en jubilar. Linné karakteriseras av ett vetenskapligt ordningssinne i kombination med intensiv flit och intellektuell lidelse, samt av en fantasi, en förmåga att kunna kombinera olika företeelser, liksom en skärpt åskådningsförmåga – ”ögats genialitet”.⁶³ Linné hade också, förklarade Lidforss vidare, ett annat typiskt karaktärsdrag hos geniet, nämligen ”sinnet för det underbara”, en naturhänförelse inför Guds verk.

I Folkets park i Malmö, föreslår Lidforss, borde man plantera en björnbärshäck för att där kunna studera nybildningen av arter. Allmänheten skulle då, i pausen mellan varietéerna, kunna ”kasta en blick på de sällsamma prestationer, hvilka utföras af den blinde konstnär, vi kalla natur.”⁶⁴ Den sällsamma naturhänförelsen i Lidforss tappning ligger i naturens blinda skaparkraft. Björnbären, dessa senfödda arter, vittnar om naturen som en fortgående process där nybildningen av arter är i full gång. Det är till fullo bevisat att det för närvarande pågår en artbildning inom växtriket, säger han i uppsatsen ”Senfödda arter” (1903).⁶⁵ Man kan påminna sig om Hugo de Vries mutationer, Richard Wettsteins säsongdimorfa arter (som förekommer i två skilda former allt efter årstid) och Emil Christian Hansens nya jästsvampar. Det föreligger också iakttagelser som talar för att även vissa djurgrupper står i begrepp att utveckla nya arter.

I ”Natura naturans” (1902) nämner Lidforss den holländske botanisten Hugo de Vries och dennes odlingsförsök med arter av släktet *Oenothera* (nattljus), särskilt av den vanliga nattblickan eller nattljuset (*Oenothera biennis*) som man kan se på grusiga banvallar i södra och mellersta Sverige med sina glatta, glänsande blad och stora, gula fyrtaliga blommor.⁶⁶ Genom nybildningen av arter kan nyttiga, indifferentia och skadliga egenska-

per uppkomma. Variationen, som Darwin hävdade, försiggår planlöst i alla riktningar. Vi behöver inte anta något skaparförnuft, utan överallt i naturen finner vi blint verkande naturkrafter. En växtgrupp som tydligt uppvisade en artbildning i full verksamhet var björnbärsväxterna, vilka uppträder i ett stort antal arter. Lidforss lärare Areschoug hade redan gjort dessa till föremål för sin forskning och framhållit åsikten att artbildningen försiggår stötvis, det vill säga genom mutationer, som senare bevisats, menade Lidforss, genom odlingsförsök med björnbärsbuskar i Lunds botaniska trädgård – alltså, får man förmoda, genom Lidforss egen forskning.⁶⁷ Mellan Skabersjö och Bökeberg växer en björnbärsbuske, berättar han vidare, som utmärker sig genom sina stora, väl utvecklade frukter. Sår man frön från denna buske erhåller man nya plantor som bara i enskilda fall överensstämmer med moderplantan. De inte bara avviker, utan till och med utvecklar sinsemellan helt olika typer som för en okunnig botanist kan framstå som självständiga arter.

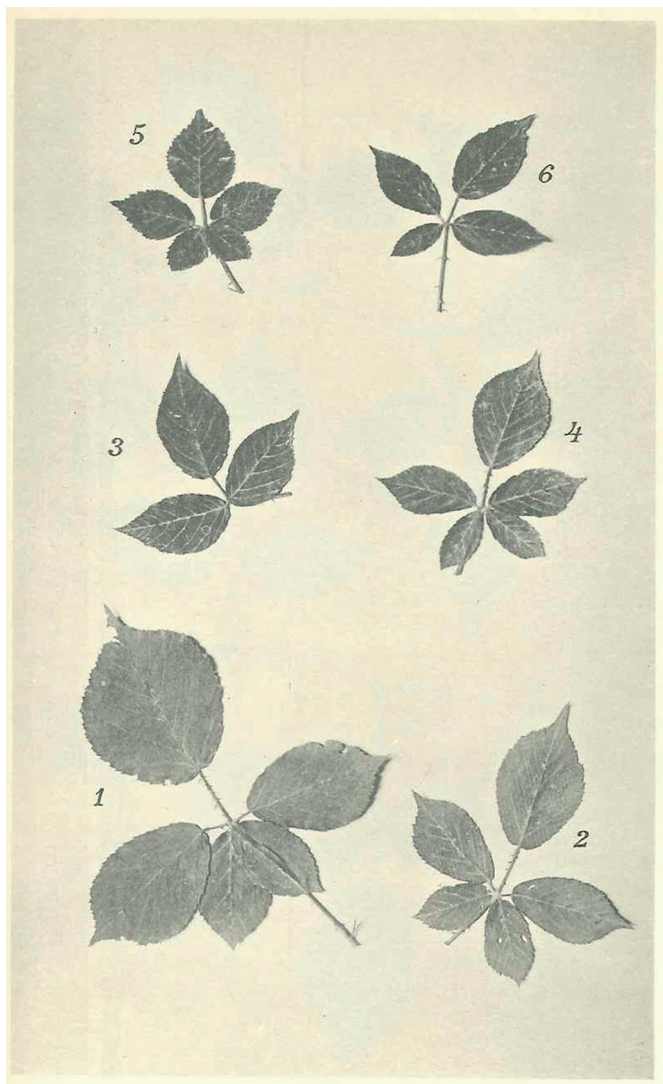
På samma sätt förhåller det sig med en buske som växer vid Mölle fiskeläge.⁶⁸ Där finns nämligen en intressant björnbärsart, *Rubus polyanthemus* (blomsterbjörnbär), vilken Lidforss omnämner i "Fackelblommans gåta" (1912), som har förmågan att frambringa nya, i hög grad avvikande former.⁶⁹ I förstone kan detta tolkas som äkta mutationer, men Lidforss ifrågasätter detta, stödd på resultatet av sina försöksodlingar som visat att mångformigheten avtar för varje ny generation. I fjärde-femte generationen är alla former i stort sett konstanta. Just Kullens rikedom på björnbärsarter och alla dess varieteter, förklarade för övrigt Rosenius, var särskilt intressant och lärorik. Men tyvärr, konstaterade han, möter man då stora svårigheter att man gör klokast i att gå förbi björnbärsbuskarna – medan de blomma. "Men när sensommaren kommer och de glänsande, mystiskt svartblå klasarna glimmar fram ur det mörka löfverket, då bli björnbärsbuskarne njutbara för litet hvar, och äfven den, som icke är botanist, plägar då gärna stämma in i fackmannens entusiasm öfver Kullaflorans alla härligheter."⁷⁰

Inom batologin, studierna av björnbären och dess formvariation, var det dock inte systematiken som var problemet för Lidforss, utan själva mekanismerna bakom denna variation, hur olikheter uppkommer ur likheter. I åtskilliga skrifter och vetenskapliga artiklar återkommer han till björnbärsproblematiken.⁷¹ Kollegan, botanikern Nils Heribert-Nilsson, som i en minnesskrift från 1923 gjorde ett litet porträtt över Lidforss och hans Rubusforskning, beskrev Lidforss vetenskapliga prosa som aningen torr, utan "den rusande doften av något som växer och blommar upp vilt och fritt och oförväget", inte heller möts man av en grubblande tänkare eller envis

djupborrare.⁷² I stället är hans intresse koncentrerat på själva problemet, och med en seismografisk känslighet finner han betydelsefulla uppslag och nya vägar i det vetenskapliga tänkandet. Lidforss främsta bidrag är till den experimentella artbildningsforskningen, där han var tidigt ute med experimentella metoder inom ärftlighets- och artbildningsforskningen. Hans utgångspunkt var den Rubusforskning som hade påbörjats av Areschoug, vilken föregick de av de Vries utförda experimenten 15 år senare. I sin uppmärksammade bok från 1901 framlade de Vries sin mutationsteori om en språngvis artförändring, det vill säga med mutationer.⁷³ Därigenom, kan man säga, kunde de Vries experimentellt visa att artbildning kan ske i vår tid. Utvecklingen är inte som Lamarck och Darwin beskrev den, endast en långsam och gradvis artbildningsprocess som vi inte direkt kan iaktta, bara se resultatet av. Artförändringen går i själva verket att se här och nu.

Variationen inom Rubusläktet var som sagt mycket stor och artgränserna flytande. Det som föranledde Lidforss experimentella undersökningar var en tvist mellan Areschoug och den tyske läkaren och botanikern Wilhelm Olbers Focke angående artbildningsfrågan inom björnbärssläktet.⁷⁴ Ytterligare ledtrådar till förklaringen av Rubusarternas kaotiska mångformighet, vid sidan av mutationsteorin, var de vid hans tid återupptäckta undersökningarna av vissa anlags ärftlighet som gjorts av den österrikiske augustinermunken Gregor Mendel. Björnbärssläktet som Lidforss och andra fann det, uppvisade en oväntad variation. Avkomlingarna liknade inte de korsade föräldrarna, utan kunde i stället likna helt andra arter som en systematiker lätt skulle kunna ta för nya arter om de anträffades i naturen. Nya arter tycktes kunna uppstå spontant både genom mutation och bastardering eller korsning. Rubusläktets genesis, anade Lidforss, skulle kunna finnas i några få grundarter. Och att detta skulle kunna prövas experimentellt var en viktig förutsättning. Hos Lidforss, menade Heribert-Nilsson, fanns ”den storslagna förmågan att samtidigt ge en blixtklar överblick över ett ämne, så att tankevägar och forskningsstigar lågo belysta och nya öppnade sig i fjärran.”⁷⁵

I sin Rubusforskning, i sina studier av växternas samspel med omgivningen var det livsprocesserna han sökte, livets källor, hur livet utvecklas, hur döden ger liv. I förlängningen handlade det inte om ett par björnbärsbuskar i Bökeberg eller på Kullen, utan också om människans liv, om människan i livets ström. Människan är, skriver han i *Växternas skyddsmedel emot yttervärlden* (1890) ”på sin höjd blommor i toppen av utvecklingens stora träd, men inga himmelens fåglar, som på en tid slagit sig ned i dess grenar.”⁷⁶ Som ett utskott på livets träd är människan fast förbunden med naturen och har

Rubus polyanthemus Lindeb. (blomsterbjörnbär). Resultatet av de hybridiseringsförsök som Lidforss hade utfört sedan 1899 blev en mängd avvikande former. "Som ett bevis på, hur starkt de nu afhandlade mutationerna verkligen afvika från moderarten kan anföras, att då jag förliden höst förevisade denna form för den framstående Rubuskännaren Rektor Neuman och därvid sporde honom om hans mening". Neuman gav då det ena efter det andra förslaget, men tänkte däremot inte på *R. polyanthemus*, och "blef helt förvånad, när jag upplyste honom om formens verkliga härkomst." Den typiska formen (1), första mutationen (2), fjärde mutationen (3, 4, 6), och sjätte mutationen (5). Bengt Lidforss, "Studier öfver artbildningen inom släktet *Rubus*. II", Arkiv för botanik 6:16 (Uppsala & Stockholm, 1907), tavla 4. Ljustryck av J. Cederquist, Stockholm.

sitt ursprung i dess kemiska processer och energiomvandlingar. Människans hela livsverksamhet är i grunden inget annat än "förvandlat solljus".⁷⁷ I ett tal i mars 1891 beskriver han döden som "en hänsynslös, obändig släktförädlare, som slår ihjäl det misslyckade, det svaga, det förkrympta och utlevade, men som åt de starke och kraftige ropar ut maningen: föröken eder och uppfyllen jorden." Döden är inte längre någon gåtfull fiende till livet, "utan som den makt, varigenom livets djupaste innebörd, kampen för tillvaron, erhåller en mening."⁷⁸ Livets förutsättningar i döden får sin pregnanta formulering i en uppsats om blåsyra och formalin (1912): "Först kaos, så gift, så liv – så åter gift och så åter kaos, det är den kretsgång, vartill materien tyckes dömd på vår planet."⁷⁹

Livets första lag, skriver han i "Livets källor" (1895) är växterna "djurvärldens stora energi-magasin och växternas kraftkälla är ljuset".⁸⁰ Solljuset strömmar in genom växtvärlden och blir till drivkraft för djurvärldens maskineri. Det funderliga är hur detta går till, hur ljusets omvandling blir till den kraft som får "vår hjärnas molekyler att dallra i tankealstrande falanger". Hur kan plantan, frågar han sig, "förvandla ljusets lätta vågor till den kraft, som kommer dess rötter att spränga sönder klippan och blomman att vända sig mot solen?"⁸¹ Det är växtens laboratorium som blir föremålet för hans forskning, livets ström som söker sin väg genom de gröna växternas breda strömfåra "för att där svälla ut till sin fulla mäktighet och ge drivkraft åt den animaliska världens väldiga maskineri."⁸²

Lidforss natursyn skulle man kunna kalla för en sorts "växtfysiologisk naturmystik" om det levandes växtkraft, naturens mysterium, naturen som en process där arter nybildas och växten som ett förunderligt system drivet av solljuset. Han studerade det levande, livskraften, livsprocesserna, de ständiga förändringarna och förvandlingarna i naturen, artbildningen, anpassningen till omvärlden, inte det förstelnade, oföränderliga i den linneanska systematikens artbeskrivning och ordningssinne. Det handlade om livet som fenomen, både i växtfysiologisk och i poetisk mening. "Ju längre vi tränga in i den verklighet som omger oss, desto underbarare visar den sig vara".⁸³

Naturen som själstillstånd

Naturforskningen uppvisar onekligen ett estetiskt moment i Lidforss författarskap. I "Ett blad ur växternas ekonomi" (1911) kommer han in på Linnés tanke om den allgode Skaparen som inrättade världen så att människan över

allt i naturen ska finna underverk som retar nyfikenheten och tillfredsställer skönhetssinnet för att därigenom hålla melankolins furier på avstånd:

Ofrivilligt påminnes man om denna Linnés uppfattning, när man om hösten varnar, hur skogar och lundar ljusna, ju mera det lider mot den mörka årstiden, och till sist skimra i strålände gull. Hur välgörande verkar det ej, när det grå oktoberdiset lysas upp av den varma glansen från lindars och lönnars gyllenljusa kronor, och den gulnade säven lik en självlysande guirland slår sin ring längs skogssjöns svartblå vatten.⁸⁴

Dagens naturuppfattning är dock, förklarar Lidforss, en helt annan än Linnés. Naturens skönhet under hösten är inte en reflex av en väldig skapartanke. I färgskiftet i lövträdens kronor ser naturforskarna i stället endast en naturprocess som går sin gång helt utan hänsyn till människans önskningar.

Den skånska lyriken med slättlandskapen, åkerfälten, bokskogarna, dimmorna, speglade hans egna stämningar och intryck, liksom det skånska landskapsmåleriet med sina skymningar över den skånska slätten.⁸⁵ Som litteraturkritikern Erik Hedén uttryckte det i *Ord och Bild* 1907, skänkte den skånska lyriken en starkare känsla av samhörighet med naturen, helheten, en allstämmning som föds ur hav och slätt, ”samtidigt ett finare psykologiskt sinne, en skärpt blick för individuella skiftningar både i det yttre och det inre lifvet.”⁸⁶ Det vilar en sorts poesi över den skånska naturen, förklarade Rosenius i sin tur. Skåne är inte blott de fyllda grötfatens och de feta mårtensgässens landskap. Känsliga själar, säger han, kan stämma upp till andakt ”genom intrycket af vidtfamnande jordyta utan andra dekorationer än ängars blommor och åkrars säd, af vid horisont, som låter ögat hvila och härska, af färger och dagrar, som i de finaste toner lösas upp i fjärran.”⁸⁷

Rosenius själv ger prov på det skånska landskapets poetiska dimensioner och oändlighetsperspektiv i sin beskrivning av Kullen och Kullaberg i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1895. Han ger en målande beskrivning av landskapets skiftningar, och föreslår strapatsrika vandringar och roddturer längs kusten till underliga klippor, grottor och malar. Under botaniska vandringar på södra sidan, som ligger skyddad för nordanvinden, kommer man liksom in i ett drivhus av *Primula acaulis* (*P. vulgaris*, jordviva), *Cerastium macilentum* (vårarv) och *Lathyrus sphaericus* (vårval), den lilla ärtväxten med tegelröda blommor.⁸⁸ Den sistnämnda, den mest exklusiva arten på Kullaberg, som upptäcktes av S. J. Södervall på Bökebolsvång ovanför Mölle 1869, kom också omnämnas av Lidforss och bli till ett slagträ i kampen för skyddet av Kullen.⁸⁹ Längre fram på sommaren, fortsätter Rosenius, när

Kullen från Mölle hamn.
Efter fot. af PETER P. LUNDH, Högåås.

Kullen från Mölle hamn, efter ett fotografi av Peter P. Lundh, i Svenska turistföreningens årsskrift 1895. Gemensambetsbadet i Ransvik skyntas på andra sidan vattnet.

växtligheten en nästan tropisk yppighet då de branta klipporna bekläds av murgröna, kaprifol, humle och konvolvler (vindeväxter).

Han vandrar uppför Håkull medan solen steker dubbelt varmt genom reflexerna från ljungen, men däruppe fläktar svala vindar. I malarna rullar rundslipade stenar med vågorna under ett ständigt malande ljud. Med en botanisk palett av blå färger fångar Rosenius havets skiftningar. Från Lingåsen kan man se

Mölle i aftondunkel och därutanför hafvet blygrått. Men längre västerut ligger det blått som blåklockor, försvinner och visar sig åter som sidenblå trehörningar mellan kullarne. Rakt västerut står fyren mot Kattegatt, skimrande ljusgrått närmare land, längre ut blått som grafkullarnes Vinca. Bort emot Väderöns daggbå strimma blir hafvet ljusare med färg af vilda penséer. Öfver hafvet står i väster en syrenfärgad molnvägg, beströdd med ljust askgrå skyar. Men närmast det vincablå i hafvet glöder himlen starkare och starkare med hvar minut. Från en bresch i det syrenblå gnistrar flammande guld, och därifrån gå sneda strålknippen mot hafvet som elektriskt ljus. Solskifvan bryter igenom, och nu är elden lös. Ett purpurskimmer kastas ut öfver det syrenblå och alla små askgrå skyar få glans som af koppar. Molnstrimmorna öfver solen få bårder af glimmande guld. Och hela hafvet blir blått som blåklint; och natten faller på, tyst och smygande som rådjuren där nere på det slagna hafrefältet. Och så tändes fyren.⁹⁰

Kullen från Mölle hamn, 118 år senare, i juni 2013. Längst till höger skimras Bökeboisvång som var i centrum för det botaniska skyddsintresset 1913. Foto: David Dunér.

Rosenius beskriver vädrets och soldygnet växlingar som ger ett praktfullt färgspel över landskapet. Berget böljar i smekande violett, havet i lagom bris en solskensdag ligger i berlinerblått, bottenens röda stenar och tång lyser genom vattnet, böljorna vältrar över i en kaskad av beryllgrönt vatten och breder ut sig i ett spetsverk av det vitaste vita. Under ovädersdagar står åskmolnen blygrå och ”mörkt blyfärgade vågmassor vältrar fram som hafsvi-
dunder i kapplöpning.” Havet i middagsvila ligger ”liflost och sorglost med hvita fält och strimmor som silfvergator och landet på andra sidan dunkelblått och drömmande.” Vid nattens inbrott, efter solnedgångens cinnober, ligger dyningen med ett svagt blåaktigt fosforskimmer ”rufvande på gåtor, oändlighetens och det ovetbaras symbol.”⁹¹

Lidforss var en stark förkämpe för Skåne och den skånska lyriken, med sådana namn som A. U. Bååth, Ola Hansson och Vilhelm Ekelund, gentemot den krassare uppsvenska, företrädd av Verner von Heidenstam, Oscar Lever-
tin och andra. Diktaren Albert Ulrik Bååth införde något nytt i den svenska lyriken, ett Skåne där naturen var natur utan att associeras till religiösa eller historiska händelser.⁹² Bååths dikt, citerar Lidforss, är en sång som lät ”som ur ängars dimma / en vipas vårskri i marskvällens dunkla timma”.⁹³ Hörsel och synintryck fångas. I den sydsånska sommarkvällen råmar i rykande äng

en ko, kornknarren skorrar inne i vång. I "Efterhöststämning på skånska slätten" är det kallt i luften, grått, marken är av grågul stubb, septembervinden far genom mörknande betesblad, pilvallen viner.⁹⁴ Stumt, naket, öde.

Med Ola Hansson kom en skånsk diktare med en naturlyrik där landskapet blev till själstillstånd, där en grå regntung dimma låg tät över de gyttjiga stubbåkrarna. "Jag rös av upplevelse", berättar Ivar Lo-Johansson, när han som 15-åring läste *Notturmo* (1885). "Jag såg för mina ögon ett främmande landskap, Skåne, ett slättland där regnet droppade, där naturen grät. Vid horisonten gick en gammal kvinna med ett risknippe på ryggen. [...] Allt överensstämde med mina egna känslor."⁹⁵ Det var ett landskap i feber, också naturen uppfylldes av världssmärta. Landskapen blev förklädda människor.

Ola Hanssons naturlyrik har ett stämningsläge som Lidforss kände sig befryndad med, och han är väl den diktare som förblir en poetisk favorit. Där finns den personliga sinnesrörelsen, den ensamma vandringen i naturen, landskapet som stämningsläge, sinnesintrycken, växternas näringsupptag, anatomi och fysiologi. I *Notturmo* gav Ola Hansson, skriver Lidforss, "oss skåningar den känsligaste, intimaste poesi vi äga".⁹⁶ Tankarna blir till stimmande mygg i sommaraftonen, identifieras med vågor och fallande blad, själva sammansmältningen av själ och natur:

I sommaraftonens
sena timma
tankarne ljudlöst
som myggen stimma,
som strandens sugande
våg de svalla,
som höstens lossnade
blad de falla.

Cellerna bävar av värme, atomerna svävar åt alla sidor "Och allting sviner. / Mitt väsen in i / naturen rinner."⁹⁷ Ola Hansson, skriver Lidforss 1913, liksom gick på upptäcktsfärd "i människosjälens gömda och svåråtkomliga regioner".⁹⁸ I hans texter, heter det på ett annat ställe, går tankarna "sina egna lönlige vägar i det omedvetnas urskogar" och det händer att de parar sig i en kemisk förening som blir något positivt nytt.⁹⁹

Skånsk jordande och europeisk kultur förenas i Ola Hanssons diktning, skriver Lidforss i essän "Ola Hansson och åttioalet" (1913). Växterna som likt dubbelväsen är rotade i jorden ur vilken den suger näring, spirar stammen samtidigt upp mot ljuset, som strömmar in i bladen och ger liv åt

jordens safter. På liknande sätt är Ola Hanssons diktning en planta, en rank och reslig ungbok ”vilken med tusen rottrådar är fäst i den närande fosterjorden, och i vars fintskurna bladverk det bästa i hembygdens mylla träffas av strålarna från den europeiska kulturens sol.”¹⁰⁰ Ola Hanssons debutsamling, *Dikter* (1884), ger också prov på en växtfysiologisk naturmystik med en strömmande livskraft i samklang med Lidforss egen, som i dikten ”Blomsterliv” där

den dunkla vätskan väller
i rötternas fina hår
I stjälkens kedjande celler
den sakta stigande går.

Bladets vävnad, rinner i slingor genom fina rör, saften strömmar, livet som slumrar i knopparna i skogens välvda rum – naturens mysterium.¹⁰¹ Ola Hanssons växtfysiologiska diktning skildrar med hjälp av de botaniska facktermernas precision – celler, klorofyll, hyllen och ståndarknappar – de dolda livsprocesserna i växternas celler, näringssafterna som strömmar genom stjälkarna ut i blad och knoppar: tillväxt, blomning, befruktning och döden, visnandet. I dikten ”J. P. Jacobsen” i *Notturmo* ångar jordens varma vätskor över marker och ängar, det gror, saften flödar fram i plantbroddens celler.¹⁰² Samma kraft som driver grodden myllrande ur jorden, spinner cellväven, knoppar och kronblad, finns i vårt eget väsen. Natur och människa förenas hos Ola Hansson i livsprocessen, födelsen, kampen för tillvaron och döden. Identifieringen av naturens liv med människans liv upplöser gränsen mellan det yttre och inre. Människan som natur, psykologiska landskap som själstillstånd. I Ola Hanssons diktning fann Lidforss naturens mystik, gränslandet mellan naturvetenskap och filosofi, som han skriver i sin recension (1894) av *Tolke og seere* som kommit ut på norska året innan. Punkten där modern naturvetenskap och modern filosofi möts är just ”insikten om att världens grund är ett stort mysterium, dit aningens bevingade väsen stundom kunna nå, men som tankarna, dessa själens ämbetsmän, aldrig få beträda”.¹⁰³

Lidforss återkommer inte sällan till denna diktens möte mellan naturvetenskap och filosofi, ande och materia, där på något sätt naturvetenskapen inte kan fråntas sitt estetiska moment, och dikten inte sin naturvetenskapliga existentiella relevans. I en uppsats om ”Frömjölsstoff och rosendoft som sjukdomsalstrare” (1912) citerar han Ola Hansson i samband med vårtidens obehagliga sjukdom, hösnuvan. Den farliga årstiden:

Bygderna stå
sommarsköna.
Himlen är blå
och ängarne gröna.
Under en rensande
Junivind glänsande
vågor på vajande
kornfält gå.¹⁰⁴

Den rensande junivinden, förklarar växtbiologen Lidforss, är i själva verket smittobäraren och smittohärden är det vajande kornfältet. Giftet som orsakar sjukdomen är ingenting annat än gräsens frömjölskorn. I sin appell för skydd åt naturen från 1904 – som i mångt och mycket var ett försvar av bevarandet av naturens skönhet, snarare än bara ett bevarande av dess ekologiska mångfald – ger Lidforss uttryck för den estetiska naturupplevelsen, lundaslättens öppna utsikter mot fjärran:

Det gamla Lund, som saknar både skog och haf och vatten, har till gengäld fått en utsikt öfver skånska slätten, som på mycket långa håll söker sin like. Man kan resa från Skåne till Rügen och från Rügen tvärs igenom Europa – först vid Adriatiska hafvet ser man åter de underbara silfverdagrar, som dallra öfver slätterna kring Romeleklint en soldimmig septemberdag. Men Lundahorisonten spärras allt mer genom nybyggnader både åt söder och åt öster, och den dag synes ej långt aflägsen, då dessa fagra syner äro blott ett minne. Ännu finnes det mellan Landsarkivet och Realskolan kvar en öppen plats, där utsikten österut är fri; den platsen borde förvandlas till en utsiktsskulle, planterad med magnolior och platan, och öfverst på krönet borde stå en staty af Ola Hansson...¹⁰⁵

Vilhelm Ekelunds debut 1900 gav Lidforss hopp om en fortsättning på den skånska naturlyriska traditionen med sina naturstämningar från de sydsvenska slättbygderna. Hos honom finner han naturhänförelsen och natursymboliken: "För detta intuitiva natursinne blir åsens blånad till en balsam, som helar trötande hjärtesår, och en trädstams silhouett mot aftonhimlen låter honom skymta lösningen af den sista världsgåtan."¹⁰⁶ Ekelunds författarskap, skriver Lidforss i en längre uppsats i essäsamlingen *Fragment och miniatyrer* (1904), "är en organisk värld för sig, där hvarje dikt är som en sällsynt ört, framvuxen ur dolda djup efter lagar, som vi icke känna." Källsprängen i Ekelunds metafysiska lyrik tycks flöda fram ur en intuitiv förnimmelse av att det i allnaturen, i själva urgrunden finns "en brusten sträng, en mask som tär."¹⁰⁷ I Skymningsmelodierna har natursymboliken, säger

Lidforss, sprängts och vidgats ut till kosmiska visioner. De väcker också hos honom ”visionen af en sommarnatt i södern, då det lider mot dagningen, och mörkret jättestort och blånande lyfter sig mot himlen, och den första gryningsflåkten skälfver fram genom stillheten med rusande kyla och det svunna paradiset rosendoft.” Lidforss fångas av Ekelunds rytmiska skönhet, som liksom i all äkta poesi där formen är en del av innehållet ”lika visst som blommans form är en del af hennes innersta väsen”.¹⁰⁸ Särskilt poängterar han den ekelundska mystikens friska, själfulla känslighet för intryck. Men där finns också känslan av tröstlös isolering och pinande hemlöshet. Lidforss citerar ur Ekelunds *Elegier* (1903):

När kväll i själens himmel skymmer
när lifvets sista stjärnljus rymmer,
och själen vänder om på öde färden
och vill gå hem och har ej hem i världen...¹⁰⁹

Landskapet och årstiderna blir till själstillstånd. Hösten är det stämningsläge Lidforss ofta återkommer till; det fuktiga, dimmiga november i grått hos Ola Hansson, ibland tidiga höstdagar i september när sommarens mörka grönska ännu hänger sig kvar. Med samma temperament som han beskriver Ekelunds för vilket ”det fullgångna vårlifvet är för bullersamt och högsommarens färgprakt för massiv, men som med sin rika känslighet lefver med i förvårens spröda skiftningar och höstens genomskinligt själfulla klarhet.”¹¹⁰ I oktober 1907 skriver Lidforss:

På senhösten, när de avlödade träden under långa mörka veckor varit insvepta i ett fuktigt töcken, vilken vacker syn, när solen åter bryter fram genom novemberdimmorna och slår en vitgyllene strimma in mellan almarnes och lönnarnes grenverk. Bladens tunga draperi, som tryckte och skymde, har kastats av, och trädets egen gestalt höjer sig mot rymden, själfull och ren i linjerna som aldrig förr, medan stammen och de tjockare grenarna glittra i den skäraste, grönaste sammet. Det är som hade sommarens grönska förfinats, förändligats och nu som en glänsande grön slöja svepte sig kring trädets ädelt formade stam, en livets sista avskedsblick innan snön och vinterdöden kommer.¹¹¹

På trädstammarna växer en encellig grönalg i symbios med en svamp. Algen får socker, och svampen i gengäld vatten och näringsämnen. Samarbete och altruism i växtvärlden.

Han ser det förunderliga i naturen: ”den som en vacker människens natt rott öfver en sjö, där han vid middagstiden såg hundratals utslagna näckrosor”

ser nu hur alla näckrosorna slutit sig och sjunkit ned under vattenytan.¹¹² I sina naturvetenskapliga texter finns det gläntor av poetiska stämningar som kontrasterar mot den radikala darwinistiska kampen för överlevnad. ”Hur oskyldigt vacker är icke tranbärsväxten med sina gröna revor bland vitmossan och sina rödlätta, barnsligt koketta blommor”, den drömfina rodnaden hos Andromedans (roslingens) klockor, pinguiculan (tätörten) med sin saftigt gulgröna bladrosett som lyfter den mörkblå blomman upp i dagsljuset, utricularians (vattenbläddrans) svavelgula facklor speglar sig i torvmossens mörka vatten, och droseran (sileshåret) med sina blodigt röda blad som skimrar av de tusen fångstarmarnas glittrande vätskedroppar. ”De tyckas mig vackrare än alla andra, dessa växtvärldens förbrytare, dessa strålande uppenbarelser av det ondas skönhet.”¹¹³

Natursymboliken i Lidforss tappning består inte av godtyckligt valda symboler som får stå för mänskliga egenskaper. I stället finns där förvisningen om att naturvetenskapen på ett grundläggande plan kan säga något om människan och hennes existentiella villkor. Vi ser oss själva i naturens spegel. Socialiststaten kommer att växa upp till en skog som inte bara skänker svalka och skugga åt dem som arbetar, utan också sörjer för att rikedomarna fördelas jämt över jorden precis som ”den levande skogen fördelar himmelens vattuflöden.”¹¹⁴ Daggekåpan är som en karaktärsfast manshaterska.¹¹⁵ Sjöborrarna förkroppsligar kvinnans djärvaste emancipationsdrömmar, det absoluta oberoendet av mannen, som i stället för det manliga elementet nöjer sig med bitter klormagnesium och syrlig ättika.¹¹⁶ Den obefläckade avlelsen glider ohjälpligt ur den heliga jungfruns sköte och blir ett privilegium för getingar, vattenloppor och bladlöss.¹¹⁷

Lidforss naturscener kännetecknas, i likhet med andra naturskildrare i hans samtid som Rosenius, Gustaf Kolthoff och Bengt Berg, av en estetiskt färgad syntes av romantikens helhetssyn och darwinistisk pessimism.¹¹⁸ De hade alla också det gemensamt att vara naturvetare och naturskyddsförespråkare. Naturiakttagelsens precision blev till en utgångspunkt för allmänna reflektioner om naturens skönhet och funktion som kraftkälla. I naturskildringarna förmedlas en natursyn som betonar det ekologiska samspelet i naturen och naturens emotionella och estetiska värden. På skönlitteraturens område ställs, i den danske författaren, botanikern och Darwinöversättaren Jens Peter Jacobsens novell ”Mogens” från 1872, den romantiska-symboliserande, antropomorfiserande natursynen mot den naturalistiska.¹¹⁹ I sina litteraturkritiska essäer återkommer Ola Hansson till denna jacobsenska kontrast mellan den romantiska naturskildringens religiösa, moraliska och

patriotiska motiv gentemot den där naturen skildras som sådan.¹²⁰ Novellen återger ett samtal mellan Mogens och Thora om skönheten i naturen. För Thora består naturens skönhet i de levande väsen som bor i träden, sjöarna och kullarna, medan Mogens fångas av färgen, rörelsen och formen, det liv som finns i allt, safterna som stiger upp genom träden och blommorna, solen och regnet, sanden som yr samman i backarna. Den danske litteraturkritikern Georg Brandes ställer på ett liknande sätt den antika naturbetraktelsens personifierade naturväsen mot den moderna panteistiska naturstämningen, skådandet av livets hemlighetsfulla verksamhet överallt – en karakteristik av den moderna naturkänslan som delvis har inspirerats av den franske litteraturhistorikern Hippolyte Taine.¹²¹ Denna panteistiska naturkänsla fångas av botanisten Johan Erikson i studentkalendern *Från Lundagård och Helgonabacken* 1892. En stämningsbild i maj månad:

Jag erfor åter i dag vid åskådningen af Lundaslättens lifsfulla frodighet denna panteistiska naturstämning, som likt en vällustkänsla en och annan gång genomströmmar hela mitt väsen, sätter hela min själ i skälfvande vibrationer. Jag kände mig som en del, en mycket liten del af lifvet omkring mig, ungefär som ett strå i rågåkern, önskade mig uppgå i den omedvetna alstrande naturkraft, som tog verklighet i Calthas guldkalkar eller i den surrande humlan, som kalasade på deras honung. Jag önskade, att jag kunde dö i en sådan stämning, med en sådan syn på tingen; skilsmessan vore då ej svår; alla personliga förbindelser voro undanskymda af den glödande känslan af enhet med naturen.¹²²

I samma årgång bidrog Lidforss med uppsatsen ”Om kärleken, döden och det eviga lifvet jemte några ord om fullkomligheten”, som för fram den darwinistiska läran om det naturliga urvalet, den sexuella fortplantningen och den tyske zoologen August Weismanns ärftlighetslära, där blomman som trampas ned vid vägkanten, dagsländan som föds på morgonen och är död på kvällen, och människan som räds dödens vakuum, alla bär inom sig den embryonala substansen, något som inte skall dö.¹²³

I någon bemärkelse blir naturen hos Lidforss besjälad, men alls inte det förmänskligande i mytologiskt eller romantiskt hänseende, snarare det att naturen har en receptiv förmåga att ta intryck från världen, i likhet med människorna. I ”Växternas själslif” från 1902 skriver han om de indiska gudasagornas, de slaviska och germanska folkens naturpoesi där växterna är besjälade väsen, eller forntidens greker som i varje träd anade ett andeväsen, en dryad. Hyacinten, narcissen, lagern och cypressen var mänskliga väsen, förvandlade till blommor. Detta i motsats Linné som fränkänner växterna

varje spår av själsliv, menar Lidforss, med hänvisning till Linnés pregnant formulering om hur stenarna växer, plantorna växer och lever, djuren växer, lever och förnimmer. Växterna skulle alltså sakna förmågan till förnimmelser. Men under 1860- och 1870-talen, säger Lidforss, blev växtens livsytringar föremål för vetenskapliga undersökningar, där växterna visade sig ha – i motsats till vad Linné fränkände dem – nämligen förmåga till sinnesintryck.¹²⁴

Att vandra och tänka

De danska forskarna Alfred Lehmann och Rasmus Hans Pedersen har visat att försökspersoner som fått sova i rum där temperaturen endast är 7–10 grader uppvisade bäst adderingsförmåga.¹²⁵ Dessa undersökningar, tillägger Lidforss i "Väderleken och vår arbetskraft" (1908) – där han diskuterar solljusets och temperaturens inverkan på muskelstyrkan – borde ha sina praktiska tillämpningar när det gäller temperaturregleringen i lärosalar, biblioteksrum och andra lokaler där intellektuell verksamhet äger rum.¹²⁶ Enligt Lehmann och Pedersen stiger dessutom muskelkraften betydligt genom en tvåtimmars promenad, medan förmågan att addera däremot försvagas. Mot det senare påståendet protesterar Lidforss och inskjuter att det "finns bevis för att redan anblicken av en vacker horisont eller ett underligt färgspel på himmelen kan skänka själen den produktiva ro, ur vilken nya tankecombinationer spira fram." Även för den själsverksamhet som ligger till grund för den exakta naturforskningen kan de estetiska intrycken ha en påtaglig betydelse som "livseggande moment". Den geniale fysikern Hermann von Helmholtz skulle enligt egen utsago "fått flera av sina mest fruktbara idéer på promenader i skog och mark."

Att vandra i naturen uppväcker tankar. Själva förflyttningen, rörelsen genom geografin, med sinnesintrycken som passerar förbi, och den friska luften, släpper tankarna i fritt lopp. Tankarna som kommer till oss *sub divo*, under den gudomliga himlen, var enligt romersk uppfattning av högre dignitet, till skillnad från dem under tak, *sub tecto*. I den peripatetiska skolan gick de lärde omkring i pelargångarna och samtalade om verklighetens väsen. Alpvandraren Friedrich Nietzsche sade att endast de tankar man gått sig till har något verkligt värde – "Nur die ergangenen Gedanken haben Werth".¹²⁷ För Lidforss, skolad i den empiriska vetenskapen, var den botaniska vandringen, mötet med världen med sina sinnen, förknippad med den nykantianska kunskaps-teorin där sinnenas vittnesbörd formades av förnuftets åskådningsformer.

Hos Friedrich Albert Lange och nykantianerna uppfattar medvetandet verkligheten genom sinnena och ordnar erfarenheten i kategorier.¹²⁸ I "Vetenskap och gudstro" (1903) skriver Lidforss om denna kantianska kunskapsteori, förmedlad genom Lange och Helmholtz, enligt vilken vår uppfattning av yttervärlden helt och hållet är beroende av våra sinnesorgans och vår hjärnas organisation.¹²⁹ Genom sinnesorganens olika byggnad förnimmer vi världen olika, till exempel i förmågan att se ultraviolett ljus. Världen sedd från myrperspektiv ter sig följaktligen annorlunda: "myrorna förnimma de övriga färgerna på ett annat sätt än vi, så att ängens grönska och himmelens blå för dem skifta i helt olika färger än för oss; hela yttervärlden ter sig alltså för myran på ett helt annat sätt än för människan, beroende på *synorganens olika byggnad*." I kantiansk anda uppfattar vi de omgivande tingen inte som de är i sig själva, utan endast som de ter sig för oss på grund av våra sinnesorgans konstruktion: "Vi ha alltså att skilja på *företeelsernas* värld, som vi känna, och den värld som består av *tingen i och för sig själva*, vilken är och förblir oss obekant."

Vårt beroende av sinnenas beskaffenhet för våra föreställningar om yttervärlden, utvecklar Lidforss i essän "Våra sinnens erövringar" (1908). I fråga om det föränderliga, om bedrägligheten i våra begrepp om rörelsen, citerar han ur Herbert Spencers utredning av rörelsens begrepp i dennes utvecklingslära: "Ty rörelse är platsförändring; men i ett obegränsat rum är all platsförändring ofattbar, emedan just en plats är otänkbar. En plats kan endast fattas i förhållande till andra platser".¹³⁰ Människoanden invecklar sig i självmotsägelser när den lämnar det ändligas område och vill bilda sig föreställningar om det oändliga och eviga. Den föränderliga och förgängliga värld som är tillgänglig för vetenskapen är endast ett litet sandkorn i det oändliga rummet. "Det eviga och beständiga, världsalltets huru och varför, förblir alltid för det mänskliga förnuftet ett ofattligt mysterium, oberört av alla de stolta erövringar, vartill vetenskapen kan förhjälpa våra sinnen."¹³¹

Det finns en rörlighet i Lidforss prosa, platsförändringarna, rumsförflyttningen, tankarnas snabba ombyten, den botaniska vandringens skärpta sinnesnärvaro. På ett ställe stannar han dock upp i fråga om den kristna lärans anspråk på att säga något om det eviga och oföränderliga. I sommarkvällarnas stillhet bedriver han sina studier, skriver han i *Kristendomen förr och nu* (1911), i den kristna lärans oförklarlighet.¹³² Annars är det en fältbotaniker på vandring som med ögat registrerar de till synes ovidkommande detaljerna. Om man vandrar en sommardag, inleder han essän "Växten och människoögat" (1911), längs ett skogsbryn som vetter mot söder eller

Botanisk exkursion till Bökeberg, sannolikt under senare delen av 1890-talet. Vid bordet uppe vid paviljongen sitter till vänster Bengt Jönsson och fru Areschoug. Mannen till höger i plommonstop är professor Areschoug. I gräset ligger Otto R. Holmberg, Hjalmar Möller, Johan August Vilke och Selim Birger med flera unga botanister. Bilden publicerades i Botaniska notiser 1933. Foto: Lunds universitets botaniska museum.

väster ser man hur bladen vid brynet har en helt annan ställning än de inne i lövskogens inre.¹³³ I skogsbrynet vänder sig bladen snett uppåt, vända mot den öppna terrängen.

Han vandrar i Skåne, genom bokskogar, genom sanddyner, på mossar, över klippor, längs hav och åkrar. Han får under 1890-talet resestipendier för att företa botaniska vandringar i terrängen och genom lärosalar och bibliotek ute i Europa. År 1897 vandrar han med portör av jättelika proportioner över sachsisk-böhmiska gränsen på landsvägen till Eger.¹³⁴ Samma år tilldelas han av Vetenskapsakademien ett stipendium för att genomföra fytobiologiska studier i Jämtlands fjällvärld.¹³⁵ Sommaren 1898 undersöker han Rubusfloran på Söderåsen och de följande somrarna 1899 och 1900 genomströvar han Romeletrakten, som ger resultat i två artiklar, införda i *Öfversigt af Kongl. vetenskaps-akademiens förhandlingar*, där han redogör för sina batologiska iakttagelser.¹³⁶ På Söderåsens sydvästsluttning, mellan

Ingelstorp och Ebbarp i Kågeröds socken, fann Lidforss en ny art för landet, vitt rundbladsbjörnbär (*Rubus vestitus* f. *albiflorus*), som växte ytterst ymnigt på en sträcka av 2–3 kilometer.¹³⁷ Lidforss kringresande botaniska studier föranleddes av ett växtgeografiskt synsätt som framförts av Wettstein i *Grundzüge der geographisch-morphologischen Methode der Pflanzensystematik* (1898). Vid utforskandet av en arts affiniteter och fylogeni är det otillräckligt med bara morfologiska studier. Dessa måste kompletteras med undersökningar av artens geografiska utbredning.¹³⁸

Det är särskilt de skånska vandringarna som sätter spår och uppväcker hans vetenskapliga funderingar om varför världen är som den är. ”Då man från Bökebergs bokskogar fortsätter vandringen västerut i riktning mot Roslätt, stöter man efter några minuters promenad på två åldriga ekar, en på vardera sidan om vägen”. På den vänstra är halva kronan död och kal som ett skelett, med brutna grenar och barken avflängd av blixstens framfart. ”Fortsätter man vandringen ännu några minuter i samma riktning, kommer man i en präktig lövskog, där hundraåriga ekar och lindar stå inklämda mellan bokarna”.¹³⁹ Han utreder därefter påståendet att blixten skulle ha en förkärlek för eken, vilket till slut leder fram till frågan om hur man bör handla om man i det fria överraskas av ett åskväder:

för den som är trött på tillvaron, men icke vill inviga livförsäkringsbolag och andra utomstående i sitt hjärtas hemligheter, vore det ju behagligt nog att under en lummig ek få se döden i det blixtrande vitögat. Skada blott, att utsikten härtill, enligt vad den obevekliga statistiken visar, i stort sett är så ringa: blixstens kärlek till sina favoriter är som all annan kärlek här i världen onekligen en faktor att räkna med, men för sjuka hjärtan ingenting att bygga på.¹⁴⁰

Rosenius berättar om en annan botanisk utflykt till Bökeberg en vårdag med några vänner.¹⁴¹ Med medhavd punsch låg de i bokbacken, dansbanorna låg öde, borden stod drömmande tomma utanför restaurangen. Ur skogsdjupet kom två luffare. Bengt bänkade sig med dem och fick sig en ölbutelj från restaurangen. Stämningen övergick till stojig och det slutade med att Bengt sjöng skånska bondvisor.

Inte sällan gick det oskyldiga blomstersamlandet över till formliga backanaler och bukoliska excesser. Sommaren 1899 umgicks Lidforss med sina medarbetare på *Arbetet*, Axel Danielsson, Edwin Malmström och Victor Petrén. Danielsson tillbringade nämligen några veckor i Röstånga för att återvinna sin hälsa genom dess omgivande skogstrakter och bekväma promenader. Och dit kom Lidforss med vänner. I sin levnadsteckning över

Axel Danielsson, berättar Lidforss om en sensommarnatt i Röstånga då det blåssvarta, ogenomträngliga sensommarmörkret hade sänkt sig över nejden. Luften var stilla, ljuset fladdrade svagt på bordet där han och Danielsson satt. Lidforss hade under dagen gjort en lång vandring i ett rykande grått töcken, halvt regn, halvt dimma, följt landsvägen som bar uppför i en vid båge rakt in i dimman. Det slog honom som en symbol för livet när det går som bäst: ”en vandring uppåt, genom ett grått landskap rakt in i dimman.”¹⁴² Det blev den sista sommaren tillsammans. Dagen före nyårsafton samma år dog Axel Danielsson. I *Arbetet* införde Lidforss dessa rader där den socialdemokratiska tidningsmannens ande förknippades med spirande, friskt gräs och vildskogsfriska fläktar:

Ditt verk skall gro och spira
som friska gräsen
och en gång rikt i svajande blomning gå.
Men vildskogsfriska fläkten
ifrån ditt väsen
skall aldrig mer vår kvalmtynghda ande nå.¹⁴³

Från denna sommar i Röstånga minns Edwin Malmström att Lidforss kom dit för lite samvaro med sin stridskamrat, och samtidigt kunde han passa på att undersöka Söderåsens björnbärsflora. Lidforss gjorde vidsträckta utflykter kors och tvärs över åsen, strövade större delen av dagen på obanade stigar med ingen annan utrustning än ett paraply. De gjorda fynden

höllo sig i hans fenomenala minne betydligt längre och friskare än i andra botanisters av facket än så rymliga portörer. I terräng rörde han sig förunderligt lätt, hade en indians synskärpa och var likgiltig för avstånd; jag minns att han en gång, då jag visat honom ett oväntat rubusfynd (*R. cyclophyllus*), som jag gjort en halv mil ovanför Lund, mitt i vintern vandrade ut till fyndorten för att se de nu nakna grenarna spreta upp ur snön.¹⁴⁴

En dag gjorde de en utflykt till den närbelägna Spångens gästgivaregård. ”Öl intogs i lastrummet under kuskbocken, och så bar det iväg genom lummiga bokskogar.” Gästgivaregården låg i en pittoresk, lummig dalsänka kantad av prunkande kärrväxter. På hemvägen stannade de till i Skäralid, ”där den landskapliga skönheten ytterligare underströks av ett ölkafé, ett tivoli och för tillfället även en ambulerande liten cirkus. Vi bänkade oss i det gröna och kunde här på lämpligt avstånd njuta av den berömda sprickdalens väldiga rasbranter, uppför vilka unga björkar försökte klättra.”¹⁴⁵ En annan

anekdot, införd i *Byahornet* 1946, härrör från samma utflykt.¹⁴⁶ Där skulle Lidforss, när de var nära målet, plötsligt ha hoppat med dödsförakt från den höga kuskbocken rakt ut i naturen. Förfärade erfor hans kamrater det oroväckande beteendet, men efter en stund fick de förklaringen. Lidforss hade med sin skarpa botaniska blick upptäckt en sällsynt *Rubus* vid vägkanten. ”Högljutt prisande det lyckliga fyndet äntrade Lidforss åter kuskbocken.” Dagen slutade med en improviserad fest vid Skäralid med dåligt vin tillsammans med servitriser, en voluminös murare från trakten och ett kringresande cirkussällskap. Följande dag gladdde sig Lidforss över ”sitt vackra Rubusfynd och tyckte att utflykten ur alla synpunkter varit givande.”

Många exkursioner runt om i Skåne företogs av Lunds Botaniska Förening, i vilka Lidforss sannolikt deltog.¹⁴⁷ Tyvärr saknas närmare dokumentation om dessa. Men i ett fall kan det beläggas att Lidforss var med, och det var så sent som 1912, vid en exkursion till Skanör och Falsterbo. Inför hemfärden hade några glada gossar i följet, utrustade med punschbuteljer, tagit sig friheten att skåla med ett par unga damer. Senare under tågfärden tillbaka spärrades utgångarna i vagnen av två kontrollanter som hört att följet hade ofredat några damer i sällskap med trafikchefen. Dessutom hade de olovandes förtärt spritdrycker på tåget. Ingen fick lämna vagnen innan deras namn upptecknades. Efter att de tre första namnen hade antecknats – professorerna Nordstedt, Murbeck och Lidforss – blev järnvägsmännen ytterligt artiga, avbröt uppteckningen och drog sig snabbt tillbaka.¹⁴⁸

Med dessa erfarenheter av alkoholens inverkan under bukoliska vandringar kan man förstå att vetenskapsmannen Lidforss måste ha ställt sig frågan vad som händer rent fysiologisk när en person berusar sig. Han återkommer till detta tema, som i hög grad berörde honom personligen, vid ett flertal gånger, bland annat i en uppsats om alkohol och ädelfett (1913): Är det en stegrad livsverksamhet? Ett temporärt självmord? En självklar sak är, om man rådfrågar sin inre erfarenhet, ”att det expansiva välbefinnande, som ett glas bourgogne ofta kan åstadkomma, ej gärna kan bero på några av alkoholen framkallade förlamningsprocesser i vår organism.”¹⁴⁹

Bland diktarkollegor och dryckesvänner finner man också August Strindberg med vilken Lidforss korresponderar i början av 1890-talet om växter. Lidforss håller sig behärskat lugn inför Strindbergs underliga teorier och infall, bland annat om hans favorit alpviolen, *Cyclamen hederifolium*, som han skriver om i uppsatsen ”Alpviolen belysande den stora ordningen och det oändliga sammanhanget”; vidare om vildbalsaminen (eller springkorn), *Impatiens noli-tangere*, vars kringkastande rörelse vid beröring Strindberg

tog som en ledtråd till att växterna har ett nervsystem; även det köttätande sileshåret eller daggörten, *Drosera*, uppehöll deras korrespondens och därtill andra örter.¹⁵⁰ Med Lidforss nedgörande kritik i *Dagens Nyheter* den 13 april 1894 av Strindbergs *Antibarbarus* (1894) vissnade och dog emellertid denna blomsterkonversation.¹⁵¹

Vandringen följde också en väg in i sig själv. I Ekelunds första diktsamling *Vårbris* (1900) vandrar han genom tänkandets mars-vårlandskap, slättens tysta oändlighet och vintersåddens ljusbleka grönska: "Och jag följer sakta den tysta vägen, där den svänger trist och grå som en trött tanke ut över den nakna oändligheten."¹⁵² Lidforss attraherades av denna diktarpersonlighet och tog med sin nyvunne vän på en exkursion till sydöstra Skåne våren 1900 för att undersöka björnbärsfloran på Linderödsåsen och Stenshuvud. Levnadstecknaren Algot Werin tillmäter denna resa en avgörande betydelse för Ekelunds utveckling som poet.¹⁵³ I en dikt tio år senare skriver Ekelund om hur han en april morgon vaknat upp som diktare vid Stenshuvud.¹⁵⁴ Den följande diktsamlingen, *Syner* (1901), bär spår av de botaniska intrycken från dessa vandringar bland "ormbunksblad i långsam vajning", genom dungar "där gul melampyrum [kovall] i vinden gungar" och törnrossnårens vita revor.¹⁵⁵ I Lidforss exemplar av samlingen hade Ekelund infört datum och plats för dikterna på exkursionerna.¹⁵⁶ En april dag, när de vandrade längs kusten mellan Simrishamn och Stenshuvud, skulle Lidforss stannat, sett ut över havet och ha sagt: "Det är tanken på att jag kanske kan få återse detta ännu en vår, ja, kanske tio eller femton vårar, som skänker mig lust att leva."¹⁵⁷

Arkadien finns i den skånska naturen. Kullen påminner om ett arkaiskt sydligt landskap. Sett från Hallands Väderö, skriver författaren, tillika redaktören för *Allers familjefjournal* i Helsingborg, Sigurd Hallberg, i Svenska naturskyddsföreningens årsskrift 1914, har Kullen "med sina veka våglinjer och sin daggbå färgton en förunderlig likhet med Capri."¹⁵⁸ Författare, konstnärer, skriftställare, som Lidforss, Ekelund, Ola Hansson, Österling och Böök, vallfärdade till Kullen och dess fiskelägen, och de går kors och tvärs i skogarna i djupa tankar. För Ekelund reser sig Kullaberg som ett skånskt Arkadien, som en förening mellan nordiskt och klassiskt.¹⁵⁹ Under sommarloven i elva-tolvårsåldern hade han vandrat på berget och i tidiga dikter från 1897–1898 besjungit det. I ett tidigt prosautkast, "Otroligt blod" från 1898, skildrar han Skälderviksmiljön som en maskerad Ringsjöbygd, kring sin barndoms Stehag.¹⁶⁰ En man tar in på en gångstig kantad av risiga stånd av regnblekt, vattenblå cikoria, gråbrun malört, senfödda fibblor och envisa kardborrar.¹⁶¹ Sommaren 1906 hyr Ekelund en stuga uppe på berget,

är i Mölle, stannar in på hösten, diktar och vandrar i skogarna på Kullaberg – en sommar i Arkadien.¹⁶² Där fullbordar han också diktsamlingen *Dithyramber i aftonglans* (1906). Bland sommarens botaniska fynd återfinner han *Lunaria rediviva* L., månviolen, som bildar ett blekblått hav i ravinerna ner mot Abrahamn: den spensliga ljusa växten flammar vid klipporna, över den svarta grunden som det levandes symbol.¹⁶³ ”Jag går de vackra vägar, / där sorglös sommartid / jag vandrade som gosse”, skriver han i dikten ”Kullaberget”, åter går han de stigar under bergen där han förr klättrat ”med blomstergirigt mod”, genom ångande kaprifol, convolvulus (det vill säga åkervinda eller snårvinda) bland humle.¹⁶⁴ I *Böcker och vandringar* (1910) finns dikten ”Från Kullen”, där han diktar om sumpkaprifolen (som är en egen diktarskapelse, inte en art), och om *Lonicera* (trysläktet) och almar; i bakgrunden havet som mullrar som åska i den rullande malen.¹⁶⁵

Några dikter i Ola Hanssons *Psyke och hemma* (1925) skrevs från strandbrinkarna vid Mölle i maj 1921. Han ser bort mot Kattegatt och Sundet,

inför det blåskimrande havet,
sinnebilden av viddernas frihet,
i dess ram av ljus bokegrönska,
sinnebilden av livets eviga pånyttfödelse.¹⁶⁶

Men perspektivet vänds plötsligt, det blå skimret och det gröna skimret ”äro blott fosforescerande reflexdagar / från ett kadaver”. Friheten och pånyttfödelsen är endast illusioner.

Anders Österling promenerade fram och tillbaka på stigarna kring Kullaberg, längs Skäldervikens stränder ensam över de ljungbevuxna branterna till Kullens fyr: ”Hela det grönlädda berget doftade som ett friskt, vindsvält Arkadien”, skriver han i *Minnets vägar* (1967), ”här var en natur med vilken jag kunde umgås enkelt och förtroligt.”¹⁶⁷ Även Lidforss antagonist, litteraturhistorikern och kritikern Fredrik Böök, var i sin ungdom intresserad av botanik.¹⁶⁸ Under vandringar på Hallandsåsen kunde han se Kullen stiga blå ur silverdiset var morgon. ”Den liknar alldeles en grekisk ö i Arkipelagen.”¹⁶⁹ Där på Kullaberg kunde han finna månviolen med sina silvermånar som bara finns ”i djupa fuktiga skogar, i klyftor där det sorlar en bäck i botten.”¹⁷⁰ I *Resa i Sverige* (1924) skriver han om det pärlgrå diset över dungarna vid Arild, Skälderviken i blåklintens färg svept i en silverslöja.¹⁷¹ Ladarp är det förlorade paradiset: ”De vilda rosorna lyste mot det blåa havet, och när den klara hösten kom, blänkte rönnbären som lack, medan ljungfälten brunno i violetta färgskiftningar, som växlade för var dag.”¹⁷² Tillsammans

med Torgny Segerstedt vandrade Böök längs klippstigarna och samtalet kom in på Bengt Lidforss. Något år senare nådde honom nyheten om Lidforss död: ”Jag fick reda på det en klar höstdag i Arild. På hemväg från posten hade jag öppnat tidningen i ett skogsbyn; jag lät den falla och såg ut över Skälderviken, mörkblå med vita vågkammar. Djupt under mina fötter sjöng havet mot klipporna, över mitt huvud skriade en mås.”¹⁷³

Det förlorade Arkadien

Turisterna drogs till Mölle, det idylliska fiskeläget, det frivola gemensamhetsbadet i Ransvik och de dramatiska klipporna ut mot Kullens fyr. Organiserade grupper och turistresor ordnades till Mölle, och under 1880-talet blev Kullaberg riktigt populärt.¹⁷⁴ Ångaren Höganäs gjorde regelbundna turer från Malmö. Ritters resebyrå i Köpenhamn ordnade grupper till Kullen. Kung Oskar II och prins Eugen reste till Kullens fyr genom äreportar 1886. Turistruschen sätter igång, turismen flerdubblas, världshus och hotell överbeläggs. I bersåer och på verandor, på Hotel Kullaberg och Hotel Elfverson, idkas sällskapsliv. På klippor och i raviner klättrar turister med alpstarvar och i sportkostym. Turistbroschyrer ges ut på danska, tyska och ryska, fotograf Peter P. Lundh förevisar badgästerna i randiga yllebaddräcker som trängs i Ransvik, Sveriges första offentliga gemensamhetsbad.¹⁷⁵ Sommargästerna sköljer in år efter år. Kaiser Wilhelm kommer på besök 1907. Men när första världskriget bryter ut försvinner de randiga baddräckerna.

Utkastat i Kattegats skummande vågor, som en förening av Norges fjäll och Danmarks leende skogar ligger den världsberömda badorten Mölle, står det i en turistbroschyr från seklets början. Tusentals turister från när och fjärran strömmar varje sommar hit för att svalka sig i de salta havsbaderna. ”Ingenstädes i Norden bilda sol, vatten och salta i förening med strändernas skönhet en så stimulerande och energigivande förening som här.”¹⁷⁶ I samma broschyr från 1915 konstateras det: ”Med ett ord, Kullens natur lämnar sällsynta tillfällen till rekreation från vardagslivets jäkt, friskar upp uttröttade nerver och befriar från det moderna samhällets plågor, nervsvagheten.”¹⁷⁷

Men landskapet höll på att förändras, idyllen att försvinna, skönhetsvärdena gå förlorade. En begynnande naturskydds rörelse började ta form omkring sekelskiftet 1900. År 1899 bildades på initiativ av Paul Rosenius, som var en ivrig ornitolog och fågelfotograf, Föreningen till skyddande af Måkläppens Fogelfauna, som kan sägas stå för det första praktisk inriktade

naturskyddsarbetet i Sverige.¹⁷⁸ Ett antal år senare, 1908, lyckades man få ön Måkläppen utanför Falsterbo fridlyst under häckningssäsongen. Det fanns också tydliga kopplingar mellan radikalism och naturskyddsarbete, flera naturskyddsförespråkare kan förknippas med radikala akademiska kretsar som Verdandi i Uppsala och D.U.G. i Lund där Rosenius och Lidforss ingick.¹⁷⁹

Den preussiske professorn Hugo Conwentz blev en betydelsefull talesman – som också blev känd i Sverige – för bevarandet och skyddet av naturens skönhetsvärde och vetenskapliga värde för framtiden. Han bjöds in av Svenska sällskapet för antropologi och geografi för att i januari 1904 hålla ett med skioptikonbilder illustrerat föredrag i Stockholm, Uppsala, Göteborg och Lund över ämnet ”Faror som hota det naturliga landskapet jämte dess växt- och djurvärld, särskildt i Sverige, samt förslag till landskapets skydd”.¹⁸⁰ Han talar om hoten, betonar vikten av inventeringar av naturminnen, föreslår bildandet av en svensk naturskyddsförening och utfärdandet av en lag för skyddandet av naturminnesmärken. Syftet var vetenskapligt och estetiskt, vad som skulle kunna betraktas som ett musealt bevarande som samtidigt inte skulle hindra den fortsatta industriella exploateringen av naturen och de moderna framstegen. En månad senare motionerar den liberale politikern, tillika lektorn i naturalhistoria i Gävle, Karl Starbäck i riksdagen om tillsättandet av en utredning av lämpliga skyddsåtgärder för naturminnesmärken i Sverige. Riksdagen godtog motionärens förslag. I december 1907 avgav utredningen sitt betänkande.¹⁸¹ Där ges ett förslag till en lag för nationalparker, inspirerad av en ursprungligen amerikansk idé. Lagförslaget antogs 1909 och samma år kunde de nio första svenska nationalparkerna avsättas.

Lidforss var närvarande vid Conwentz föredrag i Lund och lyssnade uppmärksam. I *Arbetet* skriver han den 27 februari 1904 en appell för ett skydd åt naturen, och manar i Conwentz efterföljd att ta vara på det som ännu återstår av oförfalskad natur, av jungfrulig landskapsskönhet och av naturhistoriska minnesmärken. Kulturen gör oavbrutna framsteg över så gott som hela jorden, sade Conwentz, medan naturen tvingas alltmer bli människans tjänare. Den ursprungliga naturen utsätts för inkräktning, omgestaltung och förstöring. Men det handlar inte om att hejda den materiella kulturens framsteg, snarare, menar Lidforss, gällde frågan om inte dessa framsteg skulle kunna göras utan att naturen skövlades. Många av våra största landskapsskönheter har förfulats, som Trollhättefallen som numera omsluts av en elektrisk kraftstation, en karbidfabrik, en cellulosafabrik, ett oljeslageri, ett gjuteri, en lokomotivfabrik, ett valsverk och andra industriella

anläggningar. På samma sätt förstörs nu också de vackra kustlandskapen i Bohuslän, Halland och Blekinge av stora stenbrott, och reklamskyltar vanställer våra vackraste landskapspartier.

Men det sker också en förstörelse i det tysta, förklarar växtekologen Lidforss. När skogar skövlas, försvinner inte bara träden, utan hela undervegetationen av gräs, ormbunkar, mossor och de djur som därav lever. Torvmossar dikas ut och uppodlas. Därmed försvinner dyrbara ”naturhistoriska dokument, som för växtvärldens historia innehålla lika viktiga upplysningar som de dyrbaraste manuskript för kulturhistorien.”¹⁸² Torvmossarnas inre berättar om klimatets förändringar. På dess yta växer underliga växter som den rödhåriga *Drosera* (silesåret), den fetbladiga *Pinguicula* (tätörten) och i vattnet den märkliga *Utricularia* (vattenbläddran) som suger näring ur insekter och små kräftdjur. Men ännu har så gott som inget gjorts i Sverige för att skydda vår natur. Därför gläds nu Lidforss över Starbäcks väckta motion i riksdagen, i vilken denne föreslår att större eller mindre delar av statens domäner borde fridlysas och att man genast inleder inventeringar över viktiga naturminnesmärken i riket. Lidforss hoppas att Starbäcks motion röner det bifall den förtjänar, men det gäller också att allmänheten själv får upp blicken på vad som håller på att ske: ”Då först kunna vi hoppas att slippa uppleva sådan bedrägligheter som t. ex. sköflandet af den täcka Fågelsångsdalen, eller bortsprängningen af klipporna med *Lathyr[u]s sphaericus* på Kullaberg.”¹⁸³ Lidforss läxar upp det svenska folket som med tal och skålar hyllar sina stora minnen, men är i en barbarisk avsaknad av att se till att vårda sina kulturella och naturhistoriska minnesmärken. Tyskland har sina naturförsköningsföreningar, ”men i Sverige sköflas en så bedårande idyll som den ofvannämnda Fågelsångsdalen, utan att en röst höjes till protest.”¹⁸⁴ Den materiella kulturen, avslutar Lidforss, förbättrar vårt liv med järnvägar, sockerbruk, stålverk och cementfabriker, men skulle inte vår tillvaro bli ännu rikare ”om det tvärs igenom denna materiella kultur, som tätar rundt omkring oss, på någon punkt bröte fram en stråle af den underbara makt vi kalla idealism.”¹⁸⁵

Då ägaren av Kullen, friherre Nils Gyllenstierna på Krappereup, ville sälja blev frågan om dess övergående till nationalpark brännande aktuell. Ägaren ville nämligen sälja till högstbjudande, utan några särskilda villkor. Fyra intressenter anmälde sig genast: Brunnby kommun, ett konsortium knutet till hotellägaren Elfverson samt ett dansk och ett tyskt bolag – samtliga hade de gemensamt att de vill exploatera Kullaberg till det yttersta. I *Dagens Nyheter* den 10 augusti 1913 väckte Rosenius förslaget att staten i stället skulle gå emellan och köpa Kullaberg och förvandla det till nationalpark.¹⁸⁶ Turismen

höll nämligen på att förstöra idyllerna Mölle och Arild och hela berget med dess unika geologi och flora. Nyttigheten tycktes gå före skönheten. Vildmarken, där "tystnaden och stillheten och friden för människor gav en nejd dess väsen och dess poesi", var dömt till förintelse. Kullabygden är det vackraste landskapet vi äger, "där den leende, rika skånska slättbygden vid vågors och bränningars sånger går till ett smekande, soligt famntag med det ursvenska, gamla härjade berget." Men nu håller "vårt kära Kullaberg [...] på att falla i rövarehänder!" Hotad av badgästinvasionens fördärv med sina vykortsbasarer, droskrader, limonadkiosker, skjutbanor, smaklösa turisthotell och dansestrader. Förföljning och förflackning överallt. En ödestämning vilade över den självfulla världsförgätenheten i landskapet, klipporna och havet. Kullen borde inköpas av staten, inskräpper Rosenius, och förvandlas till nationalpark – den enda rätta fosterländska lösningen! Kullabergs skönhet måste också värnas mot den vandalisering av landskapet som de smaklösa villorna utgör. Därför föreslår Rosenius även införandet av ett system av byggnadskonsulenter för natursköna platser.

Även den unge botanisten Sten Selander talar för skyddet av Kullaberg i en artikel i *Svenska Dagbladet* den 31 juli 1913.¹⁸⁷ Bökebolsvång vid Mölle, där murgröna och vildkaprifol klättrar likt lianer bland träden, påminner starkt om Medelhavsländernas eller Balkanhalvöns skogar. Dess ovanliga flora framstår som en relik från en värmeperiod i det förflutna, en reminiscens av bronsålderns flora. Där finns fyra ytterst ovanliga arter som inte växer någon annanstans i Sverige: *Lathyrus sphaericus*, *Festuca heterophylla* (skuggsvingel), *Rubus kullensis* och *Primula acaulis*. Särskilt Bökebolsvång, samt de egenartade örtbackarna och snåren ovanför Ransvik kräver skydd som en vördnad mot fosterlandets natur, vilket samtidigt skulle tjäna den framtida forskningen.

Naturskyddsivraren Lidforss tar själv skarpt till orda i *Arbetet* den 27 augusti 1913 under rubriken "Skydd åt Kullaberg!"¹⁸⁸ Han instämmer helt med Rosenius förslag och går sedan hårt åt bebyggelsen och den vulgära turismen, tyskarna, badfotografen Lundh – alla de som vill tjäna pengar på Kullaberg på bekostnad av naturen. I det en gång idylliska fiskeläget Mölle hade en smaklös villabebyggelse trängt undan korsvirkeshusen. Banala vykortsbasarer kantade vägarna. Båtlaster av tyska badturister med sina uppkomlingsfasoner spred vulgaritet. Och nu hade Elfverssons konsortium bjudit 500 000 enligt senaste underrättelser. Hans natursköna barndoms-trakter höll på att vandaliseras! Polemikern och rabulisten Lidforss ger sig till känna, men intressant nog hemfaller han åt en aning aristokratisk ned-

av arternas uppkomst och livets ursprung förloras. En art *Rubus kullensis*, som hittills endast varit känd från Kullen, är sedan några år fullkomligt utrotad.¹⁸⁹ På dess forna växtplats reser sig nu en av de smaklösa, zinktakstäckta villorna.

Det är saknaden av ett förlorat paradis:

Förlidet år besökte jag Mölle en av de sista dagarna i oktober; i Lunds botaniska trädgård hade nattfrosten redan gjort svåra härjningar, dahliorna stodo svarta och slokande, gurkväxter, tropeolum och andra ömtåligare kalljordsväxter voro fullkomligt förfrusna. Men i trädgårdstjapporna vid Mölle, som nu lågo tysta och stilla, efter sommarens banala främlingstummel, lyste av blomsterprakt, brokig och färgstark som i högsommartid. Där stodo dahliorna, högvuxna och ranka, skimrande i gullgult, i brandrött och i snö vitt, utefter husväggarna klängde tropeolum med sin saftiga grönska och sina eldröda blommor, stockrosorna prunkade ännu i full sommarskrud, ingenstädes syntes ett spår av den frostska, som härjat Lundaslättens växtlighet.¹⁹⁰

Det var Lidforss sista besök på Kullaberg. Och det var den sista tidningsartikel han skrev. En septemberdag gick han bort.

Den 27 september 1913, fyra dagar efter Lidforss bortgång, inlämnades en petition till konungen av skånska naturvänner, däribland Rosenius, där man vädjade om att staten skulle köpa in berget och göra det till nationalpark.¹⁹¹ Ett konsortium, AB Kullabergs Natur, bildades för att insamla pengar för inköp av området väster om Mölle för att därigenom förhindra att Krapperups fideikommiss avyttrade berget till intressenter som hade som avsikt att förvandla området till villastad och stenbrott.¹⁹² Rosenius hade förgäves under sensommaren försökt beveka friherre Gyllenstierna, men utan resultat.¹⁹³ Han sänder sin artikel i *Dagens Nyheter* och uttrycker sin förhoppning om ett beslut i riksdagen om ett inköp av området med stöd av Svenska naturskyddsföreningen och Vetenskapsakademien. Gyllenstierna viftar bort detta med att svara att han inte tror på att staten skulle inköpa området för ett pris som han skulle kunna acceptera. Rosenius ber honom att anstå en månad med försäljningen. Inte heller det kan Gyllenstierna gå med på. Han ska ha sina 600 000 kronor. På olika sätt försöker Rosenius, i brev den 27 augusti, hänvisa till auktoriteter, riksdag och regering, Svenska naturskyddsföreningen och Vetenskapsakademien, och andra enskilda auktoriteter som höjer sina stämmor i pressen: "Under sådana förhållanden vågar jag ännu en gång, i eget och i mångas namn – jag vågar påstå att i dessa dagar en god del af det bildade Sverige i spänning afvaktar huru det kritiska läget skall afvecklas – vädja till Herr Baronens fosterländskhet att låta anstå med försäljningen". Men Gyllenstierna vägrar.

Även landshövdingen, greve Robert de la Gardie, som var ”broder” med Gyllenstierna försökte tala honom till rätta.¹⁹⁴ I egenskap av att vara Skånes naturskyddsförenings ordförande ville han uppriktigt fråga honom om ryktet var satt att han hade tänkt sälja Kullaberg. Han ber honom att uppskjuta försäljningen. Till och med kronprinsen, sedermera kung Gustav VI Adolf, sände ett telegram den 14 oktober 1913 till Gyllenstierna där han inskräppte att det var av allra största vikt att det vackra Kullaberg räddas åt landet och kommande generationer, och uppmanade honom att följa det anbefallna förslaget till ett köpeavtal.¹⁹⁵ Skånes naturskyddsförening med ordförande de la Gardie och sekreterare Leopold Neuman – densamme som Lidforss i ungdomen varit på botaniska vandringar med – arbetade hårt för att rädda Kullaberg. Neuman, numera rektor i Ystad, hade för övrigt under sin tid i Sundsvall startat en djurskyddsförening 1888.¹⁹⁶ Den 6 mars 1914 slöts så äntligen ett köpeavtal.¹⁹⁷ Köpeskilling fastställdes till 530 000 kronor. Men som Rosenius uttryckte det var detta en nödhjälpsåtgärd i väntan på att staten skulle överta området. Genom en donation 1943 övertog Kungliga Fysiografiska Sällskapet i Lund aktiemajoriteten i AB Kullabergs Natur.¹⁹⁸ Området såldes sedan vidare till staten 1995. Formellt blev Västra Kullaberg naturreservat först 1971, men ännu har området, trots motioner i riksdagen, inte upphöjts till nationalpark såsom Lidforss en gång hade hoppats.¹⁹⁹

Det fanns hopp om att den sköra växtligheten på Kullen skulle räddas för eftervärlden. Sviterna av hans syfilitiska åkommor var det svårare att undkomma. Våren 1913 skriver Lidforss vemodigt till modern Anne Marie, att här nere i Lund ”ha vi nu den härligaste vår, med hela vårfloran i full blom. Måtte det bara gå väl – när jag går omkring i botaniskan och ser all denna tidiga härlighet, tänker jag ibland på Frödings ord: ”Ty ofta ser man hur det tar skada, / som växer vackrast och lovar mest.””²⁰⁰ I augusti 1913 for han till Osby för att återse sin barndoms sommartrakter, kände sig emellertid dålig, lade sig på en bänk i stationshuset för att sedan återvända med nästa tåg. Några dagar senare åt han middag med nationalekonomen Emil Sommarin som då berättade om en skogsutflykt som han företagit med sina barn. Lidforss ögon tårades. ”Han stödde armbågarna på bordet och lät huvudet sjunka i händerna. Men så sökte han övervinna sin rörelse med ett Fan! Vad du har det bra!”²⁰¹ Tanken föll på naturupplevelserna som han nu för alltid var utestängd ifrån genom sin sjukdom, de blomsterrika trakterna där han avlägsna somrar hade vandrat. Et in Arcadia ego.

Noter

En kortare version av föreliggande uppsats, "Lidforss och Kullaberg – den slutna cirkeln", har publicerats i Bengt Olle Bengtsson & Gunnar Broberg (red.), *Bortom det acceptablas gränser. Bengt Lidforss och det tidiga 1900-talets lundaradikalism* (Lund, 2013), 233–253. Tack till Bengt Olle Bengtsson och Gunnar Broberg för viktiga kommentarer till tidigare utkast. Och särskilt tack till Patrik Frödén och Torbjörn Tyler vid Lunds universitets botaniska museum för värdefull hjälp med framtagning av bilder och eftersökningar i museets arkiv. Tack även till Eva Lillienberg Olsson vid Gyllenstiernska Krappersupstiftelsen, Ulf Ryde för hjälp med några besvärliga björnbärsarters taxonomi och Torbjörn Lindell som hade vänligheten att göra mig uppmärksam på hans autografsamling rörande Lidforss.

¹ Gärda Lidforss af Geijerstam, *Så minns jag Bengt Lidforss* (Stockholm, 1945), 18 f.

² Geijerstam 1945, 15; Karin Jensen, "Familjen Lidforss' hem", i Pontus Sjöbeck (utg.), *Från gamla skånska hem. Minnen upptecknade av fränder och vänner* (Lund, 1926), 9; Nils Beyer, *Bengt Lidforss. En levnadsteckning*, ny utg. (Stockholm, 1987 [1968]), 34.

³ Paul Rosenius, *Mitt gamla Lund och andra minnen* (Lund, 1952), 107.

⁴ Bengt Lidforss till Karl Petrén, Engelholms hamn 7/7 1885. LUB, Brevsaml. Petrén, K. A.; Ragnhild Karlsson, *Bengt Lidforss och botaniken. En studie av hans populära och vetenskapliga arbeten mot bakgrund av dåtida filosofi och naturvetenskap* (Lund, 1983), 24; Beyer 1987, 43 f.

⁵ Geijerstam 1945, 22.

⁶ Karlsson 1983, 18 f.; *Årsberättelse jemte inbjudning till årsexamen vid Carolinska Katedralskolan i Lund... 1879–1883* (Lund, 1879–1884).

⁷ Fredrik Wilhelm Christian Areschoug, *Naturlära för elementarläroverken. Läro- och läsebok. 2. Läran om växterna* (Lund, 1875).

⁸ F. W. C. Areschoug, *Botanikens elementer. Lärobok för de allmänna läroverkens högre klasser*, 3:e uppl. (Lund, 1883).

⁹ LUB, Lidforsska papperen 4. Diverse hand-

lingar. Innehåller uppsatsbok Bengt Lidforss VII 2a; H. Elovson, "Bengt Lidforss studentuppsats", *Arbetet* 17/9 1947.

¹⁰ Carl von Linné, *Skånska resa, på höga öfverhetens befallning förrättad år 1749. Med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiquiteter, seder, lefnad-sätt* (Stockholm, 1751), 358.

¹¹ Karlsson 1983, 24 f.

¹² Ernst Ljungström, "Lunds Botaniska Förening för omkring 50 år sedan", *Botaniska notiser* 1933, 1–34; Hakon Hjelmqvist, "Botanisk forskning i Lund under ett sekel", *Botaniska notiser* 1958, 8–10.

¹³ Charles Darwin, *Om arternas uppkomst genom naturligt urval eller de bäst utrustade rasernas bestånd i kampen för tillvaron* (Stockholm, 1871); Ulf Danielsson, "Darwinismens inträngande i Sverige I", *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok* 1963–1964, 179–181.

¹⁴ Bengt Lidforss, "F W C Areschoug", *Arbetet* 22/12 1908; även utgiven i Bengt Lidforss, *Utkast och silhuetter*, 2:a uppl. (Malmö, 1922), 141; Einar Sjövall, "Bengt Lidforss under studentåren", i Einar Sjövall (red.), *Bengt Lidforss. En minnesskrift* (Malmö, 1923), 22.

¹⁵ Bengt Lidforss, "Uppfostran", *Socialistisk journalistik* III (Malmö, 1923), 148; C. Kurck, "Biografiska anteckningar om några äldre Skånebotanister", *Botaniska notiser* 1933, 43 f.; Erik Vendelfelt, *Den unge Bengt Lidforss. En biografisk studie med särskild hänsyn till hans litterära utveckling* (Lund, 1962), 31.

¹⁶ Leopold M. Neuman, "Berättelse om en botanisk resa till Hallands Väderö och närliggande delar af Skånska landet", *Öfversigt af kungl. vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1883, 45; Leopold M. Neuman, "Bidrag till kännedom af floran på Sveriges syd-vestkust omfattande trakten mellan Halmstad och Engelholm", *Göteborgs kungl. vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar*, N.F., hft 19 (Göteborg, 1884).

¹⁷ Leopold M. Neuman, "Studier öfver Skånes och Hallands flora", *Botaniska notiser* 1883, 46.

¹⁸ Leopold M. Neuman, "Anteckningar angående Rubus-floran i nordvestra Skåne, på Hal-

landsås och i södra Halland”, *Botaniska notiser* 1885, 85, 93; Lunds universitets botaniska museum (LUBM), acc. nr 1182154, 1182334, 1106179, 1181494, insamlade av Lidforss i augusti 1883 i Förslöv.

¹⁹ LUBM, acc. nr 1615124, 1589729, 1162499, 1142524.

²⁰ David Dunér, ”Kognitiv historia. En introduktion”, *Historisk tidskrift* 2010:4, 578–584; David Dunér, *Tankemaskinen. Polbems huvudverk och andra studier i tänkandets historia* (Nora, 2012), 23–28.

²¹ Geijerstam 1945, 240.

²² Beyer 1987, 45.

²³ Linné, *Skånska resa*, 313–390; Otto Gertz, ”Kullaberg. En blick på Kullabygdens botaniska forskningshistoria”, *Skånes natur* 1936, 56–63; Henning Weimarck, ”Bidrag till Skånes Flora 52. Utforskningen av Skånes flora”, *Botaniska notiser* 1958, 81–122; John Kraft, *Floran i Brunnby socken med Kullaberg* (Lund, 1982), 16–22; Mats Gustafsson, *Kulturlandskap och flora på Bjärehalvön* (Lund, 1996); Jan Thomas Johansson & Torbjörn Lindell, ”Från det sena 1800-talet – Thedenius’ och Kindbergs tid. Svensk kärlväxtfloristik rullar på”, *Svensk botanisk tidskrift* 90:1 (1996), 33–48; Jan Thomas Johansson, ”Utforskningen av den skånska kärlväxtfloran”, i Kjell-Arne Olsson m.fl. (red.), *Floran i Skåne. Vegetation och utflyktsmål* (Lund, 2003), 5–18.

²⁴ Nils Christopher Gyllenstierna, ”Förteckning på de phanerogama växter, ormbunkar och mossor, hvilka blifvit iakttagne på och omkring Kullaberg i nordvestra Skåne”, *Botaniska notiser* 1851, 70–84.

²⁵ Den 7, 17, 19 juli och 24 augusti 1883 insamlade Lidforss växter på Kullaberg. LUBM, acc. nr 1175843, 1163451, 1159574, 1163818, 1110281B, 1186593.

²⁶ Robert Larsson, ”Bengt Lidforss. 15/9 1868–23/9 1913”, *Botaniska notiser* 1913, 241.

²⁷ Bengt Lidforss, ”Några växtlokaler till nordvestra Skånes flora”, *Botaniska notiser* 1885, 179; LUBM, acc. nr 1265564 och 1265684, insamlade av Lidforss i augusti 1885.

²⁸ ”Botaniska Sällskapet i Stockholm. Andra årsgången. 3. Den 16 April 1884”, *Botaniska notiser* 1884, s. 115 f.

²⁹ Torbjörn Tyler m.fl. (red.), *Floran i Skåne. Arterna och deras utbredning* (Lund, 2007), 431.

³⁰ Kraft 1982, 64.

³¹ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 181; LUBM, acc. nr 1247324, insamlad av Lidforss i augusti 1885 vid Möllehässle; Spontant uppkommen hybrid funnen i två rutor i senaste inventeringen. Tyler 2007, 393; Kraft 1982, 60; Gustafsson 1996, 202.

³² Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 182; LUBM, acc. nr 1256804, 1236223 och 1237778, insamlade av Lidforss i augusti 1884 och augusti 1885; Tyler 2007, 392.

³³ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 182; LUBM, acc. nr 1252238, insamlad av Lidforss i augusti 1885; Gustafsson 1996, 202; Tyler 2007, 391.

³⁴ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 183; F. W. C. Areschoug, *Skånes flora innefattande de fanerogama och ormbunkartade växterna*, 2:a uppl. (Lund, 1881), 314.

³⁵ LUBM, acc. nr 1578561, insamlad av Lidforss och M. Engstedt den 5 juli 1885. Se även acc. nr 1578261, 1578321 och 1578381.

³⁶ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 185–190.

³⁷ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 187.

³⁸ Carl Johan Hartman, *Handbok i skandinavians flora, innefattande Sveriges och Norges växter, till och med mossorna*, 11:e uppl. (Stockholm, 1879), I, 420.

³⁹ Jens Wilken Hornemann, *Flora Danica, Icones plantarum sponte nascentium in regno Daniae et in ducatibus Slesvici, Holsatiae et Lauenburgiae, ad illustrandum opus de iisdem plantis, regio jussu exarandum, Florae Danicae, nomine inscriptum* (Köpenhamn, 1840), vol. XIII, hft 39, fig. 2287.

⁴⁰ Lidforss, ”Några växtlokaler...”, 188 f.; LUBM, acc. nr 1592190, insamlad av Lidforss i Ystad, september 1885.

⁴¹ LUBM, acc. nr 1585386, insamlad av Laestadius i Pajala. Ett herbarieexemplar av *Juncus balticus* finns även insamlat av Neuman i Halmstad 1872, acc. nr 1585626.

⁴² Tyler 2007, 645; Gustafsson 1996, 259.

⁴³ Paul Rosenius, ”Minnen och hägkomster från studentiden”, i Sjövall 1923, 35 f.; Rosenius 1952, 76.

- ⁴⁴ Se kortkatalog i Lunds universitets botaniska museums samlingar; Olof Tedin, "Växtbytet i Lund genom sjuttiofem år", *Botaniska notiser* 1933, 76; Karlsson 1983, 25; jfr även *Handlingar rörande Bot. bytesfören. Linnæa Lund I. Svenska brev*, LUB, Handskriftsavn., Naturv. Handlingar rör. Linnæa.
- ⁴⁵ Geijerstam 1945, 43; *Lunds universitets årsberättelse* 1889–1890, 21; Karlsson 1983, 25; Lunds universitets botaniska museum har katalogiserat 299 herbarieväxter insamlade av Lidforss. Se särsk. bohuslänska växter, acc. nr 1254120, 1346621, 1352403, 1083693, 1026717, 1048244, 1137230, 1156946, 1137411, 1154361, 1157257, 1171138.
- ⁴⁶ Bengt Lidforss, *Manuskript och anteckningar m.m.*, Saml. Lidforss, B. 2b. Innehåller en anteckningsbok med beteckningen "Botanik" från höstterminen 1888, och anteckningar i "Systematik".
- ⁴⁷ Lidforss till Rosenius, Lund 31 maj 1909. LUB, Brevsaml., Rosenius, P.; Rosenius 1952, 114; Paul Rosenius, *De unge gubbarne* (Stockholm, 1909).
- ⁴⁸ Beyer 1987, 67 f.
- ⁴⁹ Rosenius 1952, 79.
- ⁵⁰ Beyer 1987, 67.
- ⁵¹ Gunnar Eriksson, *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914* (Umeå, 1978), 127.
- ⁵² Eriksson 1978, 165 f.; Börje Åberg, "Short notes on the history of plant physiology in Sweden", i Robert Elias Fries, *A short history of botany in Sweden* (Uppsala, 1950).
- ⁵³ Bengt Lidforss, "Areschoug: Charles Darwin. Ett minnesblad", *Ny Svensk Tidskrift*, dec. 1883, 629; F. W. C. Areschoug, *Charles Darwin. Ett minnesblad* (Lund, 1883); Karlsson 1983, 73.
- ⁵⁴ Bengt Lidforss, "Ur växternas liv", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 3:e uppl. (Malmö, 1925), 5.
- ⁵⁵ Lidforss, "Ur växternas liv", *Naturvetenskapliga kåserier* I (3:e uppl.), 6.
- ⁵⁶ Nils Johan Berlin, *Läsebok i naturlära*, 10:e uppl. (Lund, 1907); Kurt Falck, "Bengt Lidforss och Berlins naturlära", *Pedagogisk tidskrift* 1970, 36–46.
- ⁵⁷ Nils Johan Berlin, *Lärobok i naturlära för folkskolor och folkskollärare-seminarier*, 10:e uppl. (Lund, 1880), 1.
- ⁵⁸ Bengt Lidforss, "En Linnébiografi", *Ur Bengt Lidforss' litterära kvarlåtenskap. Vetenskap och världsåskådning*, 2:a uppl. (Malmö, 1917), 57; tidigare utgiven i *Arbetet* 6/4 1904; Theodor Magnus Fries, *Linné. Lefnadsteckning I–II* (Stockholm, 1903); se även recensionen av Linnébiografier av Robert E. Fries, Ellen Fries och Johan Erikson, i "Populärvetenskaplig litteratur I–XIII", *Vetenskap och världsåskådning*, 190–193; se även Ernst Nilsson, "Bengt Lidforss och Carl von Linné", *Viola. Trädgårdsvärlden* 24/6 1976.
- ⁵⁹ Julius von Sachs, *Geschichte der Botanik vom 16. Jahrhundert bis 1860* (München, 1875).
- ⁶⁰ Lidforss, "En Linnébiografi", *Vetenskap och världsåskådning*, 65.
- ⁶¹ Bengt Lidforss, "Viktor Rydberg som filosof", *Vetenskap och världsåskådning*, 7; tidigare utgiven i *Arbetet* 13/8 1900; Karlsson 1983, 74.
- ⁶² Bengt Lidforss, "Underliga festpreludier", *Vetenskap och världsåskådning*, 68; tidigare utgiven i *Arbetet* 12/4 1907.
- ⁶³ Bengt Lidforss, "Carl von Linné II", *Arbetet* 24/5 1907; Karlsson 1983, 80.
- ⁶⁴ Bengt Lidforss, "Natura naturans", *Fragment och miniatyrer* (Stockholm, 1904), 64.
- ⁶⁵ Bengt Lidforss, "Senfödda arter", *Naturvetenskapliga kåserier. Tredje samlingen* (Malmö, 1913), 165.
- ⁶⁶ Lidforss, "Natura naturans", *Fragment och miniatyrer*, 46 f.; I en notis i *Arbetet* berättar han nyheten om ett fynd av en ny art för landet, den "Lamarckska fackelblomman" från Nordamerika, *Oenothera lamarckiana* (jättenattljus, *O. glazioviana*), funnen på Nya kyrkogården i Malmö. Bengt Lidforss, "En botanisk raritet", *Arbetet* 22/8 1908.
- ⁶⁷ F. W. C. Areschoug, "Some observations on the genus *Rubus*", *Lunds universitets årsskrift* 1885 och 1886.
- ⁶⁸ Lidforss, "Natura naturans", *Fragment och miniatyrer*, 49.
- ⁶⁹ Bengt Lidforss, "Fackelblommans gåta", *Naturvetenskapliga kåserier. Andra samlingen* (Mal-

mö, 1912), 158; tidigare utgiven i *Arbetet* 5 & 8/8 1912.

⁷⁰ Paul Rosenius, "Om Kullen och Kullaberg", *Svenska turistföreningens årsskrift* 1895, 19.

⁷¹ Bengt Lidforss, "Batologiska iakttagelser", *Öfversigt af Kongl. vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1899, 21–35; Bengt Lidforss, "Batologiska iakttagelser II", *Öfversigt af Kongl. vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1901, 59–90; Bengt Lidforss, "Studier öfver artbildningen inom släktet Rubus", *Arkiv för botanik* 4:6 (Uppsala & Stockholm, 1905), 1–41; Bengt Lidforss, "Studier öfver artbildningen inom släktet Rubus. II", *Arkiv för botanik* 6:16 (Uppsala & Stockholm, 1907), 1–43; Bengt Lidforss, "Resumé seiner Arbeiten über Rubus. Hinterlassenes Manuskript", *Zeitschrift für Induktive Abstammungs- und Vererbungslehre* 12 (1914), 1–13; Bengt Lidforss, *Botaniska manuskript*, LUB, Handskriftsavgd., Naturv. Lidforss, B.

⁷² Nils Heribert-Nilsson, "Bengt Lidforss, artbildningsproblemet och Rubusforskningen", i Sjövall 1923, 46 f.; jfr även Otto Rosenberg, "Bengt Lidforss", *Svensk botanisk tidskrift* 1914, 147–152.

⁷³ Hugo de Vries, *Die Mutationstheorie. Versuche und Beobachtungen über die Entstehung von Arten im Pflanzenreich. Bd 1, Die Entstehung der Arten durch Mutation* (Leipzig, 1901).

⁷⁴ Wilhelm Olbers Focke, *Synopsis ruborum Germaniae. Die deutschen Brombeerarten ausführlich beschrieben und erläutert* (Bremen, 1877); Heribert-Nilsson 1923, 48.

⁷⁵ Heribert-Nilsson 1923, 52; se även Hjelmqvist 1958, 16 f.

⁷⁶ Bengt Lidforss, *Växternas skyddsmedel emot yttervärlden* (Stockholm, 1890), 3.

⁷⁷ Lidforss, *Växternas skyddsmedel emot yttervärlden*, 13.

⁷⁸ Bengt Lidforss, "Nordisk Fest", *Folkets Tidning* 4/3 1891; cit. i Sjövall 1923, 23.

⁷⁹ Lidforss, "Blåsyra och formalin", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 71; Robert Larsson, "Bengt Lidforss som naturvetenskaplig kåsör", i Sjövall 1923, 118.

⁸⁰ Lidforss, "Livets källor", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 7.

⁸¹ Lidforss, "Livets källor", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 8.

⁸² Lidforss, "Livets källor", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 23.

⁸³ Bengt Lidforss, "Osynliga makter", *Naturvetenskapliga kåserier* (Malmö, 1908), 157.

⁸⁴ Bengt Lidforss, "Ett blad ur växternas ekonomi", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 35 f.; tidigare utgiven i *Arbetet* 5/12 1911.

⁸⁵ Bengt Lidforss, *Barbarskogens skald. Recensioner och polemiker* (Malmö, 1908), 27.

⁸⁶ Erik Hedén, "Nyare diktböcker", *Ord och Bild* 1907, 622; Lennart Leopold, *Skönhetsdyrkare och socialdemokrat. Studier i Bengt Lidforss litteraturkritiska gärning* (Hedemora, 2001), 156.

⁸⁷ Rosenius 1895, 1; se även Paul Rosenius, "Landskap och bygd", *Kullabygd. Kullens hembygdsförenings årsskrift* 1934, 10–13.

⁸⁸ Rosenius 1895, 16 f.

⁸⁹ Kraft 1982, 18.

⁹⁰ Rosenius 1895, 7.

⁹¹ Rosenius 1895, 13.

⁹² Anders Österling, *Albert Ulrik Bååth* (Stockholm, 1960), 25.

⁹³ A. U. Bååth, "Brist" (1882), *Dikter i urval* (Stockholm, 1910), 89; cit. i Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyurer*, 224; Vendelfelt 1962, 59–64.

⁹⁴ Albert Ulrik Bååth, *Nya dikter* (Stockholm, 1881), 68–70.

⁹⁵ Ivar Lo-Johansson, "Ola Hansson den olycklige", i Lars Ardelius & Gunnar Rydström (red.), *Författarnas litteraturhistoria. De svenska författarna. Från runristarna till Sonja Åkesson* (Stockholm, 1984), II, 121, 123; Leopold 2001, 167 f.; jfr Peter P. Lundhs fotografi i Jan Olsheden & Stellan Olsson, *Vad gjorde farfar i Mölle? Stämningar kring en liten bit av världen åren 1886–1914 med bilder ur Peter P. Lundhs efterlämnade arkiv* (Stockholm, 1967), 137.

⁹⁶ Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyurer*, 224.

⁹⁷ Ola Hansson, "Notturmo 1", *Notturmo* (Stockholm, 1885); Ola Hansson, *Samlade skrifter. Första delen. Dikter och Notturmo* (Stockholm, 1919), 91–93.

- ⁹⁸ Bengt Lidforss, "Ola Hansson och åttioalet", *Polemiska inlägg* (Malmö, 1913), 255; tidigare utgiven i *Majgrefven*, maj 1913; Leopold 2001, 155.
- ⁹⁹ Bengt Lidforss, "Från nittioalets Berlin", *Fragment och miniatyrer*, 220; tidigare utgiven i *Upsala Nya Tidning* 25/6 1894.
- ¹⁰⁰ Lidforss, "Ola Hansson och åttioalet", *Polemiska inlägg*, 266.
- ¹⁰¹ Ola Hansson, "Blomsterliv", *Dikter* (Stockholm, 1884); Hansson 1919, 57 f.
- ¹⁰² Ola Hansson, "J. P. Jacobsen", *Notturmo*, i Hansson 1919, 201 f.
- ¹⁰³ Lidforss, "Från nittioalets Berlin", *Fragment och miniatyrer*, 219; Beyer 1987, 141 f.; Ola Hansson, *Tolke og seere. Kritiske essays* (Oslo, 1893); jfr Ola Hansson, "Rembrandt als Erzieher", i *Samlade skrifter. Tionde delen. Tolkare och siare* (Stockholm, 1921); Inger Månesköld-Öberg, *Ola Hanssons livsdikt. Om mottagandet i Sverige och det sena författarskapet* (Stockholm, 1998), 89–125.
- ¹⁰⁴ Bengt Lidforss, "Frömjölsstof och rosendoft som sjukdomsalstrare", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 193; tidigare utgiven i *Arbetet* 3/6 1912; Ola Hansson, "Hembygdsvisor 3", *Notturmo*, i Hansson 1919, 158; se även Bengt Lidfors, "Weitere Beiträge zur Biologie des Pollens", *Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik* 1899 (ett dedikationsexemplar till Bengt Jönsson finns för övrigt i Torbjörn Lindells samlingar); se också Bengt Lidfors, "Studier öfver pollenslangarnes irritationsrörelser", *Lunds universitets årsskrift* 1901; idem, "Studier öfver pollenslangarnes irritationsrörelser", *Lunds universitets årsskrift* 1906.
- ¹⁰⁵ Bengt Lidforss, "Skydd åt naturen", *Arbetet* 27/2 1904; även publicerad i *Socialistisk journalistik* I (Stockholm, 1907), 30.
- ¹⁰⁶ Bengt Lidforss, rec. av Nils Wohllins diktsamling Ödesår, *Arbetet* 16/6 1904; Beyer 1987, 268.
- ¹⁰⁷ Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyrer*, 225, 231.
- ¹⁰⁸ Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyrer*, 234 f.
- ¹⁰⁹ Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyrer*, 238; Vilhelm Ekelund, "Ljus", *Elegier* (1903); Vilhelm Ekelund, *Samlade dikter* I–II, utg. Jonas Ellerström (Stockholm, 2004), I, 212.
- ¹¹⁰ Lidforss, "Vilhelm Ekelund", *Fragment och miniatyrer*, 228.
- ¹¹¹ Bengt Lidforss, "Altruister och förbrytare i växtvärlden", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 47; tidigare utgiven i *Arbetet* 21/10 1907; Larsson 1923, 118; Karlsson 1983, 97.
- ¹¹² Lidforss, *Växternas skyddsmedel emot yttervärlden*, 52; Larsson 1923, 119.
- ¹¹³ Lidforss, "Altruister och förbrytare i växtvärlden", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 55; Larsson 1923, 118; Göran Hägg, *Övertalning och underhållning. Den svenska essästiken 1890–1930* (Stockholm, 1978), 117 f.; Karlsson 1983, 98 f.; jfr onskans blommor i Charles Baudelaire, *Les fleurs du mal* (Paris, 1857).
- ¹¹⁴ Bengt Lidforss, "Demeters hämnd", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 128; tidigare utgiven i *Arbetet* 26/6 1908; Karlsson 1983, 96.
- ¹¹⁵ Bengt Lidforss, "Obefläckad affelse", *Socialistisk journalistik* III, 19; tidigare utgiven i *Arbetet* 28/3 1904.
- ¹¹⁶ Larsson 1923, 120.
- ¹¹⁷ Lidforss, "Obefläckad affelse", *Socialistisk journalistik* III, 20.
- ¹¹⁸ Allan Ellenius, *Bruno Liljefors* (Uppsala, 1981), 186 f.; Désirée Haraldsson, *Skydda vår natur! Svenska naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling* (Lund, 1987), 57–59.
- ¹¹⁹ Jens Peter Jacobsen, "Mogens", *Nyt dansk Maanedsskrift* 1872.
- ¹²⁰ Ola Hansson, *Das junge Skandinavien* (Dresden & Leipzig, 1891); Ola Hansson, *Samlade skrifter. Elfte delen. Det unga Skandinavien* (Stockholm, 1921), 30 f.; Ola Hansson, "Albert Gellerstedt", i *Literära silhouetter* I (Stockholm, 1885); Ola Hansson, *Samlade skrifter. Andra delen. Litterära silhouetter och Materialismen i skönlitteraturen* (Stockholm, 1920), 73 f. Gellerstedts diktning, skriver Ola Hansson, är "som en morgon i skogen, sval och doftande, som solsken på vårspäda boklöv, som markdoften efter ett vårregn, som 'Linnéan i blomningen.'" (83); Erik Ekelund, *Ola Hanssons ungdomsdiktning* (Helsingfors, 1930), 71–97.
- ¹²¹ Georg Brandes, *Hovedstrømninger i det nit-*

tende aarhundredes litteratur I (Köpenhamn, 1872); Hippolyte Taine, *Histoire de la littérature anglaise* I–IV (Paris, 1863–1864); E. Ekelund 1930, 72.

¹²² Johan Erikson, "Ur en hypokonders dagbok. Stämningar och naturmålningar", *Från Lundagård och Helgonabacken. Lundensisk studentkalender* 1892, 37; Sigurd Lindman, "Johan Erikson", *Svenskt biografiskt lexikon* XIV (Stockholm, 1953), 379–382.

¹²³ Bengt Lidforss, "Om kärleken, döden och det eviga lifvet jemte några ord om fullkomligheten", *Från Lundagård och Helgonabacken* 1892, 79 f.; Lidforss kom senare att recensera Johan Eriksons bok om Linné, i *Vetenskap och världsåskådning*, 190–193. Johan Erikson, *Carl Linneus. "Botanisternas furste"* (Stockholm, 1907).

¹²⁴ Lidforss, "Växternas själslif", *Fragment och miniatyryr*, 23 f.; Carl von Linné, "Observationes in regna III. naturæ", *Systema naturæ*... (Leiden, 1735), § 15; övers., "Observationer rörande naturens tre riken", i Knut Hagberg (utg.), *Om undran inför naturen och andra latinska skrifter* (Stockholm, 1962), 157.

¹²⁵ Alfred Lehmann & Rasmus Hans Pedersen, *Vejret og vort arbejde. Eksperimentale undersøgelser over de meteorologiske faktoreres indflydelse paa den legemlige og sjælelige arbejdssevne* (Köpenhamn, 1907).

¹²⁶ Bengt Lidforss, "Väderleken och vår arbetskraft", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 111 f.; tidigare utgiven i *Arbetet* 15/6 1908.

¹²⁷ Friedrich Nietzsche, *Götzen-Dämmerung oder Wie man mit dem Hammer philosophirt* (Leipzig, 1889), § 34; övers. Ernest Thiel, *Afgudaskymning eller Hur man filosoferar med hammaren* (Stockholm, 1906), 17, § 34; Carl-Göran Ekerwald, *Nietzsche – liv och tänkesätt*, 2:a uppl. (Stockholm, 1994), 117.

¹²⁸ Rolf Lindborg, "Filosofen Bengt Lidforss", *Mänskligt och naturligt. Uppsatser i filosofi- och vetenskapshistoria* (Stockholm, 1978), 102 f.

¹²⁹ Bengt Lidforss, "Vetenskap och gudstro", *Vetenskap och världsåskådning*, 125 f.; tidigare utgiven i *Arbetet* 30/3–1/4 1903; Jfr Bengt Lidforss, *Kristendomen förr och nu. En populärvetenskaplig framställning* (Malmö, 1911), 471–473; Om

myror, se även *Naturvetenskapliga kåserier* III, 168 f.; Lindborg 1978, 148.

¹³⁰ Bengt Lidforss, "Våra sinnens erövringar", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 173–176; tidigare utgiven i *Arbetet* 18/5 1908; Herbert Spencer, *Utvecklingsläran*, övers. Victor Pfeiff (Uppsala, 1883), 49 f.

¹³¹ Lidforss, "Våra sinnens erövringar", *Naturvetenskapliga kåserier* I, 177.

¹³² Lidforss, *Kristendomen förr och nu*, 11.

¹³³ Lidforss, "Växten och människoögar", *Naturvetenskapliga kåserier* II, 174.

¹³⁴ Lidforss, "Tzeckisk patriotism", *Fragment och miniatyryr*, 190.

¹³⁵ *Öfversigt af Kongl. vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1899, 2; Beyer 1987, 163; se även Lidforss, "Blidare tider", *Naturvetenskapliga kåserier* III, 149 f.; Bengt Lidforss, *Berättelse öfver den resa undertecknad ... sommaren 1897 företagit till Jemtlands fjälltrakter för idkande af växtbiologiska studier* (1898), KVA; Bengt Lidforss, *Studium av de anatomiska och fysiologiska förhållandena hos ängs- och skogsväxter som tillsammans med de typiska psammofila växterna bilda vegetationen på sandfältet i nordvästra Skåne och Halland. Reseberättelse* (1900), KVA; Bengt Lidforss, Underv. [Lund] Reseberättelser, LUB. Innehåller redogörelser för resor 1893–1896 och 1909–1910.

¹³⁶ Lidforss, "Batologiska iakttagelser", I, 21–35; Lidforss, "Batologiska iakttagelser", II, 59–90.

¹³⁷ Alf Oredsson, "Den ena röd, den andra vit – rundbladsbjörnbär i Skåne", *Svensk botanisk tidskrift* 97:2 (2003), 67–73; se även Ulf Ryde, "Krypbjörnbär i Halland", *Svensk botanisk tidskrift* 103:6 (2009), 279–299.

¹³⁸ Lidforss, "Batologiska iakttagelser", II, 60 f.; Richard Wettstein, *Grundzüge der geographisch-morphologischen Methode der Pflanzensystematik* (Jena, 1898).

¹³⁹ Bengt Lidforss, "Blixtens favoriter", *Naturvetenskapliga kåserier* III, 138 f.; tidigare utgiven i *Arbetet* 2/8 1912.

¹⁴⁰ Lidforss, "Blixtens favoriter", *Naturvetenskapliga kåserier* III, 147 f.

¹⁴¹ Rosenius 1952, 110.

¹⁴² Bengt Lidforss, "Axel Danielsson. En lev-

nadsteckning och karaktäristik”, i Bengt Lidforss (utg.), *Urval av Axel Danielssons skrifter* (Malmö, 1908), lix.

¹⁴³ Bengt Lidforss, ”Sorg”, *Arbetet* 2/1 1900; Geijerstam 1945, 65.

¹⁴⁴ Edwin Malmström, *Bengt Lidforss. Några minnen från åren kring sekelskiftet* (Stockholm, 1946), 113 f.

¹⁴⁵ Malmström 1946, 119.

¹⁴⁶ Mårten Bergman, ”Röstånganekdoter om Bengt Lidforss, Axel Danielsson och Sam Ask”, *Byahornet* 1946, 888 f.

¹⁴⁷ Gunnar Nilsson-Leissner, ”Ett och annat från Lunds Botaniska Förenings exkursioner”, *Botaniska notiser* 1933, 55–70; Tycho Norlindh, ”Lunds Botaniska Förenings exkursioner under de gångna 100 åren”, *Botaniska notiser* 1958, 49–54.

¹⁴⁸ Nilsson-Leissner 1933, 65 f.

¹⁴⁹ Bengt Lidforss, ”Alkohol och ädelfett”, *Naturvetenskapliga kåserier* III, 129; tidigare utgiven i *Arbetet* 20/8 1913.

¹⁵⁰ Alice Rasmussen, ”Strindbergs brevväxling med Bengt Lidforss 1891–1894. Några kommentarer till hur den i breven nämnda floran återspeglas i Strindbergs texter”, *Strindbergiana* 2006, 98–103; August Strindberg, *Jardin des Plantes* II; utg. i *Samlade skrifter* 27 (Stockholm, 1917).

¹⁵¹ Bengt Lidforss, ”Strindberg contra naturvetenskapen”, *Dagens Nyheter* 13/4 1894; Rasmussen 2006, 113; Bengt Lidforss, ”Strindberg som naturforskare”, *Nordisk Revy* 1895; August Strindberg, *Antibarbarus* 1; oder *Die Welt für sich und die Welt für mich* (Berlin, 1894); sv. övers., *Antibarbarus. Det är en vidlyftig undersökning om grundämnenas natur och ett nytt betraktelsesätt af de kemiska operationernas förlopp enligt den rådande monist-teorien om naturens allhet & enhet, sådan den af Darwin och Haeckel tillämpats på de andra naturvetenskaperna* (Stockholm, 1906).

¹⁵² Vilhelm Ekelund, ”Mars-vår”, *Vårbris* (Stockholm, 1900); *Samlade dikter* I, 30; se även ”Slättbilder IV”: ”Det mörknar, mörknar mer och mer, / där tungt och trött längs öde hed / jag går mot bygden ned / i bittra tankar fången.” *Samlade dikter* I, 39; I ”Jag diktar för

ingen”, *Hafvets stjärna* (1906), diktar han för ingen om vinden som vandrar, regnet som gråter, dikten som blåsten ”i höstnattens mörker / och talar med jorden / och natten och regnet.” Vilhelm Ekelund, *Hafvets stjärna* (Stockholm, 1906); *Samlade dikter* II, 59.

¹⁵³ Algot Werin, *Vilhelm Ekelund. 1880–1908* (Lund, 1960), 67.

¹⁵⁴ Beyer 1987, 188.

¹⁵⁵ Vilhelm Ekelund, ”Siesta”, *Syner* (Stockholm, 1901); *Samlade dikter* I, 119.

¹⁵⁶ Jonas Ellerström, ”Efterord”, i Vilhelm Ekelund, *Otroligt blod. Berättelser och skisser* (Lund, 2013), 79.

¹⁵⁷ Cit. i Werin 1960, 79.

¹⁵⁸ Sigurd Hallberg, ”Kullaberg”, *Sveriges natur. Svenska naturskyddsföreningens årsskrift* 1914, 111.

¹⁵⁹ Vilhelm Ekelund, ”Ett landskap och en poesi”, *Svenska Dagbladet* 3/9 1909; Vilhelm Ekelund, ”Nordiskt Arkadien”, *Antikt ideal*, 2:a uppl. (Stockholm, 1932 [1909]), 201–209.

¹⁶⁰ Jonas Ellerström, ”Inledning”, i Ekelund 2013, 15.

¹⁶¹ Vilhelm Ekelund, ”Otroligt blod. Teckning från Skåne”, i Ekelund 2013, 29.

¹⁶² Vilhelm Ekelund, *Brev 1896–1916*, utg. Nils Gösta Valdén & Algot Werin (Lund, 1968), 54–63; Werin 1960, 259.

¹⁶³ Vilhelm Ekelund, ”Lunaria”, *Dithyramber i afströglans* (Stockholm, 1906); *Samlade dikter* II, 86.

¹⁶⁴ Ekelund, ”Kullaberget”, *Dithyramber i afströglans*; *Samlade dikter* II, 101 f.

¹⁶⁵ Vilhelm Ekelund, ”Från Kullen”, *Böcker och vandringar* (Malmö, 1910), 216 f.; *Samlade dikter* II, 222 f.; se även Algot Werin, *Vilhelm Ekelund. 1908–1925* (Lund, 1961), 156.

¹⁶⁶ Ola Hansson, ”Kvarlevan”, *Psyke och hemma* (Stockholm, 1925), 205; se även dikten ”På Kullen”, Mölle, maj 1921 (ibid., 201); Anders W. Mölleryd, *Mölle-Kullen genom tiderna. Bidrag till Kullabygdens historia* VII (Mölle, 1988), 145.

¹⁶⁷ Anders Österling, *Minnets vägar* (Stockholm, 1967), 112, 148; Mölleryd 1988, 141 f.

¹⁶⁸ Svante Nordin, ”Bengt Lidforss och Fredrik

Böök", *I idéhistoriens virvlar. Festskrift till Rolf Lindborg* (Stockholm, 1991), 148, 161.

¹⁶⁹ Daterad 12/7 1943. Fredrik Böök, *Vandringar på Hallandsåsen* (Lund, 1963), 5.

¹⁷⁰ Böök 1963, 22.

¹⁷¹ Fredrik Böök, *Resa i Sverige. Från Smygehuk till Pajala* (Stockholm, 1924), 14; Mölleryd 1988, 171.

¹⁷² Böök 1924, 17; Mölleryd 1988, 172 f.

¹⁷³ Fredrik Böök, *Rannsakan* (Stockholm, 1953), 154; Mölleryd 1988, 174.

¹⁷⁴ Anders W. Mölleryd, *Mölle-Kullen genom tiderna. Bidrag till Kullabygdens historia V* (Viken, 1978), 82–85; Leif Gerdin, *Turisterna på Kullaberg* (Lund, 1967); Karin Gustavsson & Henrik Ranby, *Kullahalvön – odlings- och bebyggelsehistoria. En översikt av bygdens utveckling* (Höganäs, 1994), 110–112.

¹⁷⁵ Se t.ex. Peter P. Lundh, *Bilder från Kullen* (Mölle, 1901); *Kullaberg. Kullen: med illustrationer och karta* (Helsingborg, 1906); *Kullaberg Schweden. Mit Abbildungen und Karte* (Helsingborg, 1906); Gunnar Lundh, *62 bilder från Kullen af fotograf Lundh Mölle* (Helsingborg, 1911); *Kullaberg Mölle – Sverige* (Göteborg, 1915); Paul Rosenius, "Idyllen i Ransvik", *Vandringar och färder* (Lund, 1919); Gunnar Lundh, *Karta över Kullen samt 57 bilder från Mölle-Arild. Vägvisare till 18 turer* (Mölle, 1922); Arthur Rube, *Kullaberg – Nordens Riviera* (Mölle, 1925); *Kullen med planlagte ture for een dags lysttur og 31 bjergture* (Köpenhamn, [1927]); Erik Nylander, *Kullen och Kullaberg med Arild i närbild. Topografisk och historisk beskrivning jämte tvenne stora kartor samt anvisningar för promenadturer på Kullaberg* (Malmö, 1950); Olsheden & Olsson 1967.

¹⁷⁶ *Kullaberg Mölle – Sverige*, 8.

¹⁷⁷ *Kullaberg Mölle – Sverige*, 5 f.

¹⁷⁸ Paul Rosenius, "Naturskyddet i Skåne", *Sveriges natur. Svenska naturskyddsföreningens årsskrift* 1910, 49–56; Christian Schaar, *Naturskyddsbegreppet i Sverige. Ursprung, historik och innebörd*, Meddelanden från växtfysiologiska institutionen, Lunds universitet, 35 (Lund, 1978), 12 f.; Arne Schmitz, "Här föddes naturskyddet", i Per Blomberg (red.), *Skånes natur under 100 år* (Lund, 2010), 109.

¹⁷⁹ Bo Sundin, "Från rikspark till bygdemuseum. Om djurskydds-, naturskydds- och hembygdsrörelserna i sekelskiftets Sverige", *Naturligtvis. Uppsatser om natur och samhälle tillägnade Gunnar Eriksson* (Umeå, 1981); Haraldsson 1987, 62, 69.

¹⁸⁰ Hugo Conwentz, *Faror som hota det naturliga landskapet jämte dess växt- och djurvärld, särskildt i Sverige, samt förslag till landskapets skydd* (Stockholm & Uppsala, 1904); Hugo Conwentz, "Om skydd åt det naturliga landskapet jämte dess växt- och djurvärld, särskildt i Sverige", *Ymer* 1904, 2–42; Hugo Conwentz, *Die Gefährdung der Naturendenkmäler und Vorschläge zu ihrer Erhaltung* (Berlin, 1904); Thor Högdahl, "Naturskyddsfrågans utveckling i Sverige", *Sveriges natur. Svenska naturskyddsföreningens årsskrift* 1910, 11 f.; Schaar 1978, 13–15; Haraldsson 1987, 79–82.

¹⁸¹ Louis Améen, Einar Lönnberg & Karl Starbäck, "Betänkande rörande åtgärder till skydd för vårt lands natur och naturminnesmärken" (1907), i *Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år ... 1909*, saml. 2, avd. 2, bd 5 (Stockholm, 1909).

¹⁸² Lidforss, "Skydd åt naturen", *Socialistisk journalistik* I, 32.

¹⁸³ Lidforss, "Skydd åt naturen", *Socialistisk journalistik* I, 35.

¹⁸⁴ Lidforss, "Skydd åt naturen", *Socialistisk journalistik* I, 36; Larsson 1923, 120.

¹⁸⁵ Lidforss, "Skydd åt naturen", *Socialistisk journalistik* I, 37.

¹⁸⁶ Paul Rosenius, "Helgd åt det sköna landskapet! Ett ord för det vackra Kullaberg", *Dagens Nyheter* 10/8 1913; se även referatet "Kullaberg såsom nationalpark. Bör inköpas av staten", *Dagen* 11/8 1913.

¹⁸⁷ Sten Selander, "Ett högviktigt naturminnesmärke", *Svenska Dagbladet* 31/7 1913; Mölleryd 1988, 153 f.

¹⁸⁸ Bengt Lidforss, "Skydd åt Kullaberg", *Arbetet* 27/8 1913; Alvar Alsterdal & Ove Sandell, *Det stod i Arbetet 1887–1972. Ett urval* (Stockholm, 1972); Beyer 1987, 430; Mölleryd 1988, 154–156.

¹⁸⁹ Lidforss omnämner *Rubus kullensis* i "Über das Studium polymorpher Gattungen", *Bota-*

niska notiser 1907, 247 f. Sommaren 1884 fann hann vid Mölle en form som liknade Neumans beskrivning av *R. villicaulis* (Koehl.) Focke f. *Kullensis*. Lidforss lämnade in ett exemplar till Lunds botaniska förening under beteckningen *R. umbraticus* f. *kullensis* L. M. Neuman (Sk. Kullaberg vid Mölle juli 1884). Efterföljande sommar (1885) visade han den också för Areschoug. I *Batologiska iakttagelser* II, 77, omnämner Lidforss "den som hybrid suspecta *R. Lindebergii* P. J. MÜLLER var. *sericeus* F. ARESCH.", som tillsammans med *R. pyramidalis* Kaltenb. är "specifikt karakteristiska för Kullahalvön". Neuman upptar den samma år (1901) som en underart, *R. villicaulis* Koehl. **kullensis* Neum. (*sericeus* F. Aresch.), i sin *Sveriges flora. Fanerogamerna* (Lund, 1901), 387. Richard Kanér, i "Rubusstudier i nordvästra Skåne", *Botaniska notiser* 1941, 367 f., försökte utröna vad Neuman menat med *R. kullensis*, som tycks vara en underart men en väl avgränsad svartfruktig *Rubus*, en endem och känd i ett enda tynande stånd. Kanér hade omkring 1909 frågat Lidforss om denna och fått till svar att den var utgången och inte fullt utredd. Kanér misstänkte att *R. kullensis* i själva verket kunde ha varit *R. Scheutzii*. Sigurd Hallberg kunde konstatera 1914 att *R. kullensis* troligen redan var utrotad liksom *Primula acualis*. Hallberg 1914, 111.

¹⁹⁰ Lidforss, "Skydd åt Kullaberg", *Arbetet* 27/8 1913; *Tropaeolum*, krasse.

¹⁹¹ Hallberg 1914, 104 f.

¹⁹² Claes Schaar, "Bengt Lidforss och skyddet av Kullaberg", *Arbetet* 24/9 1967.

¹⁹³ Krapperups godsarkiv, EI:7 Handlingar rörande Kullaberg. Exploatering och exploateringsplaner, 6. Brevväxling med Paul Rosenius 1913.

¹⁹⁴ Krapperups godsarkiv, EI:7 Handlingar rörande Kullaberg. Exploatering och exploateringsplaner, 7. Brevväxling rörande försäljningsplaner 1911–1915.

¹⁹⁵ Per Brinck, "Kullaberg i en föränderlig värld. Återblick och framtidsperspektiv", i Sten Åhrland & Per Brinck (red.), *Natur och kultur kring Kullen. Ett symposium 31 maj 1989 med anledning av AB Kullabergs Natur 75 år* (Lund, 1991), 22 f.

¹⁹⁶ Erik Magnusson, *Det vackra huset i Möllebergsbacken. Om 150 år av turism vid Kullabergs fot* (Kristianstad, 2009), 97–102.

¹⁹⁷ Krapperups godsarkiv, EI:7 Handlingar rörande Kullaberg. Exploatering och exploateringsplaner, 8. Handlingar rörande försäljning av Kullaberg 1914.

¹⁹⁸ Per Brinck, "AB Kullabergs Natur 75 år", i Åhrland & Brinck 1991, 5.

¹⁹⁹ Motion 1997/98:Jo712, Nationalpark vid Kullaberg, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Forslag/Motioner/Nationalpark-vid-Kullaberg_GL02Jo712/?text=true

²⁰⁰ Cit. i Rosenius 1952, 95; Gustaf Fröding, "Elin i Hagen", *Guitarr och dragharmonika. Mixtum pictum på vers* (Stockholm, 1891).

²⁰¹ Emil Sommarin, *Studenter och arbetare. Minnen av skånsk arbetarrörelse och lundensisk radikalism* (Lund, 1947), 124; Beyer 1987, 429.

Summary:

Botanical Walks on Kullen

Bengt Lidforss as a Field Botanist

By David Dunér

The Swedish botanist, Darwinist, socialist, and atheist Bengt Lidforss (1868–1913) passed away one hundred years ago, on September 23, 1913. His research was mainly focused on plant physiology, and the problem of speciation within the genus *Rubus* (blackberries) in particular came to follow him as a constant mystery. Besides his work as a teacher, researcher, and finally professor of botany at Lund University in 1911, he was a feared critic in the social democratic newspaper *Arbetet* in Malmö. He has been remembered as a radical

and combative polemicist who mercilessly crushed his opponents with his blazing intelligence. Largely overlooked, however, is his work as field botanist and his aesthetic-ethical sense of nature. This melancholic mood contrasted with the fiery persona he displayed in his intellectual battles. The Kullen peninsula in northwestern Scania represents both the beginning and the end of his authorship. His first scientific article was the fruit of his botanical walks as a young boy in the area, and his last published article was a call for the protection of Kullen. The present article deals with Lidforss's flora inventories in northwestern Scania, especially his investigation of the hybrid *Juncus balticus* x *filiformis*. Also discussed are his research on speciation, his Darwinian, plant-physiological conception of nature, and his critique of Linnaean systematics. His aesthetic view of nature and its relation to the nature poetry of the time is also treated, as well as the role of botanical walks and excursions for thinking. Finally, the article presents an account of Lidforss's commitment to nature protection, especially his defense of Kullen.

Författarens adress:

Prof. David Dunér, Institutionen för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund.
E-post: David.Duner@kultur.lu.se

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar

Linneana

Osten och vetenskapen är titeln på en artikel i *Glänta* 2013:1 av historikern Sara Edenheim, som tar sin utgångspunkt i Linnés möte på lapplandsresan 1732 med Furian på Olycksmyren, en starkt laddad och svårtolkad scen. Edenheim hävdar bland annat att Linné ”helt sonika tog en av hennes sista, och livsviktiga, ostar”, detta med vetenskapens rätt att exproprieras – därav uppsatsen titel. Men läser man den bekanta uppsatsen noggrant – som man bör – så skriver Linné uttryckligen att han betalade osten (”jag köpte ock osten av henne”) och alltså inte var tjuv. Edenheims skrivning motiveras uppenbarligen av att hon vill diskutera maktförhållanden i norr på Linnés tid, vilket är ett mycket legitimt syfte liksom hennes ifrågasättande av jubileumsretorik, i det här fallet Linnéåret 2007, men historikern bör för att vinna framgång hantera källorna noggrannare. Mötet med ”furian”, samekvinnan, har på senare tid diskuterats av Gunlög Fur i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:1 och av Gunnar Broberg i boken *Varför reser Linné?* (2005).

Bulgarien och Linné. *The 18th Century and Europe*, red. Vera Gancheva (University of Sofia, 2013), är en symposievolym baserad på en konferens i Sofia jubileumsåret 2007. Den fyrahundrasidiga volymen har ett brett grepp som omfattar såväl Swedenborg som Linné, danska upplysningsnamn som Holberg och Ewald. Bland ett drygt fyrtiotal bidragsgivare märks av svenskar Peter Englund, Anders Hallengren, Lars Bergquist, Olle Hjern, Susanna Åkerman-Hjern och David Dunér. Vasil Penchev skriver om exakta språk hos Leibniz, Linné och Foucault, Ryacho Dimkov och Maria Shishinyova om den binära nomenklaturen, Anders Hallengren om Linné och psykiatri, Lars Bergquist om Linné och Swedenborg. Uppsatserna, avfattade på engelska och bulgariska, någon gång på svenska, är korta med ofta tydliga poänger vilket naturligtvis också kan betyda att författaren knappt hinner börja. Den som bereds störst utrymme är redaktören själv som skriver om Swedenborg och *philosophia perennis*. Mångfalden i en

sådan här publikation är förstås både dess brist och tillgång. Låt oss stanna vid det senare, det remarkabla i att det finns intresse för svensk kulturhistoria i andra hörn av världen.

Linneaner

I Ryssland. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet* (Södertörn Doctoral Dissertations 77, 2013). Huvudpersonerna är Philipp Johan von Strahlenberg, Lorenz Lange, Johann Bernard Müller, Johan Christoffer Schnitscher, Ambjörn Molin, Henrik Sederberg, Anders Pihlström, Sven Waxell, Carl Reinhold Berch, Jean Bedoire, Nils Reinhold Broocman, Abraham Hülphers, Anders Winberg, Lorentz Nordenadler, Ulrica Scheele, Adelaide von Hauswolff, Eric Gustaf Ehrström, Johan Peter Falck, Erik Laxman och Anders Johan Lexell. En lång räckta namn där särskilt Strahlenberg och Waxell är spännande, ja heroiska, båda värda sina monografier. Man kan förvånas över att de inte ligger längre fram i det svenska historiemedvetandet, Strahlenberg som karterar Sibirien, Waxell som är med på Stellers expedition till Kamtjatka (läs Semjonows biografi från 1951). Märkliga, fast på ett annat sätt, är de båda kvinnliga resenärerna Scheele och Hauswolff.

Nymans bok är alltså en avhandling i historia vilket innebär ett antal begrepp och perspektiv, konstruktion, roll, diskurs, den postkoloniala men också linneanska "blicken", teoretiska anknytningar i kanoniska arbeten av Fanon, Foucault och Marie-Louise Pratt. Så mycket det är en historisk avhandling är kronologin satt på undantag. Fokus ligger på hur "resor möjliggör en artikulering av värderingar och normer kring kultur, etnicitet, kön klass/status" (209). Det är inte linneanerna som står i centrum även om Falck tas upp. Här kan påminnas om tanken att Pehr Kalm via Sten Carl Bielke skulle resa till Kina genom Ryssland – det blev Amerika – vidare om Katarina den stora för sina planer om Sibiriens kartläggning lät översätta Linnés *Instructio peregrinatoris*. Därtill förstås det reciproka förhållandet, framför allt Tatisjtjevs svenska spionresa (*Lychnos* 1990, 109–164), de ryska eleverna vid Linnés kateder, Demidovs, Hoppius, Karamysjev varom Bengt Jonsell skrivit; Staffan Rune har utrett Strindbergs förhållande till de karolinska resenärerna (*Lychnos* 1975–1976, 157–210). Ytterligare ett tillägg för att uppmärksamma en tidskrift som borde vara av intresse för *SLÅ*:s läsare: Stellers sjöko behandlas i ett bredare perspektiv av Ryan Tucker Jones i "Ani-

mals, Empires and Extinction in the Russian North Pacific, 1741–1810”, i *Environmental History* 18:3 (2011). – Men trots vad som radas upp ovan har författaren med det mesta.

I land i Cadiz. Richard Melkerssons *Skrifter från Hoppet. C.H. Braads ostindiska resa 1748–49* (Acta Universitatis Gothoburgensis, Nordistica Gothoburgensia 30, 2013) är en filologisk avhandling. Ändå har upp mot hälften av de nästan fyra hundra sidorna ett bredare intresse genom inledningar om personen Braad, om handskrifterna och framför allt den avslutande utgåvan av tre versioner (motsvarande hundra sidor), vardera om samma passage i resan framför allt fokuserad på tiden i Cadiz, sammanlagt uppskattningsvis en fjärdedel av resan. Braad hälsar på hos svenske konsuln Bellman, tittar in i kyrkor, beskriver staden och spanjoren. Textutdragen slutar när *Hoppet* når Kina. Det minimala typsnittet gör visserligen läsningen ganska besvärlig, illustrationerna saknas och inte heller ingår någon realiakommentar. Ickefilologen klarar sig troligen också utan den grafonomiska analysen om bruket av finalt s vid dubbelteckning och så vidare. Men inledningen förankrar noggrant Braad i tidigare forskning, av Frängsmyr och Kjellberg, och vänder sig mot tesen att utgivningen av Braads resa skulle ha motarbetats av Linné. Braad skulle stationeras i Indien, en vistelse som inte är med här – för att sedan bosatt i Norrköping med vacker stil och okuvlig samlarförmåga skapa en värdefull och omfattande Ostro-Gothia literata. Dit hörde han i hög grad själv. Enligt ovanstående är det nu läge att ge ut hela reseskildringen efter något av de tre manuskripten, med illustrationer och allt för att sedan fortsätta med det övriga rikliga material som finns av Braad i olika arkiv, det senare noggrant kartlagt i avhandlingen.

Ombord på Prins Carl. *En ostindiefarande fältskärs berättelse. Carl Fredrik Adlers resejournal från skeppet Prins Carl 1753–56*, utgiven av Paul Hallberg och S. Bertil Olsson (Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, 2013) baserar sig på en tidigare av forskningen outnyttjad handskrift i privat ägo. Originalen saknar tyvärr några tiotal sidor i början och slutet, vilket betyder att flera sjukdomsberättelser – genomgående välskrivna – hänger i luften. (Hur gick det till exempel för kapten Elphinstone?) Texten är försedd med ett halvdussin illustrationer hämtade från andra reseberättelser. Utgivarna har haft assistans av starka göteborgska krafter i fråga om språk, medicin och ostindiska kompaniets historia, allt till gagn för utgå-

van. Utgivningsprinciperna betonar troheten mot originalet. Det betyder att man inte stuvat om och fört samman texterna utan att läsaren möter dem i handskriftens ordning. Textåtergivningen verkar mycket säker – Adlers handstil är av stilprov att döma tydlig. Noteringen är sparsam och ersatt av utförliga register, ett tillvägagångssätt som är det rätta eftersom resultatet annars lätt kunde bli en oändlighet av diskurser. Bildåtergivningen är inte optimal, som det nu är kan man svårigen läsa ortnamn på kartorna. Någon kunde ha efterlyst utförligare inledningar (till exempel om besättningsens sammansättning) men – på nytt – principen underbart är kort är att föredra. Utgivarens främsta dygd är att ligga så nära texten som möjligt och att göra den språkligt begriplig. Omfattande register över ord, förkortningar, mått och vikter, symboler, sjukdomsdiagnoser, läkemedel, personer och ortnamn hjälper läsaren att hitta rätt.

Ett starkt medicinhistoriskt värde ligger i mängden konkreta inblickar i tidens sjukdomspanorama. Könssjukdomarnas härjningar blir mer än väl dokumenterade, också skeppsprästen är drabbad, liksom försöken till deras bot. Mycket handlar om sedes och kräkningar och besök på gallion. Den hårt arbetande Adler noterar hur brännvin måste serveras till manarna men är obarmhärtigt upprörd inför fyllhundars beteenden. Ibland framkommer också vad man kan kalla rangtvister mellan Adler och hans medhjälpare. Utgåvan har vidare ett odiskutabelt socialt värde genom att man möter de olika grupperna inom skeppet och deras särdrag. Genom journalens terminologi, också dialektismer, är den språkligt värdefull. Sjukjournalen är onekligen en intressant genre med ett ofta rikare innehåll än vad som kan väntas. Intrycket är till exempel att religionen intog en ganska undanskymd plats på denna ostindiefarare. Adlers *Laus Deo*, Pris vare Gud, används mest som slutkommentar medan gudliga uttryck annars saknas.

Någon motsvarande utgåva som ser resan inifrån eller från sjukbädden och de svåra villkoren ombord finns veterligen inte på svenska. Av 115 mannars besättning (den yngste 14 år) med en låg genomsnittsålder dog 21. Det betyder också att fältskärens roll var minst sagt besvärlig. I mängden sjukberättelser skymtar också Adlers egen historia och egen person. Han framträder ibland med ett ”jag” och han riktar sig flera gånger uttryckligen till en tänkt läsare, en ”väl villig läsare”, och han skriver personligt och väl. På sin fjärde ostindiska resa dör han nära Sundasundet. Året var 1761. Adler inger respekt, dels som kunnig i sin profession men också som förmögen att formulera sig inte bara på svenska utan också på de klassiska språken. Han

förmedlar patienternas känslor liksom vardagsmedicinens annars okända sidor från sitt flytande lasarett.

Den bortglömde. Gudrun Nyberg har i rask följd publicerat ingående skildringar av det sena 1700- och tidiga 1800-talets medicin- och naturalhistoria. Tidigare har bland annat två volymer om läkaren Christopher Carlander gett upplysningar om läkarliv vid sekelskiftet och en om Clas Alströmer anmälts i de här spalterna (*SLÅ* 2011, 143 f.). Det göteborgska perspektivet är gemensamt. En artikel om Bengt Euphrasén (*SLÅ* 2010, 69–89) har nu utökats till boken *Naturvetare i motvind – Bengt Euphrasén. Om slavar, vulkaner, regnskog och havsdjur* (Carlssons, 2013). Det är en rikt illustrerad volym med upp mot hundra bilder som anknyter till den bortglömde naturalhistorikerns öden, från barndomshemmet i Habo, skolan på Visingsö, resan till Saint-Barthélemy 1787–1788, anställningen vid Alströmers bibliotek, kontakter med Vetenskapsakademien och den tidiga döden i Stockholm. Störst utrymme får skildringen av förhållandena på den karibiska ön med sin lilla svenska koloni, sitt slaveri, sin exotiska flora och fauna. Man kan intressera sig för stora epokgörande forskare men också för dem som aldrig vann framgång, som var olycksdrabbade, och vars liv ofta försvinner ur synhåll. Euphrasén (1755–1796) hör otvivelaktigt till den senare gruppen men har fått gestalt och röst genom Gudrun Nyberg. Naturligtvis är det *Beskrifning öfver Svenska vestindiska ön St. Barthelemi* (1795; tysk övers., Göttingen 1798) som särskilt tilldrar sig intresse, både vad han skriver om förhållandena där och illustrationerna från den västindiska ön av i dag. Men också det stora och opublicerade manuskriptet om de svenska fiskarna uppmärksammas. Efter Artedi och Linné ska Euphrasén nämnas som sitt sekels främste svenske iktyolog. Porträtt av honom saknas men en stor härlig lake pryder omslaget. Nyberg har följt Euphrasén i spåren, varit på Saint-Barthélemy och vittjat arkiven på hemmaplan. Förhoppningsvis följs hennes noggranna studie av flera bortglömda som är värda att minnas.

The Temple of Flora, the sumptuous illustrated description of Linnean botany published by Robert John Thornton in 1807 is now easily available by Taschen 2013. The edition, based on a copy in Missouri Botanical Garden, Saint Louis, is multilingual with comments in English, German, French and Spanish by Werner Dressendörfer, botanical historian in Nuremberg. Already the wonderfully green cover to this handsome folio volume with a

magnificent *Strelitzia* tells those who are not familiar with the work that it is something very special. You might recognize the famous plate with Aesculapius, Flora, Ceres and Cupid honouring the Bust of Linnaeus, or the one where the putto with bow and arrow aims at the *Strelitzia* in a lush exotic landscape. This is Linnaeus goes romantic. The motto for the whole work is from Erasmus Darwin, who together with Linnaeus inspired so many in England, poets, artists, naturalists, men and women during the first half of the nineteenth century. Pieces de resistance contain also Flora disposing her charms on the Earth with the Snowdrop against a chilly winter landscape. The choice of plants favours the exotic flora and the commercial purpose is clear. Still, you must surrender. Rarely, if ever, has the Flora's kingdom been so attractively presented. It is a perfect gift to the Linnaean in any country and period. Praise for Taschen in making old, rare and expensive science accessible.

Bagaren och botaniken. I *Biblis* 62 (2013) finns en lång artikel om kronobagare Casten Aspegren i Karlskrona i början av 1800-talet författad av Olle Wallin. Obekant har Aspegren inte varit, Gunnar Eriksson skrev i *Lychnos* 1960–1961, 108–141, om honom och växternas naturliga system, ett tema som utvecklades också i hans mäktiga avhandling om den romantiska biologin. Aspegren publicerade sin *Försök till en blekingska flora* 1823 och 1828 kom den märkliga planschen "Wäxt-Rikets Familie-Träd". Wallins artikel är i hög grad baserad på Aspegrens korrespondens med Fries, Agardh och tidens botanister men följer honom också som trädgårdsodlare och frimurare i hemstaden. Så var han också fornforskare och numismatiker och genomförde, skriver Wallin, en klassresa av ett i svensk lärdomshistoria sällan skådat slag.

Bibliografika. Tidigare glömd men nu nämnd är Lars-Erik Edlund och Pär Eliassons "Peter Artedis samtid och vetenskapliga gärning", en inledning till ett antal symposiebidrag knutna till Artedi utgivna i *Thule* 2010. Där ingår också en något förkortad översättning (av Ingegerd Fries) av Linnés "Vita Petri Artedi descripta". – Likaså missad men nu nämnd är Hendrik Mäkelers, "Carl von Linné, pengarna och Uppsala universitets myntkabinett", i *Samlad glädje. Numismatiska klubben i Uppsala 1969–2009*, en väldokumenterad studie av Linnés förhållande till pengar, ett överraskande ovanligt ämne med tanke på den betydelse som ekonomiska – i vid bemärkelse – idéer hade i Linnés värld. – Ytterligare ett omnämnande bör ske av den utökade

upplagan från 2012 av Bo G. Jansson, *Falu gruva i skönlitteraturen. Med särskild hänsyn till diktningen kring Fet-Mats-motivet* (jfr recension i *SLÅ* 2009, 179–183) som alltså handlar om den berömda historien om Fet-Mats, uppmärksammas bland annat av Linné. – Arne Jarrick "The Apostles of Linnaeus and the Economy of Nature", i *Baltic Worlds*, vol. VI:1, April 2013, efter anförande vid Riksdagens andra kammare. – Staffan Müller Wille och Isabelle Charmantiers "Natural History and Information Overload: The Case of Linnaeus" återfinns i *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 43:1 (2012), 4–15. – Ett femtonsidigt avsnitt i Mikael Hålls avhandling *Skogsrået, Näcken och Djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige* (Lund, 2013) handlar om Linné och skogsväsen. – Forsskåliana: Ett par artiklar utöver Jonas Nordins i denna årgång av *SLÅ* ska nämnas: Professor och Direktor der Schleswig-holsteinischen Landesbibliothek Dieter Lohmeier skriver initierat i "Carsten Niebuhrs Entwurf von Widmung und Vorrede zu den Aufzeichnungen Petrus Forsskåls über Fauna und Flora des Vorderen Orients", i *Dithmarschen* 2013:1; densamme "Petrus Forsskåls Reisejournal ist wieder da. Ein Nachtrag zum Bestandverzeichnis der Teilnachsätze Carsten Niebuhrs", i *Auskunft. Zeitschrift für Bibliothek, Archiv und Information in Norddeutschland* 33:1, Juni 2013; Larry Baack, "A Naturalist of the Northern Enlightenment: Peter Forsskål after 250 Years", i *Archives of Natural History* 40:1 (2013).

Övrigt

Mariaväxter i folktron av Ritwa Herjulfsson är utgiven på det dynamiska Skara Stiftshistoriska sällskap. Den bär nummer 73 i en skriftserie som började 1995 och som upptar anslående publikationer som Skaramissalet, ett par volymer ägnade Jesper Swedberg, en fyllig biografi över Biskop Osmund som levde på 1000-talet. *Mariaväxter* är en mer anspråkslös bok men är rikt illustrerad mestadels i färg efter Matthiolis *Kreuterbuch* (1611). Författaren disputerade för ett par år sedan på en avhandling i etnologi på ett Mariamotiv och förenar teman som folklig fromhet och etnobotanik. Den lutherska kyrkan beivrade mariakulten som ändå levde kvar i olika former bland folk. Denna växtkunskap är tydligt kvinnlig, för deras fromhet och uppgift att kunna läkemedel. Växter med anknytning till Maria som räknas upp är liljekonvalj, hagtorn, smultron, kungsljus, brudbröd, gullmåra (Jungfru Marie

sänghalm) och många till, sammanlagt nästan ett fyrtiotal. Maria i örtagården har blivit en av de mest populära bilderna av henne, kopplad till hennes dygder som ödmjukhet, kyskhets och hennes skönhet (om "dygdebotanik" i *SLÅ* 1990–1991, 177–231). Herjulfsson dotter anför olika folkliga uppteckningar och har använt relevant litteratur, som Inger Larssons *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärdd tradition* (se *SLÅ* 2009, 160–164). Dokumentationen är summarisk men skulle onekligen i det här sammanhanget föra väl långt. Hon påminner också om att Marias betydelse omfattar också djurriket. Ett enda exempel, ladybug, nyckelpigan behandlad av Louis Backman, *Jungfru Maria nyckelpiga* (1947) Författare och förlag har helt enkelt producerat en vacker bok som borde tilltala många.

Il faut cultiver notre jardin. Här sammanförs två besläktade publikationer, Lennart Engstrands och Marie Widéns *Botans första 322 år* (Lunds universitetshistoriska sälls kaps årsbok 2012) och Bianca Heymowska (red.), *På landet i Lund. Om koloniträdgården då och nu* (Föreningen Gamla Lund årsbok 94, 2012). Säkert föreligger många liknande arbeten, omvittnande kärleken, ja behovet av den växande världen. På temat koloniträdgårdar kan nämnas en etnologisk avhandling, Magnus Bergqvists *En utopi i verkligheten* (Göteborg, 1996). Bara i Lund finns nitton koloniområden anlagda mellan 1905 och 1995. Antalet lotter närmar sig tusen. Områdena ligger med ett undantag på kommunal mark. De olika koloniföreningarna har sina styrelser och sin sociala samvaro. Det botaniska och hortikulturella inslagen skapar lust och fågring. Det som kan verka litet och relativt obetydligt är i själva verket en livsform, värd att lära känna. *På landet i Lund* erbjuder sådan kunskap: stadsträdgårdsmästaren ger överblick, förre konsthallschefen porträtterar Anna Lindhagen, pionjär för rörelsen, de snickarglada husen betraktas ur arkitektonisk synvinkel, brevduvor och original fångas in, etnologiprofessorn vidgar perspektiven. Fortfarande i Lund, bara några kvarter bort ligger Botan som alltså också tillägnats en bok (titel ovan). Fler kunde nämnas: Axel Törje skrev om *Gamla botaniska trädgården i Lund* (1959), Tony Lewenhaupt och Hans Hammarskjöld respektive Christer Lindberg och Thomas Malm står bakom ett par anslående fotoböcker. Engstrands och Widéns ger både historia och nutid. Deras bok går från anläggningen i Lundagård under medicinare som Sackensköld och Below, vidare till linneanen Erik Gustaf Lidbeck, nyanläggaren Agardh, senare Areschoug och Murbeck, fram till det samtida. Det är en mycket levande överblick som gör rättvisa åt arbetet bakom det blomstrande resultatet. Författarna vet att fånga läsarna. Här möts gamla

favoriter och nya upptäckter som kan lukta as som svinaröv (*Drancunculus muscivorus*) eller fläckkalla eller de ståtliga tulpanträden. Det finns gott om historier att hämta från en botanisk trädgård och en bok som den här.

Pippilore. Fågelskådning är en folkrörelse men folk har alltid skådat efter fåglar. Fåglarna är budbärare från ovan, med besked om väder och vind, om tur och olycka. Ingvar Svanberg, *Fåglar i folklig svensk tradition* (Dialogos, 2013) är en bok i en ganska lång tradition och bygger på arbeten av Johan Wahlfisk, Ivar Hortling, John Bernström, Gunnar Brusewitz, Carl-Herman Tillhagen, Rut Boström, Tommy Tyrberg och åtskilliga fler – och Ingvar Svanberg själv. Ämnet är vittfamnande, till exempel lär det finnas runt tre tusen lokala fågelnamn registrerade. Antalet föreställningar knutna till den svenska fågelfaunan går knappast att beräkna. Förekomst, läte, utseende, namn skapar ständiga associationer som i sin tur ger kunskap för att förstå den värld vi lever i. Namnräckorna är ofta en sorts poesi: ”Gök, gök, / sitt på qwist, / säg mig wist, / hur många år / jag ogift går.” Nattskärran kallades spinnkäring, tjärbackaful, nattskjorta, nattblacka, snattsnurra, spånkärring, trollrock, ärtkokare med mera. Stoffet måste ganska starkt sovras. En tidsgräns, som väl knappast kan sägas vara särskilt markerad går vid det förindustriella samhället. Ambitionen har inte varit fullständighet utan översikt. Det är en snygg bok alltifrån omslagets spillkråka till det fyrspaltiga sakregistret. (Sakregister är naturligtvis fel beteckning, inte är fåglar ”saker”.) En eloge alltså till den grafiska formgivaren.

En valfrändskap. Litteraturvetaren Henrik Johnsson skriver om ”August Strindberg och Carl von Linné. En religiös valfrändskap” i volymen *Tron är mitt lokalbatteri* (Artos, 2012), i sin helhet ägnad Strindberg och trosfrågan. Temat har väl ofta uppmärksammats men aldrig behandlats på allvar. För Strindberg hade Linné rollen som bevis för att vetenskap och religion kunde fås att harmoniera och tillsammans framvisa en moralisk – visserligen mycket bister – världsordning. Båda spårade en Nemesis divina överallt, Strindberg till exempel i *Till Damaskus*, *Vivisektioner* och *En blå bok*. Hans beundran för Linné rör förstås också naturbetraktaren och stilkonstnären. Inte minst var han användbar som sanningsägare mot tidens föreställningar, som en sorts motvallsauktoritet. Onekligen har ämnet många ingångar och Johnsson artikel är en användbar vägvisare.

Gunnar Broberg

Ett med naturen. Bruno Liljefors (1860–1939) konst utmärker sig av skarpa iakttagelser av naturen, sådana som en van naturalist och jägare inhämtat efter åtskilliga timmar på sitt pass. I detaljrika, naturalistiska studier fångas de dramatiska händelserna, ögonblicken, ljuset och färgernas valörer i den svenska naturen, inte minst i karga uppländska skogsmarker med tjädrar och berguvar och vid vindpinade kustband med havsörnar och sträckande ejdrar. *Ett med naturen. Bruno Liljefors och naturfotograferna* (Carlssons, 2013), redigerad av Karin Sidén och Göran Söderlund, kan tyckas vara en i raden av böcker som reproducerar Liljefors jakt- och naturbilder till att bli utslitna motiv i likhet med andra svenska "nationalmålare" som Anders Zorn och Carl Larsson. Men så är inte fallet. Boken, som utgavs i samband med en utställning på Prins Eugens Waldemarsudde under våren och sommaren 2013, är förstås rikligt illustrerad och som sig bör i god återgivning, men Liljefors bilder tillförs kommentarer av nytt slag, i form av fotografier av Naturfotograferna som i hans anda fångar dramatiken, ljuset och färgerna i naturen. De skrivna kommentarerna till bilderna utgörs av ett förord av Karin Sidén, en längre uppsats av Göran Söderlund om Liljefors som konstnär, kortare uppsatser av Gunnar Broberg om det darwinistiska inslaget i hans konst, av Ann-Christine Fogelberg om Liljefors som fotograf, och vidare en skildring av naturfotografiets utveckling under 1900-talet av Henrik Ekman, samt en avslutande essä av Hans Henrik Brummer.

Som ett återkommande tema i boken är en minnesbild i Liljefors *Det vildas rike* (1934), där han berättar om hur han som barn såg ett par döda orrungar, och liksom förhäxad betraktade deras grå- och brunvattrade fjädrar "som syntes liksom avlagrade från den grå urtiden och berättade om skogen, kärret, mossan på stenarna, natthimlen mellan grenarna." Han såg in i en värld utan botten, utan slut. Hans konst är som en vandring in i denna värld av nyanser av brunt och grått, där djuren smälter in i landskapet och blir en del av det, i likhetens och anpassningsprocessens mimikry. Djuren framstår inte som isolerade varelser, utan ingår i ett vidare ekologiskt sammanhang, i det levande landskapet, där fjäderdräkten, kroppsbyggnaden, beteendet är perfekt anpassade till naturen. Djuren återspeglar den steniga barrskogen, träskan, gräset, som landskapet i koncentrerad form. Motiven talar också om den darwinistiska evolutionen, kampen för överlevnad, i alla de dramatiska bilderna som föreställer jägare och byte, duvhök och orre, katt och bofink, räv och stövare, havsörn och skogshare. Den ena lurar på den andra, dyker upp oväntat och försvinner med sitt byte. Liljefors fångar dessa millisekunder precis innan klorna griper tag i bytet. Dessa snabba,

dramatiska ögonblick som är över i en bråkdel av en sekund påminner om kameraögats fångande av tiden. Han kom också att använda sig av kameran som ett hjälpmedel i sitt konstnärliga utforskande. I den förtätade scenen, i ögonblicket och mimikryn, förmedlas känslan av ett nära samband mellan människa, natur och djur, att vara ett med naturen.

David Dunér

Botaniska bilder. I vårt land har botaniska planschverk aldrig haft en särskilt framträdande plats. Den grandiosa ansatsen, Olof Rudbecks den äldres *Campus elysii*, gick om intet i den förödande branden i Uppsala 1702. Linnés verk saknar illustrationer eller har ett begränsat antal kopparstick inhäftade baktill, såsom i *Flora Lapponica* (1737) och i *Hortus Cliffortianus* (1737), Linnés enda ”praktverk”. Ett sekel efter Rudbeck påbörjas nästa planschverk, *Svensk botanik*, de första sex banden utgivna av Johan Wilhelm Palmstruch till och med 1809, därefter fortsatt av bland annat Olof Swartz och Göran Wahlenberg fram till elfte bandet år 1840 följt av ett register 1843. Också nu förintade en brand det lager som fanns, varefter projektet avstannade. Ännu ett sekel senare blev det dags för nästa planschverk, Carl Lindmans *Bilder ur Nordens flora* (1901–1905), som avsåg att illustrera ett rikt urval av svenska växter med Palmstruchs *Svensk botanik* som bas. Tanken var alltså att utnyttja originalen till *Svensk botanik*, att publicera dem med hjälp av modern teknik, komplettera med morfologiska detaljer samt utarbeta nya texter i populärvetenskaplig form.

Helt nyligen har Gunilla Törnvall vid Institutionen för kulturvetenskaper i Lund disputerat på en avhandling i bok- och bibliotekshistoria kallad *Botaniska bilder till allmänheten. Om utgivningen av Carl Lindmans bilder ur Nordens flora* (Atlantis, 2013; 485 s.), som behandlar tillkomsten och publiceringen av Lindmans verk. Ämnet kan i förstone tyckas ganska begränsat, men redan en första bläddring i den vackra boken ger ett annat intryck. Törnvall har funnit en mängd aspekter väl värda att belysa, alltifrån illustrationernas historik till florans reception i det tidiga 1900-talets Sverige och övriga Norden. Avhandlingstiteln antyder ju att floran sätts in i ett sociologiskt sammanhang och det är långt ifrån det enda.

Avhandlingen är uppdelad i tre huvudavsnitt kallade ”Botanikens bilder”, ”Utgivningen av Bilder ur Nordens flora” samt ”Bilderna i Nordens flora”. I det första avsnittet jämför hon en rad äldre större planschverk och

belyser hur de nyttjats och delvis uppenbarligen legat till grund för planscher i *Svensk botanik*. Här visas med exempel planscher från äldre verk som Simon Paullis *Flora Danica* (1648), Joseph Jacob von Plencks *Icones plantarum medicinalium* (1788–1812), William Woodvilles *Medical Botany* (1790–1795) och James Sowerby och James Edward Smiths *English Botany* (1790–1814) hur förebilder hämtats till *Svensk botanik* och därmed kan spåras också i *Bilder ur Nordens flora*. En detaljerad jämförelse görs mellan planscher av harsyra och tibast i dessa verk (om tibast, se för övrigt Törnvals artikel i *SLÅ* 2010, 101–118). Ifråga om harsyran visas hur Palmstruchs något okänsliga originalakvarell för *Svensk botanik* fått ge plats för en bild som är starkt påverkad av den i nämnda *Medical Botany*. Upphovsrätt förekom ju inte i dessa tider och Palmstruch stack inte under stol med att hans planscher är ”stundom lånte”. Också tibasten i *Svensk botanik* jämförs med alla de nämnda verken och ligger också nära *Medical Botany*. I detta första avsnitt ges också en översikt av den illustrerade florans historia från *Gart der Gesundheit* (Mainz, 1485) fram till år 1900, inklusive reproduktionsteknikens framsteg från träsnitt till litografi och fotografi.

I det andra huvudavsnittet står verket självt i fokus och de egentliga initiativtagarna, bokhandlarna och snart nog de framgångsrika förläggarna Per Karl Wahlström och Wilhelm Widstrand presenteras. Deras förlag var inriktat på mera påkostade handböcker i olika ämnen och för idén att åter utge Palmstruchs planscher engagerades först en adjunkt J. M. Pettersson att författa de nya texterna. Man sökte och fick våren 1900 Vetenskapsakademiens tillstånd att utge planscherna i *Svensk botanik*. Orsaken till att Pettersson snart lämnade projektet och ersattes av Lindman har Törnvall inte kunnat finna.

Lindman presenteras naturligtvis utförligt, inte minst hans konstnärliga läggning och pedagogiska intresse i folkbildningens tjänst, förutsättningar för hans engagemang i planschverket, vilket inte av alla erkändes meriterande i akademiska sammanhang. Han var när projektet startade lektor på Norra Latin i Stockholm, ”landets främsta läroverk” enligt författaren, och sökte professurer; han fick den botaniska vid Riksmuseet 1905. Hans läggning skilde sig nog från professorskollegorna i ämnet, mer intresserad som han var av iakttagelse och funktion, mindre av insamling och klassifikation. Texterna var helt och hållet Lindmans ansvar och Törnvall framhåller som ett utmärkt exempel den om harsyran, ett levande stycke biologi. Även om Lindman var en skicklig konstnär räckte hans tid mest till att avbilda de detaljer som krävde speciell botanisk kompetens, men Törnvall visar

med åtskilliga exempel hur han sorgfälligt granskade och ofta reviderade eller stundom förkastade de Palmstruchska bilderna. Han stod med sin betydande auktoritet som vetenskaplig garant för verket i alla dess delar. För det konstnärliga arbetet i övrigt engagerade förlaget illustratörerna Axel och Thérèse Ekblom, sedan länge verksamma vid Riksmuseet och Bergianska Trädgården. Särskilt Thérèse som överlevde sin man i 25 år har länge spelat en undanskymd roll men lyfts fram av Törnvall. Denna är expert på tryckförfaranden av illustrationer och vi får i detalj följa framställningen av förlagor, litografiska stenar och plåtar med mera som tillhörde den tidens främsta teknik på området.

I detta avsnitt utreds också det något komplicerade sammanhanget mellan de olika upplagorna och receptionen av dem. Den första blev med måttlig försening klar 1905 och mottogs mycket väl att döma av de tidningsrecensioner som Törnvall kunnat studera i förlagets arkiv. Det förefaller som om praktiskt taget varje landsortstidning, och givetvis de stora drakarna, har anmält floran; den kallas ett "fosterländskt storverk" och Mönsterås tidning skrev "det blir vår i hjärtat, då man öppnar häftet, [...] anblicken av vitsippan och backsippan [möter] livslevande som de i vårens tid te sig i skog och backar". Floran utgavs alltså häftesvis för att möjliggöra subskription och bli ekonomiskt överkomlig. Också botanisterna av facket var mycket positiva men hade givetvis detaljanmärkningar att anföra. Succén ledde till utgåvan av en ny upplaga påbörjad 1917 och med 166 nya planscher i ett supplement och avslutad 1926, två år före Lindmans död. Därefter har förlaget utgivit planscher med reviderad text av Magnus Fries och sedan i nytryckningar ända fram till 1994.

Verket betecknas ju som "Nordens flora" och bland de totalt 663 planscher i den senare upplagan, framför allt i supplementdelen, ingår flera enbart norska arter, bland dem några ytterligt sällsynta som altaifibbla och alpaster. Det har ju legat utanför Törnvals forskningsuppgift, men det vore intressant om det gick att få fram vad som styrte Lindmans urval utöver återupplivandet av *Svensk botanik* som innehåller 774 växtavbildningar varibland en del svampar, som inte alls togs med av Lindman. Hon berör frågan i samband med hur Lindman reagerat på kollegors kritik. På många planscher återges mer än en art och i den senare upplagan har jag räknat till 776 arter (med reservation för någon miss), vilket skulle utgöra nästan 40 % av de omkring 2 000 man brukar räkna med i Norden om man håller sig till "goda" och bofasta arter. De blir åtskilligt större andel än de 20 % som Törnvall anger för första upplagan, som jag dock inte kontrollerat.

På danska utgavs verket av Gads förlag i Köpenhamn, vilket som Törnvall utrett ledde till viss förargelse. Lindman fick ett utbrott i ett brev till professor Nordal Wille i Christiania, vilken svarade för de norska namnen: ”Jag måste berätta Dig att danskarna, som sitta i sin gungstol eller ligga på sin soffa och få både text och planscher utan besvär, hafva [...] ganska ampert klandra[t] taflorna [och] önska att få inflytande öfver tryckningen. Ja det skulle de kunna få om de ej vore just danskar, ty från dem höra vi aldrig annat än ovänskap, klander, kink och kritik”.

I det tredje huvudavsnittet skärskådas själva bilderna ur flera aspekter. Detta får nog sägas vara av mer allmänt intresse än de föregående eftersom det belyser en rad problem och konventioner vid växtavbildningar, som man även som flitig brukare av sådana sällan eller aldrig reflekterar över. Det gäller sådana element som ljus och skuggor, glansdagar, förskjutningar av proportioner, sammanförande av skilda stadier och åtskilligt annat. Särskilt intresse ägnar Törnvall det mest komplicerade och samtidigt kanske mest väsentliga i ett verk av detta slag: färgåtergivning. Den genomgick under 1800-talet en dramatisk utveckling från handkolorering som hos Palmstruch till den nog så komplicerade proceduren med litografiska stenar och plåtar som i Lindmans verk. Som belysande exempel följer hon här avbildningar av orkidén krutbrännare från förlagor till *Svensk botanik* till upplagorna av Lindmans flora och vidare ända fram till Krok och Almquists 28:de upplaga på 2000-talet. Analyser av detta slag – det finns fler exempelvis av bilderna av bok och (vatten)stäkra – blir ögonöppnare för betraktaren av botaniska illustrationer. Särskilt den ingående analysen av stäkrans bilder i båda upplagorna, där hon går tillbaka inte bara till *Svensk botanik* utan också till de ovan nämnda *Medical Botany* och *English Botany* är i sitt ganska komplicerade förlopp intressant att följa. Trots allt representerar inte Lindmans verk höjden av vad litografin kunde åstadkomma av färgåtergivning. Det var som Törnvall påpekar inte möjligt av främst ekonomiska skäl, boken skulle bli alldeles för dyr. Exempel av högsta kvalitet fanns på nära håll, till exempel i Wittrocks uppsatser om *Viola* och *Linnaea* i *Acta Horti Bergiani*, i vilka Axel och Thérèse Ekbloms blomteckningar är minutiöst återgivna i sina färgnyanser.

Boken är skriven på ett sakligt men friskt och levande språk utan särskilt tyngande terminologi. Några små missar i till exempel botanisk morfologi stör nog inte många. En feltolkning måste jag dock påpeka. En blyertsskrift på en skiss har lästs som ”geran hispidum” och uttolkas *Geranium hispidum*; bilderna på sid 273 visar klart att det är fråga om *Geum hispidum*, sträv

nejlikrot, en sällsynthet i stort sett inskränkt till Småland, vilken aldrig kom med i floran. Intressant och nöjsamt har det varit att läsa denna bok, som ger en så rik och vacker framställning av den botaniska illustrationskonsten. En lämpligare blomstergåva av bestående värde har jag svårt att tänka mig – det skulle då vara Lindman själv (eller Palmstruch) men de är inte alldeles lätta att få tag i.

Bengt Jonsell

Blodiglar. Linnés avhandling om blodigeln *De hirudine* (1764), som sedan 2007 föreligger i Johnny Strands ypperliga översättning, tillhör definitivt favoriterna bland dissertationerna, läst och uppskattad på grund av sitt gedigna historiska innehåll. Linné visar ju också att, tvärtemot vad många tycks föreställa sig i dag, blodigelkurer inte i första hand hörde hemma i folkmedicinen, utan befann sig i högsta grad under 1700-talet i skolmedicinens frontlinjer. Handeln med iglar i Europa var omfattande, stora damm-odlingar förekom under 1800- och 1900-talen i Tyskland, Polen och även i blygsam skala på sina håll i Sverige (Kungsholmen och Hisingen). För bybor bosatta i centrala Europas (nu ödelagda) träskmarker var igelfångst länge en viktig inkomstkälla. Användandet av iglar var som störst under 1800-talets första hälft, sedan upphörde i princip efterfrågan, men levde kvar i liten utsträckning som en slags relikterksamhet bland lokala botare som förvaltade den gamla kunskapen från skolmedicinen. Blodiglar har fascinerat många, däribland undertecknad sedan barndomen, och det har alltid känts extra spännande när man påträffat dem bland husapoteksutbudet på marknaderna i Istanbul och Urumchi. Nu har vetenskapshistorikerna Robert G. W. Kirk och Neil Pemberton kommit med vad man med rätta kan beteckna som en nyttig uppföljare till Linnés avhandling. Boken har kort och gott titeln *Leech* (Reaktion Books, 2013), där de blodsugande iglarna i människans tjänst får en fin upprättelse i ord och bild; inte minst det härliga illustrationsmaterialet förtjänar att framhållas. Boken ger en inblick i iglarnas betydelse i kultur- och populärhistorien (till exempel skräckfilmerna *Leech Woman* och *The Attack of the Giant Leeches*). Och visst manar den till efterföljd. En polsk kollega, Stanisław Cios, är redan igång med att skriva blodigelns polska historia; när kommer den svenska?

Kräldjurens eponym som zoologihistoria. I den vetenskapliga namngivningen återspeglas ibland djurets upptäckare, ibland hedras någon särskild person av andra skäl. Det har dock blivit allt svårare att försöka hålla reda på vilka dessa personer är, ty de är många. Vårt språk är fullt av eponymer i andra sammanhang (mollbergare, pappenheimare, plimsollmärke), men även av zoologihistoriens kända och okända gestalter. En del är välkända gestalter i vetenskapshistorien, men andra har sedan länge hunnit falla i glömska eller förblivit obemärkta. Glädjande är de zoologiska eponymlexikon som givits ut de senaste åren. Häromåret utkom *The Eponym Dictionary of Mammals* (2009), som har varit till stor nytta, och nu har samma författarteam Bo Beolens, Michael Watkins och Michael Grayson sammanställt *The Eponym Dictionary of Reptiles* (John Hopkins University Press, 2011). Här är fullt av nyttig trivia, som annars gått en förbi, som till exempel att den centralafrikanska snoken *Crotaphopeltis braestrupi* är uppkallad efter den danska tvestjärtsspecialisten Frits Wimpffen Braestrup (1906–1999), att Georges Cuvier fått sex reptilarter uppkallade efter sig och att den kände amerikanske herpetologen Roger Connant fått ge namn åt tre olika ormarter, för att inte tala om den rysktyske kollegan Robert Mertens, tongivande systematiker inom kräldjursforskning med Senckenberginstitutet som bas, stått fadder till många taxa. En rad svenska namn återfinns också. Små nyttiga biografier ger information om årtal och insatser som upptäckare, kulturpersonlighet (Cleopatra), sponsor, forskningsresande eller forskare inom herpetologin och zoologin i allmänhet. Knappt har man slagit igen pärmarna förrän man upptäcker att författartrion precis kommit ut med en *The Eponym Dictionary of Amphibians* (Pelagic Publishing, 2013).

Du ormetunga, du djävulstand – så börjar en läsning mot ormbett upptecknad i Österbotten 1911. Huggormsbett var ett rejält problem för allmogen i äldre tid, som ofta gick barfota i gräset i samband med skörd, insamling och annat utearbete. Linné vittnade om äspingens farlighet och i flera sammanhang diskuterade han lämpliga medel mot ormbett (bland annat i avhandlingen *De morsura serpentum* 1765, i svensk översättning av Ejnar Haglund tillgäng hos sällskapet). Om en dräng eller piga hade oturen att bli ormbiten gick man ofta till en botare för att få hjälp. En vanlig behandling var att den botkunniga läste en signe-bön över patienten, där Jungfru Maria, Sankte Per eller rentav Jesus själv åberopades. Över 500 sådana läsningar finns nedtecknade från svenskspråkiga områden i Sverige och Finland. I den lilla, men utsökta skriften *Jungfru Maria gick i gräset*

(ellerström, 2010), kommenterar folkloristerna Ritwa Herjulfsson och Bengt af Klintberg ett urval av sådana bevarade trollformler mot ormbett. Man blickar därmed in i en gammal föreställningsvärld och ormkunskap med poetiska dimensioner.

Kvåkande i våtmarker. Linné var ambivalent till grodorna, men inte nödvändigtvis negativt inställd till dem. Han antecknade gärna grodmöten under sina resor. Klockgrodorna blev han så förtjust i under sitt besök i Skåne 1749 att han till och med började propagera för att de borde spridas uppåt landet så att människor skulle kunna lyssna till deras härliga klockringning till läte. Annars har grodor länge varit avskydda och missgynnade i kontakten med människor. Med ökad miljövetenskap och inte minst med kameraögons möjligheter till närbilder har grodans status höjts från att vara ett råkigt djur till att bli en näpen och uppskattad varelse värd att slå vakt om. *Frog* heter kort och gott en härlig bok av vetenskapshistorikern Charlotte Sleight (Reaktion Books, 2013), som skildrar grodans kulturhistoria, där varken grodkyssar, fransmän eller Kermit saknas. Boken är försedd med många trevliga bilder, gamla och nya, och författaren behandlar många spännande aspekter av grodornas tillvaro i människans närhet. Vädergrodor, det vill säga lövgrodor, som hölls i små glaskärl, tycks ha varit ett uppskattat sätt att spå kommande väderlek med över stora delar av Västeuropa och de i litteraturen ofta omtalade grodregnen är ett annat ämne som uppenbarligen fascinerat. Att ett så stort djur genomgår en metamorfos under sin utveckling från ägg till vuxen har förstås bidragit till att människor aldrig kunnat låta bli att förundras över grodan. Genom denna bok får grodan den upprättelse den definitivt förtjänar.

Fåglar som tystnat. Ett stort antal fågelarter har dött ut sedan ingången av tidigmodern tid. Som en viktig väckarklocka tjänade länge James Greenways *Extinct and Vanishing Birds of the World* (1958) – ett standardverk för alla fågelintresserade, en bok som också prisats för sina vackra teckningar. Tyvärr har Greenways bok sedan länge blivit omodern; allt fler arter har nämligen försvunnit och situationen har förvärrats för många ytterligare fåglar. Särskilt insulära arter är utsatta på grund av införda främmande predatorer och habitatförlust, ibland ren rovdraft. De få ljuspunkter som funnits har varit de uppfödningar som gjorts i fångenskap sedan 1950-talet, där djurparker och enskilda fågelodlare bidragit till att rädda arter som annars nu skulle vara försvunna (det gäller särskilt fasaner, gäss, änder och papegojor, men

också en rad andra arter). Nenegåsen har varit ett lyckat projekt, Rodriguez-vävaren likaså, och det finns hopp om en framtid även för balistari, socorro-duva, Spix ara, takahe och guamkungsfiskare, kanske också för kakapo. Men många är och förblir försvunna. Julian P. Hume och Michael Walters *Extinct Birds* (T & Ad Poyser, 2012) utgör därför en välkommen, men sorglig uppdatering baserad på rejäl dokumentation. Det är förstås på det hela taget en dyster läsning, men appendix 3 ger ändå ett visst hopp. Där listas nämligen återupptäckta arter, sådana som vid närmare efterforskningar visat sig ej vara borta. Bermudastormsvalan, som inte hade setts sedan 1621, återupptäcktes exempelvis 1951. Åtskilliga arter har återfunnits under 2000-talet: Brujns buskhöna 2002, Manipurbuskvaktel 2006, silverduva 2009 med flera.

Paradisfåglar. Långt innan teven fick ordentligt fotfäste i Sverige kunde Sten Bergman få en hel nation att häpna över de märkliga paradisfågeln; mytiska, sköna och svåråtkomliga som i det vilda har sin huvudsakliga utbredning på Nya Guinea och angränsande öar. I januari 1950, när Bergman kom hem med den första sändningen (det skulle bli tre) av paradisfåglar fick han till och med snälltåget mellan Göteborg och Stockholm att stanna i Rönninge, så att hans skyddslingar inte skulle utsättas för onödiga påfrestningar i vinterkylan. Det var service hos SJ på den tiden, men kanske bara förunnad paradisfåglar i Sten Bergmans vård. En annan som fascinerats över paradisfågeln är den brittiske konstnären Errol Fuller som i kunniga och skönt illustrerade böcker om utrotade djur har skrivit om dessa. Det är kulturhistoria av klass. För nära tjugo år sedan utkom Fuller med en märklig översikt, *The Lost Birds of Paradise* (Swan-Hill Press, 1995), där han beskrev udda paradisfåglar i museisamlingar, sådana som bara är kända i ett enda exemplar och antingen representerar hybrider, eller rentav är utrotade. Han lyckades spåra förvånansvärt många sådana paradisfåglar i samlingar och litteratur. Nu har han tagit draghjälp av ingen mindre än David Attenborough och utkommit med *Drawn from Paradise: the Natural History, Art and Discovery of the Birds of Paradise* (Harper Design, 2012) med ett oerhört fint, många gånger svåråtkomligt, illustrationsmaterial hämtade ur gamla beskrivningar och samlingar. Det är en välmatad volym med yppersta illustrationer som berättar historien alltifrån när de första skinnen ankom till den lilla hamnstaden Sanlucar de Barrameda norr om Cadiz den 6 september 1522 och framöver. Det är många forskare och upptäcktsresande i Europa som gjort deras bekantskap: här nämns först Linné (men inte Stobaeus), Wallace, Crandall, Stresemann (men inte Sten Bergman) och många fler. Or-

nitologihistorien är full av män som gjort paradisfåglarna till sin specialitet (vad sägs om Errol Flynn som försökte sig på handel med paradisplaymer och gav sig till Sepikfloden för att på plats införskaffa råvaran). Lilian Medland, den döva konstnärinnan som avbildade paradisfåglar åt maken Tom Iredal, är den enda kvinnan i boken (förutom prinsessan Stephanie och drottning Carola av Wasa, som båda fick paradisfåglar uppkallade efter sig). Det är en lärd resa genom kulturhistorien. Nyligen utgav också duon Attenborough och Fuller det fantastiska planschverket *Sharpe's Birds of Paradise* (Folio Society, 2011) i två eleganta, men dyra volymer.

Hur sköter man en kasuar? Trots att man hållit hjälmkasuarer i menagerier och djurparker i Europa åtskilliga gånger sedan den första kom levande till Amsterdam 1597 har man aldrig varit särskilt framgångsrik i att etablera arten i fångenskap. Linné fick själv en hjälmkasuar i gåva av änkedrottningen Lovisa Ulrika 1775. Han höll den i akademiska trädgården och det var en riktig attraktion. Fågeln överlevde Linné med några år, men våren 1783 dog den plötsligt (se *SLÅ* 2007). James R. Biggs har tillsammans med ett par andra författare skrivit boken *Captive Management Guidelines for the Southern Cassowary* *Casuarius casuarius johnsonii* (Cairns Tropical Zoo, 2013). Den 200-sidiga volymen innehåller allt man behöver veta för att kunna sköta kasuarer i fångenskap. Inledningsvis ges därtill en kort men intressant överblick över kasuarer i fångenskap, särskilt om upptäckten av den australiska rasen och dess naturalhistoria. Boken avslutas med en omfattande referenslista. Arten kan bli över 60 år i fångenskap. Synd att så få djurparker i Europa för närvarande har kasuarer. Den borde ju vara en publikmagnet, kan man tycka. Ett tips för Linnéträdgården kanske?

Medeltida husdjur och deras skötsel. Boskapsskötseln har länge spelat en väsentlig roll i bondehushållningen i Sverige och ämnet studerades gärna av en äldre generation etnologer, som intresserade sig för den mångfald av försörjningar och därmed sammanhängande livsstilar som utvecklades i landet under tidigmodern och modern tid. Tyvärr är denna forskningstradition närmast raserad. Agrarhistorikern Janken Myrdal, som ofta beklagat detta, har själv intresserat sig för ett äldre skikt av bondehushållning, nämligen medeltidens. Under senare år har han renodlat ett metodpaket, som han benämner den källpluralistiska, nödvändig för utforskandet av aspekter som lämnar bara strödda nedslag i gängse historiska källor, och systematiskt utrett vad man kan veta om olika aspekter av boskapsskötseln under medel-

tiden. I denna mönstergillt genomförda metodstudie, *Boskapsskötseln under medeltiden. En källpluralistisk studie* (Nordiska museet, 2012), diskuterar Myrdal utförligt sin metod och de källor (Svenskt diplomatarium, medeltida lagar, räkenskaper, medeltida ordspråk, visst arkeologiskt material, illuminerade handskrifter, kalkmålningar och träsniderier) han avser att använda sig av (men också sådana som han för tillfället fått lämna därhän, exempelvis hov- och tassavtryck i medeltida tegel) och med ett antal fallstudier får vi klargörande för ost- och smörframställning, sommarbete, herden och val-laren samt vissa aspekter av utfodringen. Mycket ryms, men mycket har författaren också fått utesluta för fortsatta undersökningar. Som framgår utgör diskussionen om källmaterialet en stor del av texten. Det är en fröjd att följa det pedagogiskt upplagda resonemanget om hur författaren kommit till sina slutsatser. Myrdals plädering för denna form av tvärvetenskap ”inom den enskilde forskaren” är efterföljansvärd och givetvis nödvändig för att kunna ta sig an mycket av den vardag, hushållning och relationer med andra organismer som kännetecknat människors villkor i äldre tid. Vore dumt om inte denna bok blev kurslitteratur i många humanvetenskapliga historiskt orienterade ämnen.

Gamla djurparker i ord och bild. Det finns gott om djurparker i världen, och en hel del av dem har en lång och spännande historia värd att berätta. Till de äldsta, fortfarande fungerande zoologiska trädgårdarna i världen, hör Schönbrunn i Wien från 1753 och Jardin des Plantes i Paris grundad 1793. De engelska motsvarigheterna är inte riktigt lika gamla, men Zoological Gardens i London räknar ändå sin historia från 1828 och Bristol Zoo Gardens från 1836 (däremellan finns faktiskt Dublin Zoo, som började sin verksamhet 1830). En rad fina, välskrivna och grundliga historiska översikter över betydligt yngre tyska djurparker har givits ut de senaste åren, och nu har även läsvärda, om inte riktigt så ambitiösa volymer från andra håll börjat komma ut. Djurparken i Bristol, som alltså är världens femte äldsta fortfarande verkamma djurpark har nyligen publicerat *An Illustrated History of Bristol Zoo Gardens* (IZES, 2011), skriven av Tim Brown, Alan Ashby och Christoph Schultzer. Det är en volym med fina bilder, härliga kartor och spännande data (John Cleese har skrivit förordet!). Det lilla förlaget, som gett ut boken om Bristolanläggningen, heter Independent Zoo Enthusiasts Society, ett talande namn för en organisation som givit ut flera trevliga volymer de senaste åren. Ur deras utgivning kan man framhålla *We Went to the Zoo Today* (2009), skriven av Alan Ashby. Den återger gamla vykort

från engelska djurparker, kända och okända, inklusive en del kringfarande menagerier, från början av 1900-talet. En riktigt njutbar volym skriven av en kunnig djurparksentusiast.

Ridundervisning i Uppsala 350 år. År 1663 startade ridverksamheten som en av exercitierna vid Uppsala universitet. Studenterna skulle inte bara kunna fäktas och dansa, utan också behärska konsten att rida. Stallgård byggdes och en stallmästare Henrik Scherer anställdes. Längre stod stallgården på den plats där den nuvarande universitetsbyggnaden i Uppsala är belägen. Numera återfinns Akademistallet vid Kvarnbo i stadens utkant. Med anledning av 350-årsjubileet har universitetet påpassligt gjort en utställning i Museum Gustavianum, men också låtit sammanställa en fyllig skrift med titeln *Till häst. Ridundervisning vid Uppsala universitet 350 år*, red. Marianne Andersson och Johan Sjöberg (Uppsala universitet, 2013). Här finns mycket av intresse att inhämta. Lars Burman, nybliven överbibliotekarie, inleder med en övergripande artikel om exercitierna i Uppsala. Det finns förstas artiklar om föremålssamlingar med anknytning till hästar, och flera bidrag avhandlar ridundervisningen. Särskilt kan framhållas essäerna om hästen i kulturen: rytтарporträtt från stormaktstiden (Margareta Nisser-Dalman), det lite oväntade ämnet hästar och musik (Christer Åsberg) samt förstas hästar i litteraturen, tacksamt och omfattande ämne (Carina Burman), alla fint illustrerade. Christina Anderssons har skrivit en fin översikt om hästen i filmen, där klassiker som Roy Rogers, Svarta hingsten och Min vän Flicka har fått komma med, men även Aragorns häst Brego och Gandalfs Skuggfaxe ur Ringen-trilogin. Ett fint svep ur hästens kulturhistoria.

Argos och andra litterära hundar. Linné menade att hunden hade ”de snilles gåvor, som närmast likna förnuft”. Med sådana egenskaper har vårt närmsta djur förstås avsatt spår även i litteraturen sedan årtusenden. Litteraturvetaren Staffan Bergström har i *Människans äldsta vän: hundhistorier ur världslitteraturen* (HUNDra Bokförlag, 2012) samlat skönlitterära hundar, och några andra, från antiken till våra dagar. Tänkvärd och underhållande läsning om våra skällande och svansviftande vänner som enligt SCB:s statistik 2013 blir fler och fler (784 000).

Nytt momument över valmonument. Den brittiske amatörhistorikern Nicholas Redmans fantastiska, för att inte säga oundgängliga, serie över bevarade skelettdelar från storvalar som används/använts som bänkar, pryd-

nader, staket, skyltar, portar och monument har nu kommit till volym 5. Boken *Whales' Bones of the Nordic Countries, Central and Eastern Europe* (Redman Publishing, Teddington, 2013) omfattar 344 sidor och innehåller beskrivningar och fotografier med detaljerade historiska utredningar över alla valben, försvunna och bevarade, som författaren kunnat spåra upp i offentliga miljöer och privata samlingar i de skandinaviska länderna, Färöarna, Island, Svalbard, Jan Mayen, Grönland, Baltiska staterna, västra Ryssland, Vitryssland, Ukraina, Polen, Ungern och Rumänien. Varken valrevbenen i Stagneliusskolan, Kalmar, eller kaskelotskelettet i Köningsbergs djurpark (fortfarande i behåll i Kaliningrad på 1950-talet) saknas i denna grundliga sammanställning. Boken kan beställas från www.whalebones.co.uk.

Hur blev Småland befolkad? Det visste allmogen i äldre tid besked om. I en skämtsaga upptecknad av metallarbetaren Gustaf Ericsson (1820–1894) berättas det om en man och en kvinna som bosatte sig i landskapet och genom att spara överbliven mat lyckades de skapa en mängd små pysslingar som fyllde hela området. Pysslingarna hade tillkommit genom snålhet och sparsamhet, och blev därför själva goda hushållare och idoga arbetare. De kom att bli framtidens smålänningar. Historien ingår i en omfattande kollektion av sagor som Ericsson, känd som en av de absolut bästa upptecknarna av gammalt folkliv i trakterna utanför Strängnäs i Södermanland. Magdalena Hellquist har tidigare utgett hans etnografiska anteckningar i fyra mäktiga volymer. Nu har efter långt om länge och många turer också Ericssons omfattande sagomaterial publicerats under titeln *Sagor från Södermanland* (Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2011), sakkunnigt redigerade och kommenterade av Bengt af Klintberg, som nummer 7 i serien Svenska sagor och sägner. Det är nästan 300 sagor av skilda slag. De ger goda möjligheter till att sätta sig in i en förindustriell berättartradition, där inte minst de återgivna djursagorna utgör en läsvärd samling.

Den skånska allén avhandlad. När Linné sommaren 1749 reste från Maltesholm ner mot slättlandet i riktning mot Vittskövle, träffade han på pilalléer och stora av alléer av lind och popplar: "Alleer woro här anlagde de mästa och präktigaste", antecknade han och noterar nogsamt de olika trädslagen som användes för dessa planteringar. I en mäktig avhandling, med den välfunna titeln *Ömse sidor om vägen. Allén och landskapet i Skåne 1700–1900* (KSLA, 2012), diskuterar geografen Patrik Olsson ett välbekant, men samtidigt ganska utforskat, inslag i vårt sydligaste kulturlandskap.

Fokus ligger främst på perioden 1750–1850 och författaren diskuterar bland annat varför man planterade alléer utmed de skånska vägarna, vilka trädslag som användes för detta och vilken roll alléerna spelar för landskapsuppfattningen och synen på hur landskapet har förändrats. Många och stora frågor som får fylliga svar. Nyttoaspekterna pockar, precis som Linné antyder, på i sammanhanget, där alléerna blev viktiga för att avhjälpa trädbristen. Stora arbetskraftsinsatser krävdes för att anlägga dem. Längre hamlades träden och så gör man än i dag med pilträden. Godsen var initiativtagare, men också byarna anlade snart trädplanteringar längs vägarna. Med ett rikligt källmaterial i form av ofta granna kartor av olika slag, träden själva, illustrationer (målningar, fotografier) och äldre litteratur, framträder en berättelse om alléernas mångskiftande betydelser genom tiderna. Vi har hunnit bli bortskämda med vackert illustrerade volymer från Skogs- och lantbruksakademins omfattande utgivning. Den här volymen är inget undantag.

Nybyggarliv i södra Lappland. Ännu på 1930-talet försörjde sig en del nybyggarhushåll i de svenska lappmarkerna genom en långtgående självhushållning. Det finns också ett omfattande uppteckningsmaterial från i synnerhet södra Lappland i Institutet för språk och folkminnets (SOFI) och Nordiska museets samlingar, vilket ger extraordinärt goda möjligheter till inblickar i en ekonomi som baserades helt och hållet på att utnyttja de lokala resurserna så långt det var möjligt. Etnografen Rolf Kjellström, tidigare verksam vid Nordiska museets samiska avdelning, har tagit sig före att samla i första hand Nils Erikssons, men också en del av O. P. Petterssons, Lisa Johanssons och andras nedtecknade opublicerade material rörande nybyggarlivet i Vilhelmina socken. Under den samlande titeln *Nybyggarliv i Vilhelmina* (Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2012) har hittills utkommit två av fem planerade volymer. Den första delen ägnas vegetationen som resurs med detaljerade uppgifter i ord och bild om hur träd och andra växter kom till användning i hushållningen, som virke, råmaterial, foder, livsmedel och andra ändamål. Den andra volymen ägnas helt och hållet åt åkerbruket och den relativt primitiva boskapsskötsel som bedrevs bland nybyggarna i socknen. Rolf Kjellström har organiserat materialet på ett mönstergillt sätt och tillsammans med det rikliga och delvis unika illustrationsmaterialet ger volymerna fantastiska inblickar i en svunnen bondetillvaro där ingående kunskaper om landskapet och dess biologiska mångfald var nödvändiga för att kunna leva som gårdsbrukare i en karg miljö. Linné började beskriva lappmarksbönderna på 1730-talet, Kjellström ger naturligtvis betydligt mer

stoff. Här finns myriader av detaljer. Även om man kanske höjer ögonbrynen åt en och annan referens, är det bara att buga och ta emot denna guldgruva full med folklig kunskap. Författaren och Kungl. Gustav Adolfskademien skall förstås ha ära åt detta viktiga arbete, men en tacksamhetens tanke måste också skänkas Nils Eriksson för den vedermöda han lade ned åt att samla allt detta.

Forskningsfärd till Yttre Hebriderna 1934. För närmare 80 år sedan begav sig den mångsidige kulturhistorikern Sven T. Kjellberg assisterad av etnologen Olof Hasslöf på en forskningsresa till Yttre Hebriderna. Resan företogs i juni 1934 och färd sättet var huvudsakligen på cykel. Motivet var att undersöka kulturella kontakter mellan svenska fiskare, som länge bedrivit fångst på långa utanför Skottland, och befolkningen på olika ögrupper i mitt-Atlanten. Fältstudierna på Yttre Hebriderna kom därför att koncentrera sig på materiell kultur. Även om vissa data från expeditionen använts i jämförande syfte i studier av Ragnar Jirlow, Sven T. Kjellberg, Alfa Olsson och säkert andra, kom merparten av materialet att förbli outgivet. I Göteborgs historiska museum bevaras bland annat Hasslöfs resedagbok och ett stort antal fotografier och skisser. Den skotske etnologen Alexander Fenton har låtit översätta Hasslöfs dagbok och tillsammans med bilderna publicerat en volym med titeln *A Swedish Field Trip to the Outer Hebrides, 1934* (National Museums Scotland, 2012) som ger en fin inblick i en nu svunnen livsstil, som ännu för en mansålder sedan var en realitet på Yttre Hebriderna.

Ingvar Svanberg

Diverse notiser och meddelanden

Linnétoner. Linné, Giordano Bruno och Marilyn Monroe är onekligen en ny sammanställning, lanserad av den berömda slagverksensemblen Les percussions de Strasbourg vid deras femtioårsjubileum i september 2012. Föreställningen orkestrerades för sex perkussionister, tre sångare, tre skådespelare och tre instrumentalister och heter Limbus Limbo. Musiken är skriven av Stefano Gervasoni till ett libretto av Patrick Hahn. Handlingen tilldrar sig i Limbo strax innan den katolska kyrkan avskaffar platsen som en sorts helvetets förgård (Benediktus XVI:s dekret av den 20 april 2007). I korthet: i limbo i väntan på yttersta domen är man dömd att fortsätta

det arbete man ägnat sig åt i livet. Där jobbar Linné, taxonomins far och författaren till "an anthology of crime stories" (det vill säga *Nemesis divina*). Hans intensiva arbete illustreras av ett infernaliskt slagverk och störs av en rik kvinna från nutiden som tycks vilja instifta en annan moral än den obönhörliga balanslära Nemesis predikar. Hon, Marilyn, och Linné går runt i Limbo och träffar Bruno, som sjunger "det oändliga universumets melodi". Så slopar kyrkan som sagt Limbo och de befrias – men förfäras inför intigheten. "Contrary to what Sartre said, hell is not in other people, hell is oneself." De tre stannar och arrangerar en hejdunderande fest i Limbo. (Referatet med reservation för feltolkning.)

Annan och äldre musik, James Plumptre, *The Lakers. A Comic Opera in Three Acts* (1798): hjältinnan miss Beccabunga Veronica of Diandria Hall jagar botaniska arter lika intensivt som en make. Erasmus Darwins framställning i *The Loves of Plants* är hennes vägvisare. Hon har hjälp också av sin tjänarinna Anna, ett uttryck för att kvinnobotaniken tyvärr också nått tjänstefolket. Rollistan upptar också förste pederasten, andre pederasten. *The Lakers* finns som elektronisk resurs i LIBRIS. – Ett tredje musikspektakel infångat från nätet: Toby Gough, *Linnaeus Prince of Flowers*, uppförd i Christchurch, Nya Zeeland. Handlingen utspelar sig inom den botaniska trädgården, det är en moralitet om kampen mellan upplysningsrationalismen och mysticismen och övertro med Linné som en kung Lear, nattens drottning på styltor, apokalypsens fyra ryttare spränger fram, Elvis med solglasögon. Enligt en recension på nätet: "It was a production of titanic proportions; majestic in its sweep and magnificent in its execution. [...] A huge visual feast plus more than you will ever want to know about Carl Linnaeus." – I Carnegie Hall i maj 2013 var det premiär för John Glovers *Natural systems* skriven för New York Youth Symphonys femtioårsjubileumssång. Librettot hade skrivits av Kelley Rourke och handlar om Linné som systematiker och namngivare. Roligt inte minst att hans kossor på Hammarby fick vara med i Carnegie Hall, "Their names are Summer Roses, Fair Cheek, Star Rose, Lily, and Blossom". Vidare på detta överraskande rika tema de möjligen mer traditionella verken *Horologium Florae*, en svit av Jonas Forsell 2012 (utifrån operan *Trädgårdsmästaren*) och Daniel Börtz tonsättning av *Nemesis divina* utgiven på skiva 2012. (Tack Ulf Marken för tipsen)

Citat ur en nekrolog över professorn i musikvetenskap i Göteborg Jan Ling, som dog i september 2013: "Inför Linnéjubileet 2007 hade Carl von Linnés vevpositiv restaurerats av orgelbyggarna Tomas och Monica Svenske i Vänge. Innan positivet vevades i gång ringde jag upp Jan Ling. Vad är

det här, lyssna? Så drog jag runt veven och musiken från Linnés Hammarby transmitterades ner till rektorsexpeditionen på Göteborgs universitet. 'Aaahh, det låter som en gigue', sa Jan. Jag berättade att det var Linnés positiv och Jan satte genast igång en diskussion som ledde fram till att vi enades om att positivet hade använts för att Linnés fyra döttrar skulle träna inför helgens danskvällar och det var finare att ha ett vevpositiv än en spelman på den tiden." (Thomas Fahlander i *Dagens Nyheter* 13 oktober 2013). Spelmän fanns på bygden och omnämns i elevanteckningar.

Jubileumskulturer. Det stora Linnéjubileet 2007, dokumenterat i dessa spalter (SLÅ 2007, 197–265), avsätter uppföljande forskning. På Linnémuseet hade Konstvetenskap i Uppsala arrangerat ett minisymposium i maj 2013 med anföranden av bland annat Hedvig Mårdh, Mariette Manktelow och Eva Björn. Syftet var dels att se historiskt på fenomenet, dels att se framåt, på hur en stad som Uppsala skapar sin identitet. Angående det sista framhölls hur vid ett sådant jubileum hela befolkningen ska inkluderas och att så skedde 2007. – Man kan påminna om den vidare frågan om jubileer som skapare av regionalt och nationellt arv. I boken *Performing Nordic Heritage*, redigerad av Peter Aronsson och Lizette Gradén (Ashgate, 2013), registrerar Torbjörn Eng och Ingemar Lindaräng för en femtonårsperiod uppföljande nordiska jubileer: 1997 Kalmarunionen; 1999 Den danska regeringsformen; 2003 Heliga Brigitta; 2004 Johan Ludvig Runeberg; 2005 H. C. Andersen, upplösningen av svensk-norska unionen, Dag Hammarskjöld; 2006 Henrik Ibsen; 2007 Linné, Edvard Grieg, Astrid Lindgren; 2008 freden i Roskilde; 2009 Sveriges förlust av Finland, Knut Hamsun; 2010 Birger Jarl, Björnstjerne Björnson; 2011 Fridtjof Nansen, Roald Amundsen når Sydpolen, Jussi Björling, Dag Hammarskjöld; 2012 August Strindberg, Raul Wallenberg. Läsaren får själv räkna ut om det är födsel eller död som firats. Man kan kanske notera att jubileumstätheten tenderar att öka. Och 2013 är Søren Kierkegaards år. Alla jubileer är förstås inte lika stora, somliga är lokala (inte de här nämnda), andra främst nationella, ytterligare några internationella, ett mindre antal alltsamman. Linnéjubileet hör till den sista kategorin. Vi lever i jubileernas och attentatens tidevarv som Strindberg sade.

Sällskapligheter. Det finns ju fler Linnésällskap än *Svenska Linnésällskapet* i Riket. *Skånska Linnésällskapet* med bas i Lund har under det förlupna året haft utflykt till Vallåkra (*Skånska resa*, den 8 juli 1749: "Ängen emellan Bor-

gen och Vallåkra bro hade de härligaste växter”.) En sammankomst tilldrar sig på dagen för den unge Linnés immatrikulering vid Lunds universitet den 17 augusti, i år med besök på det nyöppnade Livets museum i Lund. *Linnésamfundet Polcirkeln* samlades under tre dagar i augusti 2013 i Jokkmokk (annars Kvikkjokk dit det ordnades en endagsutflykt) i Fjällträdgården och Åjttens lokaler för föredrag och välförplägnad. *Linnés vänner* med hemvist i Uppsala har 2013 firat tjugoförårsjubileum med föredrag och förhandlingar.

Sigurd Fries död. Professorn i svenska språket vid Umeå universitet Sigurd Fries, född 1924, avled i juni 2013. Fries var son till botanikern och linnéforskaren Robert Fries och ättling till Elias Fries. Han var i hög grad trogen släktarvet och forskade på trädnamn (avhandlingen) liksom på språket i de linneanska resorna genom jämförelser mellan de utgivna texterna och de i Linnean Society förvarade reseprotokollen. Tillsammans med sin hustru Ingegerd var han drivande i Skytteanska Samfundets stora utgåva av Linnés *Iter lapponicum* (2005). Hans antologi *Linnés språk och stil* (1971), baserade på egna och andras uppsatser i *SLÅ*, är fortfarande mycket läsvärd. Så sent som 2010 publicerade han i *Thule*, Skytteanska samfundets fina skriftserie, en uppsats om Artedis Nordmalingsflora, som han tidigare (1985) också gett ut. Som person var Sigurd Fries älskvärd, hjälpsam, nyfiken och minnesvärd.

Gunnar Broberg

Gunnar Petersson död. Akademiörtagårdsmästaren Gunnar Petersson har avlidit vid 85 års ålder. Han växte upp i Västergötland, skolades till trädgårdsmästare i Alnarp och fick 1955 anställning i Linnéträdgården i Uppsala. Efter mer än 100 år av förfall hade den i början av 1920-talet av Svenska Linnésällskapet återförts till sitt linneanska skick. Som ensam trädgårdsmästare med endast säsongsarbetande hjälpkarlar drog Gunnar Petersson där ett tungt lass, vilket med tiden inte blev lättare av att Linnésällskapets ekonomi starkt försämrades i de inflationstider som rådde på 1970-talet. Lösningen blev att Uppsala universitet förmåddes att 1978 överta ansvaret för Linnéträdgården, som jämte Linnés Hammarby blev till en enhet inom Botaniska trädgården. Så tryggades Linnéträdgårdens fortlevnad och arbetskraft kunde tillgodoses genom den ”arbetspool”, som den nya organisationen möjliggjorde. Gunnar Petersson fortsatte alltså som universitetstjänsteman, med den lika långa som unika titeln akademiörtagårdsmästare, vilken han

uppbär med viss pondus men framför allt i kraft av stort kunnande och aldrig svikande hängivenhet för sin uppgift. Han blev med åren alltmer engagerad i Linné, särskilt förstås i hur denne en gång levtt och arbetat i sin trädgård. Talrika demonstrationer och föreläsningar genomförde han med Linné som tema. Under hans tid vid trädgården högtidlighölls 200-årsminnet av Linnés död den 10 januari 1978. Han upplevde sin kanske stoltaste stund när han denna mörka januaridag lyckades få några rankor av linnea att blomma i domkyrkan lagom till minnesceremonin. Han verkade också som rådgivare vid uppbyggnaden av trädgården vid småländska Råshult, Linnés barndomshem. Helt nyligen utgav han en bok kallad Prästgårdens trädgård som visar hans breda intresse ifråga om kulturhistoriska trädgårdar i vårt land. Gunnar Petersson var en person av fasta principer och åsikter, därtill en talför berättare om trädgård och det linneanska. Först och sist var Linné för honom en centralgestalt.

Bengt Jonsell & Örjan Nilsson

Svenska Linnésällskapetets egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2012

Året som gick: För Svenska Linnésällskapet var 2012 ett turbulent år. Merparten av den styrelse som satt vid årets början lämnade sina uppdrag i samband med vårsammankomsten och en ny styrelse trädde till. För den nya styrelsen – liksom för den tidigare styrelsen – stod de ekonomiska frågorna i förgrunden. Sällskapet har under flera år haft betydande underskott i verksamheten och ekonomiskt klarat sig genom att ta av fonderade medel. Den nya styrelsen anser det nödvändigt att snarast anpassa verksamheten för att en ekonomiskt långsiktigt hållbar situation skall uppnås. Styrelsen har således till exempel arbetat för att öka samverkan med bland annat Uppsala linneanska trädgårdar och Upplandsmuseet. Styrelsen såg sig också, av ekonomiska skäl, nödsakad att säga upp återstående anställd personal. Parallellt har styrelsen arbetat för att utveckla verksamheten. Styrelsens absoluta intention är att utveckla verksamheten så att alla medlemmar ska tycka att det är intressant att vara med i Sällskapet bland annat genom en utökad programverksamhet. Den anslås på vår uppdaterade hemsida. Medlemmarna skall också känna en trygghet i att Sällskapet inte lever över sina tillgångar. Styrelsen är medveten om att man kan tycka att verksamheten mycket väl kan drivas på samma sätt som tidigare år med anställd personal trots att det innebär ett betydande underskott, som i sin tur måste täckas av fonderade medel. En sådan utveckling kommer dock, enligt styrelsen bedömning, att i snabb takt dränera Sällskapets kapital på ett sätt som inte är hållbart.

Sammankomster: Vårsammankomsten – årsmöte. Sällskapets årsmöte ägde rum lördagen den 26 maj i Linnéträdgårdens orangeri. Vid årsmötet avgick hela den tidigare styrelsen förutom redaktören Gunnar Broberg och Uppsala universitets representant Jon Ågren. Vid årsmötet behandlades sedvanliga årsmötesärenden – ej val av revisorer – samt togs frågor upp om styrelsearbetets inriktning, behovet av stadgeöversyn samt önskemålet om full personalstyrka på museet. Efter sedvanliga årsmötesförhandlingar följde föredrag av Åsa Ahrland. Hennes föredragstitel lød ”4 000 krukor måste dagligen vattnas” – akademiträdgården i Uppsala ur ett trädgårdsmästarperspektiv”. Höstsammankomsten ägde rum onsdagen den 28 november i Linnéträdgårdens orangeri. Vid sammankomsten valdes ordförande och vice ordförande för 2013 samt tre ledamöter för perioden 2013–2015. Val förrättades av revisorer och revisorssuppleanter. Diskussion uppkom om möjligheten att rösta med fullmakt. Efter sammankomsten talade Mariette Manktelow över ämnet ”Linnés levande växter – ett världsarv”. Information lämnades om världsarvet av Anja Rautenberg.

Styrelsens sammansättning: Vid årets början bestod styrelsen av ordförande Roland Moberg, vice ordförande Eva Willén, sekreterare Eva Nyström, skattmästare Gunilla Mattsson, redaktör Gunnar Broberg, och övriga ledamöter Karl-Johan Eklund, Annie Mattsson, Ing-Mari Munktel, Thomas Nybrant, Ingvar Svanberg, Annika Windahl Pontén och Jon Ågren. Roland Moberg lämnade uppdraget som ordförande i februari 2012 och efterträddes då av Eva Willén. Hela styrelsen förutom Gunnar Broberg och Jon Ågren lämnade sina uppdrag i samband med vårsammankomsten. Från vårmötet den 26 maj 2012 bestod

styrelsen av ordförande Birgitta Johansson-Hedberg, vice ordförande Mariette Manktelow, sekreterare Mikael Strandängers, skattmästare Lars-Olof Lindell, redaktör Gunnar Broberg, och övriga ledamöter Åsa Eriksson, Karl Grandin, Karolina Hilding, Jon Ågren och Claes Östberg. Jon Ågren är utsedd av Uppsala universitet.

Styrelsens sammankomster: 18 januari, 27 februari, 7 mars, 23 april, 19 juni, 27 augusti, 22 oktober samt 3 december.

Valberedning: Fram till vårmötet den 26 maj 2012 utgjordes valberedningen av Mariette Manktelow (sammankallande, avgick 12 maj), Anna Rask Andersson, Carl Frängsmyr och Bertil Nordenstam. Från vårmötet bestod valberedningen av Carl Frängsmyr (sammankallande från 13 maj), Anna Rask Andersson och Tomas Tullberg.

Revisorer: Revisorer har under året varit Jan-Olov Sandberg och Mats Thulin med Mattias Iwarsson och Anja Rautenberg som suppleanter. Vid höstsammankomsten valdes Thomas Anderman och Carl Gustaf Spangenberg med Mattias Iwarsson och Anja Rautenberg som suppleanter. Auktoriserade revisorn Lars Nicklasson, PWC, utsågs att ansvara för den ekonomiska revisionen.

Linnémuseet: För Linnémuseets verksamhet under året finns en separat redogörelse undertecknad av museet intendent Eva Björn. (Se nedan)

Linnékorrespondensen: Utgivningen av Linnékorrespondensen har även under 2012 administrerats och letts av Svenska Linnésällskapet. Den ekonomiska förvaltningen har sköts av Gunilla Mattsson till och med den 22 maj och av Lars-Olof Lindell från och med den 23 maj. I redaktionen har Carl-Olof Jacobson haft huvudansvaret. Redaktörer har varit Ann-Mari Jönsson och Eva Nyström. Övriga medarbetare har varit Marie Almqvist, Leif Feltenius, Sten Hedberg, Kai-Inge Hillerud och Johnny Strand. Som translator och språkgranskare har John Brewer verkat. Ann-Mari Jönsson och Eva Nyström presenterade utgåvan i samarbete med Kulturarvet vid Uppsala universitetsbibliotek på bokmässan (Bok & Bibliotek) i Göteborg den 27–30 september. Eva Nyström representerade projektet vid det 17e Linnaeus Link Partneris meeting vid National Botanic Garden of Belgium (Nationale Plantentuin van België) i Meise, utanför Bryssel, den 11–12 oktober. Under året sökte projektet och beviljades fortsättningsanslag vid Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond från och med den 1 januari 2013. Från och med detta datum har projektet lämnat Svenska Linnésällskapet och överförs till Centrum för vetenskapshistoria vid Kungl. Vetenskapsakademien, men behåller sina lokaler på Uppsala universitetsbibliotek.

Medlemsutveckling: Den 1 januari 2012 hade Sällskapet 589 medlemmar. Den 31 december 2012 var medlemsantalet 650 medlemmar. Medlemsantalet fördelade sig på följande kategorier, 2012-01-01 respektive 2012-12-31: A Hedersmedlemmar 6, 6; B Ständiga medlemmar 36, 34; C Betalande medlemmar (svenska) 480, 522; D Betalande medlemmar (utländska) 22, 26; E Familjemedlemmar 42, 62.

Kommentar till ekonomiskt utfall: Sällskapets ekonomiska resultat för 2012 gav ett mycket betydande underskott. Verksamheten – Sällskapet och Museet tillsammans – har ett underskott i paritet med de senaste åren, -1 017 tkr. Till detta kommer att vid överflyttningen av förvaltningsuppdraget från Nordea till Uppsala Akademiförvaltning realiserades kursförluster och den finansiella sidan redovisar därför ett underskott om -950 tkr. Underskottet för Verksamheten (-1 017 tkr) ska ställas mot budget (-990 tkr) och utfallet under 2011 (-1 250 tkr). Intäkterna i Museet var budgeterade till 513 tkr men gav ett

utfall om 567 tkr (569 tkr under 2011). Entréintäkterna är 7 tkr lägre än 2011 – något lägre besöksantal. Försäljningen i museibutiken har minskat från 149 tkr 2011 till 117 tkr under 2012. Intäkterna från visningar har däremot ökat med 5 tkr mellan åren. Anslaget från Uppsala kommun var oförändrat 200 tkr. På kostnadssidan har budgeten överskridits med 20 tkr. En väsentlig orsak till detta är extra personal under sommaren. Kostnaderna för den extra personalen framgår av posten Konsultarvoden. Lönekostnaderna för uppsagd personal kvarstod under året. Personalkostnaderna uppgick under året till 1 238 tkr mot 1 182 tkr under 2011. Underskottet för den finansiella verksamheten är, som redan nämnts, sammanhängande med att kursförluster kom i dagen vid överflyttningen av förvaltningsuppdraget från Nordea till Uppsala Akademiförvaltning.

Uppsala den 11 april 2013

Birgitta Johansson-Hedberg, Mariette Manktelow, Mikael Strandängers, Lars-Olof Lindell, Gunnar Broberg, Åsa Eriksson, Karl Grandin, Karolina Hilding, Jon Ågren, Claes Östberg

Linnémuseets verksamhetsberättelse 2012

Året som gick: Under år 2012 var Linnémuseet öppet för allmänheten 1 maj–30 september, tisdag–söndag, klockan 11–17, måndagar och midsommar stängt. Resten av året var museet öppet för inbokade grupper och studiebesök. Museet besöktes av nästan 12 000 personer och antalet svenska och utländska besökare vägde liksom tidigare år tämligen jämt. Besöksiffran är något lägre än förra året men den periodvis mycket regniga sommaren har generellt påverkat besöksiffrorna för Uppsalas museer. Nytt för 2012 var familjevisningar riktade mot barn och unga som hölls varje lördag och söndag. Dessutom erbjöds besökarna dagliga allmänna visningar på svenska och engelska samt museets audioguide även den på svenska och engelska. Frontpersonalens och guidernas 1700-talsdräkter har varit ett mycket uppskattat inslag och hjälpt till att ytterligare levandegöra museet.

Den internationella resesajten Tripadvisor rankar numera Linnémuseet samt trädgården som nummer fyra bland Uppsalas museer. Som nummer ett till tre ligger Uppsala domkyrka, Gamla Uppsala och Museum Gustavianum. Rankningen bygger på besökarnas bedömningar och Linnémuseet fick där igenom utmärkelsen: Recommended by Tripadvisor. ”I have to admit that I knew very little about Linnaeus before my trip to Uppsala. Between visiting the university library and the museum, I feel much better about that now. The staff were very friendly. I asked a lot of questions and they very patient and nice. The house tour was great, make sure you use the audio guide. I just had a wonderful hour or so visiting the house and the garden. A good experience if you are visiting Uppsala. Try not to miss it.” Omdöme på Tripadvisors hemsida av besökaren mungo777Omahas.

Museibutik: Butiken är en viktig del för ett första attraktivt intryck av Linnémuseet och urvalet är framtaget för att ge ett identitetsskapande mervärde av museibesöket samt även ha en viss marknadsförande effekt. Inriktningen ligger på Linnés liv och verk, naturalhistoria, trädgård, vetenskaps- och kulturhistoria samt Linnésällskapets egna skrifter. Där erbjuds också litteratur och souvenirer med en tydlig avsändare från Linnémuseet och

Linnésällskapet. Bland annat finns ett profilsortiment med brickor, skärbrädor, magnetiska bokmärken och kylskåpsmagneter med tema som Linnéporträtt, botaniska tryck och museets tapetkopior. Kollektionen har gått bra och även återförsålts av andra aktörer. Under år 2012 har museibutiken haft bruttointäkter på cirka 152 500 kronor.

Visningsverksamhet: Under säsongen maj–september har allmänna visningar hållits två gånger per dag, en svensk och en engelsk visning. Beställda visningar av museet har också hållits under perioden januari–december. Utöver den egna visningsverksamheten har diverse researrangörer bokat visning genom andra aktörer som Destination Uppsala och Uppsala-guide.com. Dessa har i sin tur anlitat en av museets auktoriserade Linnéguiden.

Programverksamhet: Linnémuseets större arrangemang 2012 var Linnés födelsedag den 23 maj samt 1700-talsmarknaden i Linnéträdgården i augusti. Båda arrangerades i samarbete med Uppsala Linneanska trädgårdar. Museet hade även fri entré och ett gediget visningsprogram under Kulturnatten och 1 218 personer valde att besöka museet eller följa med på någon av temavisningarna – ett mycket bra resultat trots det ganska kulna vädret.

Världsarvsansökan: Länsstyrelsens arbete med ansökan om världsarv i systematisk biologi, *The Rise of Systematic Biology*, har fortsatt även under 2012. Världsarvet kommer att knytas till fysiska platser som varit viktiga för utvecklingen av systematisk biologi, vilket gäller Linnéminnena i Sverige – Linnémuseet, Linnéträdgården, Linnés Hammarby, Linnés Råshult med flera, men även flera platser i Holland, England, Frankrike, USA, Australien, Sydafrika och Japan.

Utställningar: År 2011:s utställning ”Anders Sparrman – från Tensta till Tahiti” förlängdes till 2012 då antikvarie Cecilia Bergström som var museets utställningsproducent sagts upp. Utställningen beskrev Linnélärjungen Anders Sparrmans livsresa från föräldrahemmet i prästgården i Tensta utanför Uppsala till Kina som tonårig medicine student, fältstudier i Sydafrika och Västafrika och jorden runtsegling med kapten Cooks andra expedition. Tillbaka i Sverige väntade ett liv med vetenskapsakademiens naturaliekabinett, bokutgivning, läkarpraktik, professor i medicin och assessor vid Collegium medicum samt ekonomiskt entreprenörskap. I samband med utställningens öppnande 2011 anordnade Svenska Linnésällskapet symposiet *Anders Sparrman i ny belysning* och år 2012 sammanställdes symposiet i bokform med samma titel.

Samlingar och bibliotek: Anticimex har gjort löpande kontrollinspektioner i museet och preventiva UV-ljusfällor för skadeinsekter finns installerade i magasinstrymmena. Dessutom har allmänt vård- och katalogarbete utförts på samlingarna. I december 2012 återkallade Evolutionsmuseet, Uppsala universitet, sin långvariga deposition av uppstoppade djur som varit utställda i Linnémuseets naturaliekabinett. Delar av depositionen hade förnyats under åren men andra delar av den har varit utställd på museet sedan flera decennier. Djuren har varit en viktig del av museets utställning som handlat om naturaliekabinettens betydelse, Linnés vetenskapliga arbete och lärjungarnas resor och verksamhet.

Linnémuseets hus: Statens Fastighetsverk beställde år 2011 en utredning av Linnémuseets klimat, miljö, ventilation, uppvärmning och dränering. Utredningen pågick under 2012 och fortsätter även in i år 2013.

Rådgivning och service: Under år 2012 har museet på olika sätt haft kontakter med museiinstitutioner, forskare, organisationer, media och allmänheten, vilka har sökt bilder, information eller inspiration från Linnémuseet. Museet har också fungerat som en första

kontaktyta med Linnésällskapets medlemmar. Antikvarie Cecilia Bergström administrerade hemsidan, fotoärenden, bokningar och de skrifter som säljs via SLS:s webbshop.

Samarbete med Linnés Uppsala: Fram till april 2012 deltog antikvarie Cecilia Bergström som Linnémuseets representant i det lokala samarbetet Linnés Uppsala. Övriga deltagare var Uppsala universitet genom Uppsala Linneanska trädgårdar, Sveriges lantbruksuniversitet, Destination Uppsala och Uppsala kommun. Gruppens fokus var att gemensamt marknadsföra och synliggöra Uppsalas Linnéminnen, trädgårdar och parker.

Marknadsföring och media: Under tidigare år har en del av Linnémuseets marknadsföring skett inom ramen för lokalt samarbete kring marknadsföring av Linnébesöksmål och evenemang knutna till dessa. Gruppen samarbetade kring deltagande i TUR-mässan, annonsering på webb och i tryckta media (nationellt till exempel DN.se samt lokalt) samt placering av material på turistbyråer i Stockholm, Gävle med flera. Den lokala samarbetsgruppen producerade eget tryckt material samt en webbsida. Utöver detta har Linnémuseet stått för egen information och marknadsföring, däribland genom annonsering riktad till grupper och enskilda besökare. Linnémuseet hade även ett visst marknadsföringssamarbete med Uppsala Linneanska trädgårdar. På grund av minskad budget under 2012 och uppsägning av antikvarie Cecilia Bergström som arbetat med museets marknadsföring fick denna minskas ner till ett minimum. Endast annonsering som redan bokats under 2011 kvarstod.

Personal: Prefekt Ing-Marie Munktel (till januari 2012), intendent Eva Björn (heltidsanställd), vik. intendent Alexandra Holmgren 4–21 juni, 16 juli–12 augusti 2012, vik. intendent Mats Wilhelm Pettersson 4–21 juni, 16 juli–12 augusti 2012, antikvarie Cecilia Bergström (heltidsanställd till 11 september 2012), amanuens Cicki Barck-Holst (timtjänst), amanuens Jessica Lindström (timtjänst), amanuens Erica Hellmer (timtjänst), amanuens Maja Holmquist (timtjänst), amanuens Åsa Holmstrand (timtjänst), amanuens Gina Nordin (timtjänst), amanuens Anna-Pia Norman (timtjänst), amanuens Kristoffer Soldal (timtjänst), amanuens Catharina Svensson (timtjänst). Alla amanuenser har informerat och hållit visningar på svenska och engelska, bemannat museets entré och butik, skött lager, städlat samt utfört andra på museet förekommande arbetsuppgifter.

Uppsala 8 april 2013

Eva Björn, intendent

Svenska Linnésällskapets styrelse 2013

Ordförande

Birgitta Johansson-Hedberg
Roburvägen 23 A, 181 33 Lidingö
0702-18 02 83
birgittajh@telia.com
2013

Vice ordförande

Mariette Manktelow

Lillvreta 77, 755 96 Uppsala

073-837 17 13

mm@florahistorica.se

2013

Sekreterare

Claes Östberg

Börjegatan 1 A, 753 13 Uppsala

070-541 57 79

claes.ostberg@telia.com
2012–2014

Skattmästare

Karolina Hilding
Skärtoftsvägen 1, 743 92 Vattholma
karolina.hilding@gmail.com
2013

Redaktör

Gunnar Broberg
Östervångsvägen 34, 224 60 Lund
046-15 13 98 (bost.), 046-222 75 89 (tj.),
046-222 44 24 (fax)
Gunnar.Broberg@kultur.lu.se
2013–2015

Prefekt för Linnémuseet

Marika Hedin
Museum Gustavianum, Uppsala universi-
tet, Akademigatan 3, 753 10 Uppsala
018-471 21 99 (tj.), 018-471 75 72 (fax)
marika.hedin@gustavianum.uu.se

Universitetsrepresentant

Jon Ågren
Skolgatan 7, 753 12 Uppsala
018-12 12 10 (bost.), 018-471 28 60 (tj.)
jon.agren@ebc.uu.se
2013–2015
Utsedd av Uppsala universitet

Övriga ledamöter

Lars Beskow
Larsbergsvägen 55, 181 38 Lidingö
08-767 53 35, 070-559 56 22 (mob.)
lars.beskow@beskowark.se

Åsa Eriksson
Östra Ågatan 53, 753 22 Uppsala
asa.eriksson@habo.se
2013–2015

Karl Grandin
Torngatan 34, 754 23 Uppsala
karl.grandin@kva.se
2013–2015

Mikael Strandanger
Orrspelsvägen 24, 167 66 Bromma
070-591 14 81
mikael@strandanger.com
2012–2014

Revisor av den ekonomiska förvaltningen

Lars Nicklasson
Pwc, Auktoriserad revisor, Box 179, 751 04
Uppsala
010-212 60 35
lars.nicklasson@se.pwc.com
2013

Revisor av föreningsformalia

Tomas Anderman
Mariedalsgatan 12, 754 53 Uppsala
018-32 60 54
tomas.anderman@telia.com
2013

Carl Gustaf Spangenberg
Storskogsvägen 34, 756 45 Uppsala
Carl-Gustaf.Spangenberg@jur.uu.se
2013

Revisorssuppleanter

Anja Rautenberg
Kungsgatan 30 A, 753 21 Uppsala
018-50 21 64 (bost.), 018-19 53 39 (tj.).
070-660 11 46
anja.rautenberg@gmail.com
2013

Mattias Iwarsson
Malma Bergsväg 26, 756 45 Uppsala
018-30 99 73 (bost.) 018-67 22 96 (tj.)
Mattias.Iwarsson@slu.se
2013

Valberedning

Carl Frängsmyr (sammankallande)
Säves väg 18, 752 63 Uppsala
018-10 12 38, 070-756 69 51 (mob.)
carl.frangsmyr@uadm.uu.se
2012–2014

Anna Rask-Andersen
Kyrkogårdsgatan 11, 753 10 Uppsala
018-69 40 91 (bost.), 018 -611 36 50 (tj.).
070-425 06 54 (mob.), 018-51 99 78 (fax)
anna.rask-andersen@medsci.uu.se
2012–2014

Tomas Tullberg
Mårdvägen 16, 167 56 Bromma
08-25 07 82
tomas@tullberg.net
2012–2014

Svenska Linnésällskapets Årsskrift
Redaktör Gunnar Broberg (se ovan)

Bitr. redaktör David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7,
223 62 Lund
046-222 09 61 (tj.), 046-222 31 43 (fax)
David.Duner@kultur.lu.se

Linnémuseet

Intendent Eva Björn
Marmörvägen 11 C, 752 44 Uppsala
018-50 62 42 (bost.), 018-13 65 40 (tj.),
018-12 65 47 (fax), 073-364 62 44 (mob.)
eva.bjorn@linnaeus.uu.se

Volontärer: Gunnar Grip, Anders Marelius,
Birgitta Nordenman, Ingvor Stagling, Mar-
gareta Wennberg

Besöksadress: Svartbäcksg. 27, Uppsala
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
018-13 65 40, 018-12 65 47 (fax)
Bokningar: 018-471 28 38, bokning@botan.
uu.se
Webbadress: www.linnaeus.se
E-postadress: linnemuseet@linnaeus.uu.se

Öppettider 2013: kl. 11.00–17.00 tisdag–
söndag från 1 maj till 30 september. Bokade
gruppvisningar året runt. Entré: vuxen 60
kr., gruppentré 40 kr., barn under 16 år
gratis inträde tillsammans med vuxen. För
mer information kontakta bokning@botan.
uu.se, 018-471 28 38.

Svenska Linnésällskapets adress

Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
Webbadress: www.linnaeus.se
Plusgiro: 55 18 55-0
Bankgiro: 625-1169
Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2013 är 250 kr. för medlem
boende i Sverige. 100 kr. för extra familje-
medlem. 350 kr. för medlem boende ut-
anför Sverige. Ständigt medlemskap kan
erhållas av fysisk person mot erläggande av
20x årsavgiften.

Valda avhandlingar av Carl von Linné

Sällskapet har sedan 1920-talet ett pågående projekt att översätta Linnés avhandlingar till svenska. Alla avhandlingar finns i lager. Avhandlingarna beställer man enklast via Svenska Linnésällskapets hemsida: www.linnaeus.se. Klicka på Skrifter i menyraden, och sök vidare där. Priser inklusive moms är 50 kronor. Som medlem har man 20 % rabatt, fyll bara i medlemsnumret i rätt ruta så räknas rabatten av. Frakt och emballage tillkommer. Med

bokförsändelsen kommer en faktura med 30 dagars betalningstid. Det går också bra att beställa skriftligen till Svenska Linnésällskapet, Box 15093, 750 15 Uppsala.

1. Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala (Herbationes Upsalienses). 1921. *Nytryck 1998, 2008*.
2. Växternas förvandling (Metamorphosis plantarum). 1921.
3. Växternas sömn (Somnus plantarum). 1921.
4. Amman som styvmöder (Nutrix noverca). 1947.
5. Hinder för läkekonsten (Obstacula medicinae). 1948.
6. Observationer till materia medica (Observationes in materiam medicam). 1949.
7. Sjukdomsgrupperna (Genera morborum). 1949.
8. Granskning av de enkla läkemedlen ur växtriket (Censura medicamentorum simplicium vegetabilium). 1950.
9. Två sörmlandsfloror (Flora Åkeröensis & Pandora et Flora Rybensis). 1950.
10. Officinella växter (Plantae officinales). 1950.
11. Adonis Stenbrohultensis (med en inledning om Linné och Stenbrohult). 1951.
12. Den lärda världens omdöme om Med. Dr Carl Linnaei skrifter (Orbis eruditi iudicium). 1952.
13. Levnadsordning vid en surbrunn (Diaeta acidularis). 1953.
14. Om vintersjukdomar (De morbis ex hyeme). 1954.
15. Läkemedlens lukt (Odores medicamentorum). 1954.
16. Levnadsordning under människans olika åldrar (Diaeta per scalam aetatis humanae). 1954.
17. Svenska vattunymfer (Najades Svecicae). 1954.
18. Pharmacopaea Holmensis. Bihang: Utkast till Materia medica 1761. 1954.
19. Elektriskt-medicinska satser (Consectaria electrico-medica). Med en inledning om Linné och elektriciteten. 1955.
20. Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum). 1955.
21. Menniskans cousins (Linnés originalmanuskript till Antropomorpha). 1955.
22. Menniskans förvandling (Metamorphosis humana). 1956.
23. Caroli Nic. fil. Linnaei Bibliotheca medica. 1956.
24. Det förändrade köket (Culina mutata). 1956.
25. Grönsakstorget (Macellum olitorium). 1956. *Nytryck 2008*.
26. Spetälska (Lepra). 1957.
27. Ålderdomen enligt Salomo (Senium Salomoneum). 1957.
28. Grunderna till hälsan (Fundamenta valetudinis). 1958.
29. Om salladsväxter (De acetariis). 1958. *Nytryck 2008*.
30. Linnés stambok (Libellus amicorum). 1958.
31. Läkemedlens smak (Sapor medicamentorum). 1958.
32. Uppsalafebern (Febris Upsaliensis). 1959.
33. Om lymfkärlen (De venis resorbentibus). 1959.
34. Om chokladdycken (De potu chocolatae). 1959. *Nytryck 2006*.
35. Inledning till dieten. Fyra föreläsningskoncept. 1960.
36. Om dragsjukan (De raphania). 1960.

37. Om smultron (*Fraga vesca*). 1961. *Nytryck 2006*.
38. Promotionsprogram. 1961.
39. Tvåkönad alstring (*Generatio ambigena*). 1962.
40. Berusningsmedel (*Inebriantia*). 1963. *Nytryck 2006 i samarbete med NBV. Slutsåld*.
41. Rektorsprogram. 1963.
42. Nyttan av rörelse (*Motus polychrestus*). 1963. *Nytryck 2006*.
43. Den beboeliga luften (*Aer habitabilis*). 1964.
44. Om brödet som födoämne (*De pane diaetetico*). 1964. *Nytryck 2007*.
45. Nordbornas styvmoderliga Ceres (*Ceres noverca arctoum*). 1964.
46. Andningens dietetik (*Respiratio diaetetica*). 1965.
47. Om ormbett (*De morsura serpentum*). 1965. *Nytryck 2006*.
48. Ätliga frukter (*Fructus esculenti*). 1965. *Nytryck 2008*.
49. Kaffedrycken (*Potus coffeae*). 1966. *Nytryck 2007 i samarbete med Lindvalls kaffe*.
50. Om omväxling i födan (*De varietate ciborum*). 1966. *Nytryck 2008*.
51. Botanikens grundvalar (*Fundamenta botanica*). 1967. *Slutsåld*.
52. Medicinens dubbla nyckel (*Clavis medicinae duplex*). 1967.
53. Om följderna av dietetiska fel och deras behandling (*De effectu et cura vitiorum diaeteticorum generali*). 1967.
54. Starkt luktande läkemedel (*Medicamenta graveolentia*). 1968.
55. Om bruket av varm och kall mat och dryck (*Circa fervidorum et gelidorum usum*). 1968. *Nytryck 2008. Slutsåld*.
56. Om den kemiska metoden att undersöka läkemedlens krafter (*De methodo investigandi vires medicamentorum chemica*). 1969.
57. Växternas krafter (*Vires plantarum*). 1970. *Nytryck 2008*.
58. Ambrosiska läkemedel (*Ambrosiaca*). 1970.
59. Om bruket av *Mentha* (*De menthae usu*). 1971. *Nytryck 2008*.
60. Blomsteruret (*Horologium plantarum*). 1971. *Nytryck 2007*.
61. Sädesslagens förvandling (*Transmutatio frumentorum*). 1971.
62. Kvassiaveden (*Lignum qvassiae*). 1971.
63. Botaniska författare (*Auctores botanici*). 1973.
64. Om marsvin (*De mure Indico*). 2007.
65. Om renen (*Cervus rheno*). 2007.
66. Om den akademiska trädgårdskonsten (*De horticultura academica*). 2007.
67. Om får (*Oves*). 2007.
68. Om svinet (*Sus scrofa*). 2007.
69. Om blodigeln (*De hirudine*). 2007.
70. Om växterna som nybyggare (*De coloniis plantarum*). 2008.
71. Mossornas användning (*Usus muscorum*). 2008.
72. Johannesörter (*Hypericum*). 2008.
73. Om binnikemasken (*Taenia*). 2008.
74. Hybridväxter (*Plantae Hybridae*). 2009.
75. Resa till Kina (*Iter in Chinam*). 2010.
76. Purgande medel (*Medicamenta purgantia*). 2010.
77. Färgväxter (*Plantæ Tinctoriæ*). 2010.

78. Växten Alströmeria (Planta Alströmeria). 2010.
79. Rabarber (Rhabarbarum). 2011.
80. Armsalamander (Siren lacertina). 2011.
81. Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali). 2011.
82. Skvattram (Ledum palustre). 2011.
83. Skörbjugg (Scorbutus). 2011.
84. Svenska träd (Arboretum Svecicum). 2012.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds som papperskopia och i digital form som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är Word- eller RTF-format. Eventuella bilder till bidraget levereras digitalt på CD. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format. En artikel bör ej överstiga 60 000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet. Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att ange författarnamn, tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlagsort, däremot ej förlag. *SLÅ* använder inte litteraturförteckning.

Exempel: [bok] Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt* (Stockholm, 1958), 168.

[artikel i antologi] Arvid Hj. Uggla, "Linné om öl och ölbrygd", i Bertil Nordenfelt (red.), *Svenska bryggareföreningen 75 år. Minnesskrift 1960* (Stockholm, 1960), 11.

[artikel i tidskrift] Tycho Tullberg, "Linnés Hammarby", *SLÅ* 1918, 14.

Artikeln inleds med artikelförfattarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Underrubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar. De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigerings. Redaktionen förbehåller sig rätten att, i samråd med författaren, göra nödvändiga ändringar i insända bidrag. Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag. Textbidrag skickas till biträdande redaktör, docent David Dunér, Institutionen för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund. E-post: David.Duner@kultur.lu.se. Telefon: 046-222 09 61. Bidrag för nästa volym av *SLÅ* måste vara redaktionen tillhanda senast den 1 juni 2014.